

1. І. Н. М.

Рік VI.

Р. 1897 кн. III.

Том XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VI Jahrgang.

1897, III B.

Band XVII.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ XVII ТОМУ.

1. Козацько-польська війна р. 1625, історична розвідка Стефана Рудницького . . . с. 1—42
2. Сьпіванник з початку XVIII в., приладив до друку Михайло Грушевський (кінець) . . с. 49—98
3. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка, написав Олександр Кониський, частина II . . . . . с. 1—22
4. Miscellanea: а) Тевло, етимологічна розвідка крил. Б. Пюрка, б) Участь Русинів в битві під Австерліцом 1805 р. под. І. Франко, в) До справи Шевченкових провин О. . . с. 1—6
5. Наукова Хропїка: Огляд часописей за р. 1896, Часописи видавані на Україні російській (кінець буде) . . . . . с. 1—16
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 53) . . . . . с. 1—54
7. З Товариства (лютий — квітень 1897 р.) . . с. 1—4

Inhalt des XVII Bandes.

1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyckyj . . .	S. 1—42
2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hruschewskyj (Schluss) . . .	49—98
3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von A. Konyskyj, II Theil	1—22
4. Miscellanea	1—6
5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine . . .	1—16
6. Bibliographie	1—54
7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar — April)	1—4
Inhalt voriger Bände sieh an letzten Seiten des Buches.	

Рік VI.

Р. 1897 кн. III.

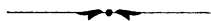
Том XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VI Jahrgang.

1897, III B.

Band XVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Вєднарського.

Козацко-польська війна р. 1625,

ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА¹⁾,

НАПИСАВ **Стефан Рудницький.**

I.

Перших лїт двадцять сїмнадцятото віка розславили імя козацке по цілім Сходї Европи. Дрожала перед ними держава Турецка — сей острах цілої Европи християнської, залунала від їх кривавих учинків вся Угорщина, Німеччина і Польща, що завдячувала їм головно своє спасенє під Хотином. Одначе ся слава і часова могутість сьвіта козацкого спочивала на дуже хитких підставах: на пригіднім для козаків станї справ і політики в Польщі і на великих здібностях гетьмана Сагайдачного.

Сей незвичайний чоловік відзначував ся не тільки здібностями полководця, але був також дуже дотепним і зручним політиком. Він не допускав ніколи до виразного конфлікту з урядом польським, приставав на умови комісій, бо добре знав, що виконанї їх постанови не будуть при великій ріжниці теорії і практики в поступованю уряду польського. Він був льюальний, бо се вважав корисним в тогочасних обставинах для козацтва, помагав Полякам в московській війні і спас їх під Хотином, хоч, як кажуть деякі звістки пізнійші — єго програма не дуже була популярною у низших верстов козацкої суспільности. Але вже найближший час по кампанії 1621 року показав, що обставини були сильнійші від него. Коли Річ Посполита потрібувала козаків против Москви, Татар,

---

¹⁾ Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського в університеті Львівським. Вп. професору складаю тут подяку за сьвітлі ради, що дуже менї придались при написаню сєї розвідки.

Турків, то затиала їх десятки тисяч на свою службу против ограничень комісій та дивилась крізь пальці на їх морські походи. Колиж вже не стало рокошів, війна з Московю скінчила ся, від Турків по уложеню згоди ніщо не грозило, змінилась цілком політика польска що до козаків: по давньому обіцяно Туркам повздержувати козаків від морських походів, самеж козацтво нічого певного не зискало у уряду. Тих невеличких прав і привілетій, що їм давнійше санкціоновано, не розширено *de iure* ані крихти. Сагайдачний видів свої надії розвіяними і се також може прискорило его смерть, по котрій цю раз скорше почала козачина посуватись по ховзкій дорозі неудач і упадку, з котрого піднесла її аж Хмельничина.

По війні хотинській мала Польща на якийсь час розв'язані руки. На заході горіла трицятьлітня війна, обезсилена „смутиим временем“ Москва не рушалась, з Швецією війна ж перервалась перемирем. Польщі, як сказано, зовсім тепер не були потрібні козаки і відносили до них уряду польського скоро заострились.

Трудно булоб зачислити всі причини оружного конфлікту 1625 року тільки до кастової, суспільної ненависті межи шляхтою та козаками, двох верстов суспільних, що ніяк примиритись не могли¹⁾. Правда, що головна, глибока основа всіх рухів козацких була дійсно суспільної натури; але поводи ближші були иньші — дуже ріжно родні інтереси входили тут в гру.

Як знаємо, тодішнього короля Польщі Жигмонта III займали увесь час его панованя дві справи: відзискане трону шведського і поборенє дисидентизма. Аби забратись до першої справи, що вже в тім часі була зовсім пропаща, мусів король мати супокій з иньших сторін держави, особливож від Турції. А тимчасом якби на перекір через тих самих козаків, що тепер вже цілком не були потрібні, що хвиля відзивались скарги над Босфором.

Козаки, як вже сказано, не одержали за свої хотинські подвиги жадної реальної нагороди. Тільки дуже мала часть з них, вписана в реєстр, одержувала, і то дуже нерегулярно платню від уряду польського. Платня ся однак не вистарчала, треба було отже і реєстровим братись за промисли, що для нереєстрових становили одинокє средство удержаня. Найкористнійшими з них являлись напади на турецькі і татарські землі.

Вже рік по хотинській виправі, як раз тоді, коли в Стамбулі пробував князь Криштоф Збаражський, щоби іменем польського

---

¹⁾ Пор. Куліш Матеріали для Історії Возсоединенія Руси I с. 257.

уряду довести до кінця переговори про згоду, козаки спустошили побережа чорноморські¹⁾. Тогож року численні ватаги вдерлись, грабуючи, в границі волоскі²⁾. Крім таких голоснійших походів що року відбувались менші — всі з великою шкодою держави турецької. Від покривджених йшли скарги до Дивану, з Дивану до Польщі. А тут кара війни турецької страшила всіх, кожної хвили сподівались, що якийсь енергічнійший з падишахів захоче пімститись за неудачу Османа та грабованя козацкі. Страхи здавались оправданими великим набігом Кантемира в р. 1624, що спустошив Червону Русь і вислав до короля лист з погрозами³⁾. Кантемира розбив виравді Конєцпольський під Мартиновим і страх татарський перестав на хвилю, але невдовзі заплутались козаки в дві справи, котрі, як би не були щасливо склалась обставини, довели б на певно до великої війни з Турками. Були се: справа Шагин герая і справа Ахії.

Справа Шагин герая грозила втягнути Польщу в усобицю тодішнього уряду кримського з Диваном⁴⁾. Разом зі своїм братом Могамед гераем виторговали вони собі у везирів божевільного Мустафи власть в Кримі (р. 1623). Але по вступленю на трон Мурада, коли уладжено по троха внутрішні справи Порти, зараз повстали непорозуміння межі Портою та Кримом. Порті зовсім не був на руку такий уряд в Кримі як Могамеда і Шагина. Вони утискали мурзів для осягнення ширшої і менше обмеженої власти та цілком не оглядались на прикази Дивана. Турецький уряд задумав був тоді плян замкнути кріпостями гирло дніпровске і повздержати тим способом морські набіги козаків. При тій роботі намісникам турецьким в тих сторонах мав помагати Могамед герай яко хан і Шагин герай яко калга (наслідник трону). Приказу не виконано, посипались доріканя від Порти. Колиж розійшлась в Стамбулі вість про авантурничий намір Шагин герая — йти з Татарвою на Адріанополь і захопити трон султанський, та про небувалі злочини братів, що вбили і пограбували були московских послів до Туреччини і чауша, що їх про-

¹⁾ Sękowski Collectanea I с. 176, пор. Костомарів — Богданъ Хмельницький вид. IV I с. 71 і Эварницкій Історія запорожскихъ козаковъ II с. 203.

²⁾ Були се „Українці зі староства брацлавского, пор. Кореспонденцію кн. Юрія Збаражского, в Scriptores rerum polonicarum V с. 56.

³⁾ Sękowski о. с. I с. 176, Куліш Українські козаки в павы въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго, Русское обозрѣніе 1895, ст. 620—629, Костомарів о. с. I с. 71.

⁴⁾ Про Шагин герая пор. Gołębiowski Szahingerej i kozacy, Bibl. Warsz. 1852 т. II, Hammer-Purgstall Geschichte des Osmanischen Reichs II с. 829 і III с. 36—39, Zinkeisen Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa IV с. 487—492, Смирнов Кримское ханство с. 480—487.

вожав, постановила Порта оружєм неслухняних васалів приборкати. Капудан баша Реджеб вплив в липню 1624 року, щоби укарати бунтівників. На покладі его могутою флотії був і новий кандидат на ханський престол: Джанибек герай, свояк Шагина.

В тій небезпечности удався Шагин герай до козаків за допомогою. Не хочачи опустити такої нагоди, козаки сушею і морем поспішили до Криму. Спільними силами побито Турків в Криму і зайнято Кафу. Рівночасно посунулися козаки на 70 чайках під самий Константинополь зараз потім, як вплив Реджеб баша, спалили Буюкдере, Єнікюй і багато інших передміських сел і містечок. Переполох повстав в місті і в сераю, вислано против козаків велике число менших кораблів і човнів, але ті не відважились вдарити на козацку флотію. Чотирнайцять день пізніше з'явилися знов козаки — сям разом з 150 чайками і грабували без перешкоди три дні. Кількох полонених мародерів допрошено в Стамбулі — вони сказали, що підмовляв козаків до походу сам хан татарський.

Але і при так ясних доказах вини Диван мусів рад-нерад затвердити Могамеда і Шагина на їх урядах.

В вересні того ж року ще раз з'явилися козаки на Чорнім морі коло Варни, але не доказали нічого важнішого¹⁾.

Тим часом Шагин герай, не вважаючи на перемогу, з звичайною собі бистротою ума бачив непевність свого становища. Для того шукав він зараз по сій перемозі опори в Польщі. Лист, що дав він своїм послам до короля польського, носить дату 5 д. сулькадде 1033 р. себ то 19 серпня 1624 р.²⁾ В тім листі просив Шагин герай короля, щоби дозволив козакам запорозским ити ему в поміч та запоміг его аму-

---

¹⁾ Звістки про сей морський набіг козаків підбиває у турецьких писателів (Наима), зібраних у Сенковського в *Collectanea* I 177 і у Hammer-а о. с. III 40—41. *Collectanea* подають звістку тільки про одноразовий похід козаків і датують його 4 шевала р. 1033. Hammer знає про два походи і відносить перший до 21 липня 1624, а другий також того ж місяця. Zinkeisen о. с. IV с. 494, доносить на підставі реляцій Roe і Rysant'a про три появи козаків під Стамбулом, що і заслугоє віри. Не можна тут не звернути уваги на дві хронологічні помилки у Сенковського і Костомарова. Сенковский пише (о. с. I 177) що 4 день шевала 1033 = 7/X 1624; Костомарів о. с. I с. 71 кладе — здався за старшим виданням Гаммера (о. с. V с. 43—44) — 18 день „ребіул-еввеля“ рівним 21 липневи. Перераховавши дату геджри на наше літочислене спостережемо, що 4 шеваль 1033 р. єсть нашим 21 липнем 1624 р. Цілом зла також дата Костомарова: 18 день ребі-ель-аввеля припадав на 9 січня 1624 р. (по григорянському календарю).

²⁾ З датою на листі згоджують ся акти до справи Ахії (Куліш Матер. I с. 159). Лист сам долучений в польськім перекладі до розвідки Йолембовского (ст. 17—21).

ніцією. Натомість обіцював Шагин стягнути білгородських і буджацьких Татар на лівий бік Дніпра, а Білгород, Тегиню, Кілію відступити Польщі. Кримців і Ногайців привік Шагин удержати від нападів на землі королівські, „так щоби ні одна курка не згинула від Татар“. Тисячу запорожців бажав собі Шагин ще в зимі, інших і амуниць чекав по великодні на другий рік. В разі нової побіди над Турками обіцював іти за Адиль (Волгу) на московського царя. Посли мали умовитись що до подробиць і передати яко дар королеви прикрашену дорогим каменем шаблю.

Польському урядови було се дуже на руку — мати могучого калгу союзником і другом, але Турция занадто була грізною, щоби Польща подала ворогови руку до знищення османської держави. Польському урядови треба було тільки забезпечити спокій на полудневих окраїнах. Послів відіслано на остаточні переговори до гетьмана польного Конєцпольского, що побивши Кантемира стояв зимівкою на Поділю. Переговори там провадились далше, але не допровадили до властивій мети — Татарам не дано грошей, а до козаків виправлено посольство в січню 1625 р.; воно стрітило по дорозі послів козацьких до царя московського. Польські політики могли не вдовзі докладно перековатись, як трудно було перевести умови договору, предложеного Шагин гераєм. Він обіцював, що вижене білгородських Татар з їх улусів, бо й сам бажав вигнати свого найлютішого ворога Кантемира з его краю. Але сей напав на військо Могамеда і Шагина під Бабатагом і розбив его цілком¹⁾.

Посольство польське згадане перед хвилию було здаєсь впливом акції дипломатичної, котру підняла Порта на вість, що Шагин герай хоче ще Польщу втягнути в свою справу. Що послі польські говорили на Запорожжю, не знаєм докладно. Посли козацькі говорять в Москві, що приказувано козакам готовитись на війну з Турками²⁾. Ся звістка не може бути правдивою з огляду на тодішню політику Польщі що до Турції і відносини уряду до козаків, що тоді були вже дуже напружені. Навіть у так неконсеквентного уряду як польський було б неможливим, аби козаків до того намовлювано, що було одною з головних причин оружно́ї комісії, котра невдовзі наступила, а вже тоді була уставлена. Уряд хотів перестеречи козаків, але пересторога прийшла за пізно — вони замотались вже були в другу дражливу справу, в справу Ахих³⁾.

¹⁾ Смирнов Кримське ханство с. 492 і Zinkeisen о. с IV с. 492.

²⁾ Куліш Матер. I с 158.

³⁾ Куліш Матеріали I с. 142—286 подає цілу переписку в тій справі з московських архівів, пор. також Отпаденіє Малороссіи отъ Польши I с. 147, Украинскіє

Ще в кінці 1624 року з'явивсь на Запорожжю чоловік середніх літ, що називав себе законним спадкоємцем стамбульського престолу. Оповідав він, що його мати, Грекиня, потай утікла з ним від переслідувань Турків та охрестила його на православну віру. Потім їздив він під іменем Александра Оттомануса або султана Ахії по державах західної і південної Європи і мав поміч від князя флорентійського. Пробиваючи в австрійських краях познайомився він з Лісовичками. Ті намовили його шукати помочи у запорозьких козаків. В Кракові потрапив Ахія собі ще давніше придбати довіру могучих родин польських: Вонсовичів, Вольських, Збжидовських, що й помогли йому дістатись на Запорожжя¹⁾ через Київ, куди він прибув при кінці жовтня 1624 року. Йов Борецький тодішній митрополіт київський дав йому віру і вислав його зі своєю рекомендацією²⁾ на Запорожжя давши за провідника прибічного свого попа Филипа.

Ахія зачав зараз по прибуттю на Запорожжя агітацію межі козаками, оповів їм, що сотки тисяч Болгар, Греків, Сербів і інших християнських підданих турецьких повстануть як оден муж, коли він дістанеться в їх краї з відповідною підмогою. Такі оповідання заохотили козаків до помочи Ахії — поміч для різних претендентів завсіді знаходилась на Запорожжю. Козаки отже зараз розвинули велику діяльність в справі Ахії і оповістили про його прибуття Шагин герая. Шагин прибув зараз з тисячею Кримців на Запорожжя і уложив якусь умову з козаками, про котру завідомив короля³⁾. Але поступоване його з Ахією було нещире; він хотів його вівзати на особну розмову й видати Туркам. Козаки сего не дозволили⁴⁾ і видячи, що з Шагин гераем не повелось, постановили втягнути в справу Ахії царя московського. В січні вислано було козаками посольство в Москву (що власне по дорозі стрілило висланників польського уряду на Запорожжя). Кілька днів потім і сам Ахія ввійшов з Запорожжя до Трехтмирова, де прибув разом з посольством козацьким⁵⁾. Там Йов Борецький відбув довшу нараду з Ахією і постановив підсирти його справу у царя московського. Він дав по-

---

казаків с. 95—98, Соловйов Малоросійское козацество до Хмельницького (Русскій Вѣстникъ XXIII N 18) с. 188 і Історія Росії X 1478, 9 р., Еварницький о. с. II. ст. 208.

¹⁾ Куліш Матер. I с. 213.

²⁾ Куліш Матер. I с. 148.

³⁾ Куліш Матер. I с. 159.

⁴⁾ Куліш Матер. I с. 215.

⁵⁾ Куліш Матер. I. с. 160.

сольству козацькому грамоту від себе до воеводи путивльського¹⁾ і списані оповідання Ахії²⁾). З тим і поїхали послы в Москву; Ахія і Борецький зістались в Трехтимрові. Ахія очікував аж прибуде його посольство назад, Борецький же вижидав кінця розрухів в Києві, піднятих козаками з причин релігійних.

Справа релігійна як коли небудь то на певно в 1625 р. відіграла в відносинах уряду до козаків значну роль. Не місце тут запускатись в суперечку старших козацьких істориків з одної і Куліша з другої сторони, але не від річи буде навести кілька значних фактів, що межі причинами оружно́ї комісії видне займають становище³⁾).

По смерті Сагайдачного владика православні, поставлені Теофаном патріархом єрусалимским в 1620 році, не мали вже ніякої охорони, не було вже сего могучого чоловіка, що здержував виконане декретів королівських. Вельможі рускі вже від давна або попереходили на латиньство і протестантство або посвятили справу православної церкви звязкам з польськими маґнатами і політиці. Тож король міг виконувати без перешкоди другу точку своєї програми. Православні, котрим відбірано для уніятів церкви, маєности церковні, монастирі, удавались на легальну дорогу, особливо петицій до уряду королівського, але що король мимо запряжених конституцій з р. 1607 і 1609 мало на се зважав, мусіли православні єрархи удатись знов під охорону козаків, як се перед тим за Сагайдачного чинили. Що козаки дійсно, хотяй не руками, але іменем своїм, боронили в тих роках православної єрархії, доказує нам се, що межі владиками, поставленими Теофаном, кївський митрополіт Борецький оден тільки міг смілійше виступати. А знаємо, що часто він пересиджував в Трехтимрові, їздив на Запороже і пише виразно сам, що оборона його — то козаки⁴⁾).

Але по убитю Кунцевича в Полоцку, коли переслідуванє православних ще побільшалося, зміцнив ся і в Кїві рух антиправославний. Попирав його уряд державний і мійський. Борецький був супроти того руху безсильний; він оглядався через те за помочию. Насамперед пробував він втягнути Москву в свою справу і післяв тудя при кінці 1624 р. Ісаакія Борисковича. Але що Москва окрім дарів і обіця-

¹⁾ Пор Куліш Матер. I с. 161.

²⁾ Пор. *ibidem* I с. 163—168.

³⁾ Гл. Макарій Історія русской церкви XI с. 265 сл.

⁴⁾ Пор. Куліш Матер. I с. 136: се здѣ крыющесь подъ крылѣ христіюлюбиваго братства черкасскихъ молодцовъ.

нок ніякої реальної оборони не дала, звернувся Борецький до козаків. При кінці 1624 р. саме перед різдвом прийшла на Запорожжя звістка від митрополіта київського, що тамошній війт Ходика печатає православні церкви і переслідує вірних¹⁾. Тогочасний гетьман на Запорожжю, званий в московських реляціях Калеником Андрієвим, вислав зараз двох своїх полковників Якіма Чигиринця і Антона Лазоренка до Києва в поміч православним. Козаки прибувши в Київ по Йордани 1625 року розправились з Ходикою по козацки. Церкви розпечатано, війта і попа уніятського Юзефовича убито. В Києві запанували непорядки — козаки поступали тут собі як в здобутім місті і зневажали тамошній уряд. Рівночасно вислано було запорозкими козаками трох послів на сойм в Варшаву, котрим і Борецький дав інструкцію²⁾. Посли мали уступитись у короля за православну віру, мали жадати потвердження ставленників Теофана, привилегій для київського брацтва і т. д. Для себеж, як говорять деякі, не справджені ще правда що до своєї автентичности, звістки, жадали козаки потвердження давніх привилеїв, крім того жадали самосуду, знесення кадуків себ то роздавання маєтностей козаків-провинників иньшим, домагались, щоби могли свої маєтки переказувати тестаментом (бо все ще трималась практика забирання спадщини по козаку на уряд), далі — аби козакам підвищено платню, дозволено свобідно мешкати по цілім Київськім воєводстві і займатись промислами. Козаки осмілились навіть жадати, щоби жовніри не стояли в Київщині, а їм самим дозволив уряд вступати в чужосторонну службу.

Можна собі виставити яке мусіло бути обуренє в кругах шляхоцких або те саме кажучи — урядових, коли довідалось про той найновіший злочин козаків. Уряд польський зауважив від довшого часу вплив православного духовенства на козаків що до „*nadymania*“³⁾. Козаків вмішувано в справи релігійні часто й несправедливо. Як знаємо, приписувано їм навіть убийство Кунцевича. Все тєє розумів ся не додавало доброї слави в уряді ані козакам ані православним владикам. Тепер же міг він наглядно переконатись в тісних зв'язках межі православною єрархією та козаками. І се був

---

¹⁾ Куліш Матер. I с. 159, 160, Отпаденіє I с. 145. Макарій о. с. XI с. 313, 315 сл. Соловйов Історія X с. 1473, Малоросійське козацтво с. 185. Костомарів о. с. I с. 76. Еварницький о. с. II с. 208.

²⁾ Пор. Макарій о. с. XI с. 314, Костомарів I с. 74, 75; Еварницький о. с. II ст. 207.

³⁾ Пор. лист Криштофа Збаражського в Матеріялах Куліша I с. 102.

остатній імпульс, що попхнув уряд польський до оружно́ї комісії проти козаків в 1625 році.

Уряд коронний мав дуже багато причин бути невдоволеним з козаків. Але таки найбільше клопоту додавали вони своїми заграничними зносінами, нападами та грабованнями землі турецької. Цілий час від Хотинської кампанії старавсь уряд всіми силами запобігти грізним наслідкам козацької своєволі. Турки вічно жалувались на недодержання згоди і грозили війною. Війни ж турецької всі в Польщі дуже боялись. Королеви вона перешкаджала в справах шведських, маїнатам в кольонізації, шляхті і люду грозила ясиром. Який був великий повсечасний той страх, переконує нас найліпше сучасна кореспонденція князя Юрія Збараского майже на кожній стороні¹⁾. Польський уряд старавсь робити в Стамбулі представлення через послів своїх і навіть через чужосторонніх (найчастійше через англійського резидента в Стамбулі Тому Роє) також через Мегмет Дяка пашу темешварського²⁾. Рівночасно з акцією дипломатичною провадив уряд переговори з козаками особливо задля набігу 1622 року. На жадане уряду козаки видали ватажків походів³⁾, але відносини уряду до козаків що раз то загострювались, власно тому, що по смерті Сагайдачного не постаравсь він вплинути на вибір подібного йому наступника⁴⁾. Посол польський мав з причини нападів козацких дуже трудне положення перед Диваном в 1623 році⁵⁾. Ратифікація згоди розбивалась на здержанню Татар і козаків. Турція щиро бажала мира, бо стан її не був зазидний⁶⁾ і на початку року 1624 Диван на жадане польського посла видав острі заборони Татарам не запускатись в границі Польщі⁷⁾, здає ся по тій причині, що за 1623 рік виємовко не чуєм про якийсь голосніший напад козацький. То могло хіба розвинути гадки про те, як користним було б приборкане козаків і затверджувало в Польщі переконанє, що одинока причина біди татарської — то набіги козацкі.

1) *Scriptores rerum polonicarum* T. V. 54, 56, 58, 64, 67, 68 і т. д.

2) Кореєн. Збаражского I. c. V с. 88, 89, 92.

3) *Respons na deklaracyą pp. komissarzów* — Niemcewicz *Zbiór pamiętników o dawney Polsce* VI st. 189. Костомарів о. с. I с. 70 на основі рукоп. I. П. Б. IV с. 138.

4) Сєро й жалує Збаражский I. c. V с. 64.

5) *Zinkeisen* о. с. IV с. 486.

6) Як се дуже добре знаєм з реляції кн. Криштофа Збаражского, Куліш *Матер.* I. с. 103—122.

7) *Zinkeisen* о. с. IV с. 487

До надзвичайних місій до козаків послуговало ся правительство польске звичайно комісіями з урядників - магнатів найблизших околиць, що виступали в потребі з оружними ротами надворних жовнірів. Про установлене такої оружної комісії обзивались зараз по смерті Сагайдачного численні голоси в авторитетних сферах¹⁾. Розправлювано про таку комісію на соймі 1623 року, як і перше розважувано сю справу на соймах²⁾. Але ся перша комісія не відбулась з причини „*zatrudnienia spraw Rzeczypospolitej*“³⁾. На найблизнім соймі в році 1624 визначено нову комісію, на чолі котрої став Томаш Замойский⁴⁾. Рівночасно видав король приказ Конецпольському, аби получив своє військо з комісарськими полками⁵⁾ та полагодив оружною рукою пекучу справу козацку чим скорше, бо від пірночи знов Шведи загрозили Польщі. Але до переведення комісії не прийшло в 1624 році. Кампанія проти Кантемира зайняла цілу пригідну до провадження війни пору. По її щасливім укінченню розложивсь гетьман коронний на зимівку по подільських землях. Навіть в Москві знали дещо про наміри короля і Конецпольского, бо послів козацких, що прибули на початку 1625 року, випитувано про них⁶⁾. Але козаки так заховувались, як би то їм було байдуже, що Конецпольский кождої хвилі може виправитись против них. Вони провадили свою політику дальше і приготовлювались до виконання своїх плянів.

На першім місці стояв плян Ахиї. Козаки ще зимою 1624 року перед від'їздом Ахиї до Терехтимирова уложились з ним, що 18000 Запорожців піде під єго проводом в турецькі землі. Не мало також і городових козаків заявило охоту взяти участь в поході, також донські козаки обіцяли поміч⁷⁾. Похід мав рушитись над море ще тої ж зими, щоби міг перейти ріки по леді, а потім на весну морем до Болгарії. Але справа Шагин герая, що тоді навязував тіснійші зносини з Польщею, спинила все. Козаки не знали, чи буде межи ним та Польщею згода чи війна, а тільки в разі згідного уложення справ обіцювали помочи Ахиї, але вже на другу зиму. Дуже

---

¹⁾ Юрий Збаражский пише до короля (I. с. ст. 60): *Kozacy, aby mieli być coerciti sine armis, rzecz jest niepodobna*. Таку саму раду дає королеви брат Юрия Криштоф на кінці своєї посольської реляції (Куліш Матеріяли I с. 122).

²⁾ Ю. Збаражский I. с. V с. 64.

³⁾ Куліш Матер. I с. 100.

⁴⁾ Żurkowski Żywot Tomasza Zamojskiego wydał Bałowski ст. 96.

⁵⁾ Куліш Матер. I с. 141.

⁶⁾ Куліш Матер. I с. 158.

⁷⁾ Куліш Матер. I с. 225, 215.

можливо, що посольство Ахії до Москви споводоване було тим зволіканем козаків. Посольство аж семого числа цвітня відправлено в Москві. Несло воно дарунки для Ахії, але обіцянок жадних — відповідь царя була дуже скупа¹⁾. Ахія чекав ще в Терехтимирові, звідки і писав до Фльоренції по гроші²⁾, та дарма — гроші не прийшли³⁾. Коли ж з козаками вернув на Запорожжя, вийшли вже були Запорожці на море. Який був мотив сеї виправи трудно сказати, здає ся не належить їй надавати якого небудь більшого значіння при всіх її великих розмірах. Куліш⁴⁾ пише, що на сей набіг морський покладали козаки усі свої надії, для чого? не ясно. Був се звичайний грабіжний напад, яких було перед тим і потім дуже багато. В марті появились козаки на трьох сот чайках по близу Босфора⁵⁾. Мешканці передмість Стамбула були в великім страху, але козаки завернули на схід, спалили передмістя Трапезонту і мали охоту за радою кримського хана спалити Кафу. Ся остання звістка⁶⁾ дає повід догадуватись, що сей похід зроблено в порозумінню з Шагин гераєм а може і в його інтересі, аби зайняти турецьку флоту. Може се була диверсія на користь Шагина, що й досягнула свою ціль — того року нічого не предпринято з турецької сторони проти Шагин герая. Але тепер здобувсь той сам Реджеб баша, минушого року побитий Шагин гераєм, на велику енергію. Він стягнув 60 кораблів до Стамбулу і хотів плисти до Криму, але збунтовались яничари та й прийшла вість, що козаки вже стоять під Очаковом і Варною і хочуть в его неприсутности напасти на саму столицю. Капудан завернув з дороги і стрітивсь з козаками при західнім березі у Карагармана (в липню 1625 р.). Козаки, не вважаючи на переважну силу Турків, вдерлись на кораблі, вирубали яничарів майже в пень і були б заволоділи флотою турецькою, коли б вигідна для них тишина морська не булась змінила ся на вітер і то прихильний Туркам. Козаків виперто з помостів корабельних і затоцнено 70 човнів гарматними вистрілами. 172 чайки і 700 козаків мали попасти, не вважаючи на героїчну оборону, в руки Турків⁷⁾.

¹⁾ Куліш Матеріяли I с. 172—173.

²⁾ Куліш Матер. I с. 180.

³⁾ Ibidem I. с. 216.

⁴⁾ Українські козаки с. 111.

⁵⁾ Zinkeisen о. с. IV с. 496 і 497.

⁶⁾ Її подає Zinkeisen з реляцій англійського посла Roë.

⁷⁾ Sękowski Collectanea I с. 178—186.

Так представляє ся нам сей факт на підставі османських літописців, що, йдучи за вістями в кругах турецьких, ставлять сю побіду над козаками коло битви лепантійської і вважають її рекомпензатою тойж. Коли однак порівняємо з тим східним бомбастом звістку Томаса Рое, що Капудан баша зараз по побіді зажадав чим скорше помочи з Стамбулу та що в его тріумфі було тільки 270 козаків, то спостережемо, що османські жерела своїм звичаєм і тут побільшили успіх оружя султанського. В кореспонденції Юрія Збаражского¹⁾ знаходимо, що козаки спалили під час того нападу турецьке місто Килію у устя Дуная.

Але все ж та неўдача козаків хоч не велика, мусіла вплинути шкідливо на відвагу і певність їх; до тепер лучалось виправді часто, що не удавались поменші набіги, але се було перший раз, що виправа споряжена в таких розмірах скінчилась неудачею. Серед того збентеження межі козаками наспів нагло на Запороже Почаловский чи Пачаковский, посол від польського уряду²⁾, і зажадав, аби козаки під найострійшими карами не важились зачинати війни з Татарами або Турками, з котрими король завів згоду. Заразом приніс він приказ королівський, аби козаки самі межі собою перевели реєстр, та грозив наступленем Конєцпольского.

Те посольство ще побільшило помішанє у козаків. Вони, знеохотивши ся неудачею на мори, хотіли посилати послів до короля, але аґент польський Почаловский від разу сказав, що се на ніщо не придасть ся. Козаки не знали що з собою робити. Повстала суперечка межі уміркованими козаками, здає ся — під проводом Дорошенка, що був тоді гетьманом на Запорожжю³⁾, та козаками нетягами — здає ся під проводом Жмайла⁴⁾. Перемогла сторона радикальна і вибрано Жмайла гетьманом. Постановлено готовитись до війни з війском коронним. Багато розійшлось по пограничних городах, щоб готовитись до відпору проти Конєцпольского. Тоді то здає ся наступили ті корсунські і брацлавські різні і грабежі, згадувані комісарами в декларації⁵⁾. Деякі завзятійші предкладали Ахії, щоби він став у них царем і повів їх або на війну з Польщею або до Болгарії, кидаючи Запороже польському війску⁶⁾. Але віра Ахії

¹⁾ Л. с. с. 97.

²⁾ Куліш Матер. I с. 229.

³⁾ Він і підписаний на проїзній грамоті Ахії з 26 червня 1625 яко гетьман — Куліш Матер. I с. 234.

⁴⁾ Крім того згадує ся межі старшиною козацкою Олифер Стеблевец і Пирский — Куліш Матер. I с. 181.

⁵⁾ Zbiór pamiętników o dawney Polsce T. VI с. 180.

⁶⁾ Куліш Матер. I с. 216.

в козаків була здає ся вже підкопана неудоцею їх на мори — він не пристає отже на ту пропозицію і мав вказати козакам на царя московского, до котрого моглиб удатись за помочию. Ахия ще літом мав замір вести далі через Борецького зносини з Москвою і виробив був собі навіть проїзжу грамоту у Дорошенка¹⁾. Але козаки самі не пустили его. Коли ж рушили на зустріч Конєцпольскому, Ахия пішов з ними і перебіг потім до Києва, де его Борецький укрив в монастирі від Поляків, що шукали его. Звідти хотів Ахия вертати через Польщу в землі цїсарські, та відрадив ему Борецький і намовив удатись до Москви: в грудни 1625 року Ахия дійсно прибув в Путивль в товаристві попа Филиппа, що ему додав Борецький²⁾.

Козаки дійсно думали про Москву, але більше спускались на Шагин герая і посиляли кілька рази до него за помочию³⁾. Але Шагин герай підмоги не дав, бо зносини, ще перше навізані з урядом польским, привели вже до згоди.

Конєцпольський, коли настала весна 1625 року, мав дуже трудну задачу перед собою. Стояла перед ними могутча коалїція татарско-козацка, що готовилась на війну з Турками і могла легко спровадити її на Польщу, бо входили до неї номінальні її піддані. Порта знаючи наміри козаків і Татар старала ся небезпеченство відвернути від себе, виславши Татар на Польщу, аби спустошили її в пімсту за найновіший козацький набіг⁴⁾. На Мехмет герая мав в тім напрямі зі всіх сил впливати Мехмет Дяк паша гемешварський і Бетлен Габор.

Конєцпольський повзяв тут дуже бистрий плян: помиритись за всяку ціну з Татарами. Розриваючи коалїцію татарско-козацку гетьман мав свободну руку до переведення комісії та рівночасно вже не боявсь нападу татарского зі сторони Криму. Кантемир, розбитий попереднього року, не міг ще відважитись на набіг, бо власне тоді за ініціативою Порти переносив свої удуси в иньші місця⁵⁾. Самі Турки були зайняті війною з Персами, Бетлен Габор знов не мав відповідної сили, аби міг виконати пляни сполученого з ним Мехмет Дяка⁶⁾. Зіставались тільки кримські Татари. І по торічних

¹⁾ Куліш Матер. I с. 234.

²⁾ Куліш Матер. I с. 175, 176, також с. 217 і 230.

³⁾ Лист Конєцпольского до короля Niemcewicz Zbiór Pamiętników VI с. 164.

⁴⁾ Zinkeisen I. с. V с. 498.

⁵⁾ Коресп. Збаражского I. с. с. 97.

⁶⁾ Коресп. Ю. Збаражского I. с. с. 88.

умовах не довірявав їм Конєцпольський і заняв вигідне становище межн шляхами Чорним та Кучманьським¹⁾, аби їм перешкодити, як би схотіли напасти на Польщу. Татари дійсно вийшли в поле і захоувались двозначно, так що Конєцпольський мусів ціле літо стояти на тім становищі і пильнувати Татар²⁾. Але на останку Шагин герай пристав на згоду і покинув своїх союзників. Конєцпольський виплатив ему гроші, прислані королем (яко звичайний „уропі-пек“) для Татар вже літом, і прирік кожного року платити певну суму грошей для Татар, аби не наїзжали земель польських³⁾. Тим способом коаліція татарско-козацка була розбита — Конєцпольський міг свобідно звернути ся проти козаків.

II.

Закн приступимо до описаня випадків, що наступили в осени 1625 року, звернімось до жерел, що належать до історії тої кампанії польско-козацкої.

Жерел таких маєм досить багато, лиш на жаль майже тільки з польскої сторони⁴⁾.

Перворядним та zarazом найважнійшим жерелом є ту тз. *Diariusz expedycyi ukrainney z kozakami zaporoskimi w roku 1625*. Як то вже з титулу видно, є то дневник якогось учасника сеї кампанії, писаний в порядку день за днем від 25 вересня до 23 листопада. Короткий уступ на початку належить до двох дат: 5 числа липня і 15 вересня. Маємо сей дневник видрукований в оригіналі і то в двох дещо ріжних редакциях в „Сборнику летописей относящихся къ истории южной и западной России“⁵⁾ і в збірнику Немцевича (*Niemcewicz Zbiór pamiętników o dawnej Polsce* Т. VI с. 143—161). Ріжницї межн двома редакциями переважно не значні, так що річи не змінюють. Важнійші подамо серед розвідки. Цитати Дневника подамо з видання Немцевича.

Автор Дневника не згадує себе самого в своїй записці, не знаходимо також про него звістки якої небудь в иньших сучасних жере-

¹⁾ *Diariusz expedycyi* I. с. VI с. 143.

²⁾ Куліш Матер. I. с. 267.

³⁾ Куліш Матер. I с. 268/9.

⁴⁾ Знаходимо звістки про кампанію 1625 р. ще тільки, в актах московских, друкованих в Матеріялах Куліша I с. 181, 182, 230, 241, 243 і 79.

⁵⁾ Ст. 103--112.

лах. З його дневника посередною дорогою довідуємось, що се був жовнір або й офіцер з полку самого гетьмана. Може бути також, що се був його дворянин. Певне тільки, що перебував завсїгди в окруженю гетьмана. Доказують нам се обставини, що автор Дневника знає докладно лиш про випадки, що приключились в тій виправі в присутности гетьмана і його полку. Виправи Одрживольского, Хмелецкого і взагалі події, при яких не було гетьмана, представлені недокладно. Автор по укінченю похода анї не зістаєть ся з полками кварцяними розложеними по Україні, анї не відходить з яким небудь комісаром, але іде з Конецпольским до Бару, де його й лишаєм при кінци Дневника. Се докладно доказує, що належав він до двора гетьманьского; його знанє діла воєнного позволяє припускати, що був воєнним чоловіком. Але не був автор Дневника дуже близькою особою гетьманови; не знає він (а може і не хоче подати), що діялось на комісарських нарадах і прийманнях чужих послів. Представленє річи саме собою позбавлене бомбасту і звичайних в тім часї макаронїзмів і досить вірне, хоч часом і побільшує дещо або і опускаєть.

Другим цілком самостійним жерелом до сеї війни належить уважати біографію Томаша Замойского написану Журковским, а видану Батовским. Так належить спростувати заявленє Антоновича в передмові до „Сборника“¹⁾, що Журковский користав з Дневника при писаню сеї біографії. Що дійсно Дневника не уживав Журковский, служить доказом те, що оповіданє його багате на ріжні суперечности з представленєм Дневника.²⁾ Особливо ж визначає ся ріжнниця в датованю³⁾. Другою великою ріжницею межи Дневником та Журковским є роздрібненє і анегдотичне представленє річи у послїднього, наслідком того Журковский взагалі далеко стоячи за Дневником що до докладности, подає много

---

¹⁾ Ст. XXIX і XXX.

²⁾ Журковский пише наприклад, що козаки над Цибульником просили змилюватись (ст. 97), тимчасом всюди інде чуємо про гордість козаків, представленє виправи Хмелецкого у Журковского (ст. 99) цілком відмінне від представлення Дневника і т. ин.

³⁾ Напр. битва над Цибульником має у Журковского дату 28 жовтня, в Дневнику 29-го. Відступленє козаків кладе Ж. на 29 жовтня, Дневник на двох місцях (л. с. 152 і 159) на 31 жовтня. Ж. пише за якусь битву 3 листопада, в Дневнику та сама битва (се знаєм з того, що і тут і там межи убитими вчисляє ся славний ватажок Лісовчиків Рогавский) положена на 31 жовтня. Дневник кладе вибір Дорошенка і прип'яте умов комісарів козаками на 5 листопада — Журковский на 4 листопада.

подробиць яких не знаходимо в Дневнику¹⁾. З того ясно показує ся, що з Дневника Журковский певно не користав Ёго представлене вказує на те, що послуговав ся він при нїм оповіданнями прибічних дворян Замойского і не дає жадної правдоподібности, що був очевидцем описуваних випадків.

Крім тих двох жерел подають нам коротші звістки про кампанію 1625 року: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc.*²⁾, Літопись Юзефовича (в Сборнику літописей etc. 115), хроніка Пясецького³⁾ і літопись Межигірська⁴⁾ котра то однак відносить до 1624 року. Літописи польські, в тім місци дуже межі собою подібні, відзначають ся тим, що мішають рік 1624 з 1629 і переносять випадки обох тих років на рік 1625.

Рускі літописи (крім короткої згадки в Межигірській) не згадуть ані словом про сї важні випадки, в опертих на них книжках Каменского і Маркевича не подибуємо проте нічого про куруківську комісію і договір. Ліпше з сею справою ознаємлені були польські історики. Немцевич подав в своїм Зборі памяток (в VI томі ст. 143—241) відносячись документи до неї. Деякі з них находимо також в збірнику Грабовского і Пржездзецкого: *Źródła do dziejów Polski* (Т. II ст. 166—189). Згадки про саму кампанію і договір находимо майже ві всіх польских книжках, що обіймають часи перед Хмельничиною. Більших розвідок про ту кампанію не подибуємо в польській літературі історичній, децо обширнійше представляють її Грабовский (I. с. замітка II с. 166) і Голембьовский (о. с. 4) головно на підставі *Pamiętników do panowania Zygmunta III etc.*, також Шайноха в своїм творі *Dwa lata dziejów naszych*.

В новійшій літературі історичній російській знаходимо обширнійші оброблення кампанії 1625 р. в історії Росії Соловйова⁵⁾ в ёго розвідці Малоросійское козачество до Хмельницкаго⁶⁾ в історії

¹⁾ Нпр. пише Ж. докладно за Канонаду до обозу козацкого над Цибульником (ст. 97), пригоди Замойского в тім дни (ст. 98), дворянина того ж Садовского, пригуду Замойского під Куруковом і невірність козаків, що просили милосердя а як наближали ся Поляки стріляли (ст. 100); похоронене трупів козацких (ст. 103), о виїзд Дорошенка напругив комісарів (ст. 105) і т. д.

²⁾ На сторони 124.

³⁾ Видана 1646 ст. 455.

⁴⁾ Сборникъ літописей etc. ст. 95.

⁵⁾ Х. ст. 1474—1477.

⁶⁾ Русскій Вѣстникъ N 18 ст. 177—196.

запорожських козаків“ Еварницького¹⁾ в Богдані Хмельницькім Костомарова²⁾ і в Куліша: „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“³⁾. Докладну ж опись сих подій подає Куліш в своїй найновійшій найбільшій розвідці: Українські казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго⁴⁾. Крім того є ще дві спеціальні розвідки: Никифорова Кураковскій договоръ⁵⁾ і Николайчика Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г. и мѣсто заключенія Куруковскаго договора⁶⁾. Вони обі старають ся означити положенє куруківського обоза козацкого, Николайчик подає крім того переклад російський Дневника.

Перейдім тепер до огляду оружної комісії 1625 року.

III.

Зі свого становища з за Морахви рушилось військо польске 15 вересня 1625 року⁷⁾ і перейшло того ж дня ріку Бог найскорше межі Винницею і Хмельником. Сам гетьман Конєцпольскій ще зіставав в Барі, де відправлявав послів Мегмет Дяка баши, воеводи семигородского, господаря молдавского і Шагин герая, з котрими власне був уложив згоду. 25 числа вересня бачимо гетьмана вже при війську в Київщині під Паволочею. Як видимо з єго рухів він не від разу ішов туди, де сподівався найти військо козацке себ то на Брацлав, Умань до Чигирина чим мігби розірвати сили козацкі мов клином на дві части. Очевидно, він чув себе ще за надто слабим і мусів іти через ті сторони, що були близші посілостям комісарів, аби вони могли лекше свої пости получити з єго війском.

В Паволочи⁸⁾ прибули до стану польского послы київскі з письмами незнаного нам змісту; здає ся обвістили вони побіг козаків з Київѣ. Безпосередних доказів сего не маємо, хіба се, що напрям дороги войска польского досі виразно вказував на Київ, а тепер змінє ся і стає ся замість NOO — східним, ба навіть OSO. Войско перейшло Таборівку,

¹⁾ II ст. 210—213.

²⁾ I ст. 77—83.

³⁾ I ст. 151—153.

⁴⁾ Русское Обзоріе 1895 NNгг 1, 2, 3, 4, 5. Кампанія Конєцпольского проти Жмайла уміщена на сторони 115—133 в N 3.

⁵⁾ Киевская Старина 1885, XI ст. 767—773.

⁶⁾ Киевская Старина 1889 XXVII с. 52—69.

⁷⁾ Дневник с. 143 Все датоване Дневника іде по новому календарю.

⁸⁾ Дневник ст. 144.

де стріла его депутація білоцерковського уряду, і станувши не далеко сеї місцевости табором над рікою Раставицею, стояло в тих околицях цілих шість день очікуючи прибуття комісарів.

Недокладне оповіданє автора „Дневника“ не згадує, що кілька день перед тим вислав Конецпольский до козаків Стефана Хмелецького з жаданем, щоб козаки зібрали ся на певнім, означенім місци, для переведення коміснї, і щоб відповідно поступили з ватажками своєволї. В другім листї, що его післав Конецпольский до козаків 30-го ч. вересня післанцем Мизином¹⁾, висловляв він своє здивованє, що козаки не відповіли на его попереднє посольство. Лист писаний в дуже лагіднім тонї. Гетьман вивнював козаків про свої прихильні почутя, згадував про козацку славу, обіцював, що буде їх шанувати як военний чоловік своїх товаришів.

Лист, о скільки знаємо, жадного вражіння не викликав в козаків. Але почали збирати ся в обоз комісарї з своїми полками, що дозволяли їм в потребі ужити „*żelazne gasye*“. Вже 29 вересня прибули полки пана Потоцкого, подкомория подільського, на другий день відділи Калиновського, старости винницького і Склиньського старости жиївальського. 2 жовтня прибув І. Данилович, воевода руский, а 3 каштелян галицький, славний Мартин Казановский²⁾. Решта комісарів не надходила, військо польське отже рушило під Білу Церков і звідти по шести днях, стративши знов два дни на вичікуваню комісарів, прибуло на Пієве урочище, куди прийшла депутація міщан канївських.

Коли на другий день (т. є. 11/X) стануло польське військо в милях перед Каневом, прибули від козаків, котрих чимало було в місті назбирало ся, три послы. Вони просили польського гетьмана, щоби на них не наступував аж нарадять ся, заявили, що в ніякі договори ще входити не можуть, бо їх гетьман Жмайло перебуває ще на Запорозжу. Тою вимівкою, котру і пізнійше прийдесть ся нам подибувати, хотїли козаки протягнути справу і зискати на часї, бо не мали здає ся одноцїльного плану війни і до неї ще не приготувались.

Рада у козаків в Каневі відбулась дійсно³⁾, може бути, що застановлювалась, чи піддати ся Полякам чи нї. Козаки порїжни-

¹⁾ Тут за попередний лист є звістка см. Немцевич I. с. VI с. 167.

²⁾ Редакція Дневника поміщена в Сборнику називає Склиньського безпідставно Trześciński, приїзд Казановського ж кладе на 2/X, Даниловича на 3/X противно як редакція Немцевича.

³⁾ Дневник ст. 146.

лись і не могли ніяк згодитись що до спільного поступовання що до уряду. На другий день 3000 їх вийшло з Канева і пішли на Черкаси. За ними слідом пішов висланий Конецпольським ротмістр Одрживольський¹⁾. Рівночасно вислано було комісарами універсал до козаків, писаний дуже лагідними словами²⁾. Одрживольський догнав козаків над Мошною а маючи з собою з десяток хоругвей жовнірських ударив на них. Але як видно з випадків битва не вийшла побідно для коронного війська. Гетьман переправившись з трудностю через ріку Рось³⁾ мусів зі свого становища під Рожівкою⁴⁾ виправити єму в поміч піхоту німецьку з мальтійським кавалером Юдицьким і дві хоругви кінноти Косаковского і Белецького. Підмога, прибувши вночі, найшла Одрживольського ще над річкою Мошною. З того видно, що битва не була побідною для Одрживольського. „Дневник“ пише вправді, що він „gromił kozaków“, а сам Конецпольський в листі до короля говорить, що не мале число козаків убито⁵⁾, але наслідків сеї побіди не видно. Козаки видержали цілий день напір Одрживольського і сей мусів просити в головнім обозі помочи. Коли ж прибула поміч, уступили козаки перед переважною силою, замкнули ся в табор і відбиваючи хоробро всі атаки війська коронного⁶⁾ потягли до Черкас.

Тоді збиралось в околиці Маслового ставу головне військо козацке. Тільки одну коротку звістку подибуєм про се збиране в Дневнику.

Зі сторони козаків видимо тут дуже великий блуд стратегічний. Вони могли легко з Маслового ставу рушити без перешкоди на північ і зайти з заду Конецпольському, що стояв під Каневом, коли б він був дальше поступавав. Тим способом не допустили б вони до него комісарських полків і могли б єго військо ще тоді не дуже численне взяти в два огні. Сего може і бояв ся Конецполь-

---

1) Не знати чи всі козаки пішли з Канева; зі слів „Дневника“ виходить, що сі 3000 були козаки, що не згодились в раді. Здає ся, що се тільки вадлива стилізація автора, бо нема вказівок, аби якась часть козаків піддала ся гетьманови коронному і воювала проти своїх братів.

2) Немцевич I. с. VI ст. 169.

3) Лист Л. Мясковского у Немцевича I. с. VI ст. 227.

4) В Сборнику pod Rożnińcami, у Немцевича Kopewicza. Антонович ідентифікує Рожинці з Рожівкою в уїзді Черкаскім; в тій самій околиці лежить і Кононча.

5) Nie mała ich liczba pod szablę poszła. Немцевич I. с. VI с. 163.

6) Żurkowski o. с. 96. Тоді при нещасливім штурмі дістав ся в неволю козацку молодий князь Четвертинський, що загнавсь за далеко, і зістав там аж до кінця кампанії.

ський, бо перестав на якийсь час поступати наперед і вислав тільки за козаками оден відділ більший. Але козаки відай і не догадувались, що так можна б було зробити та ще до того підчас цілої тої кампанії здержувались умисно і не виступали яко стороною що нападає. Вони пішли до головного обозу під Криловом і дозволили через те Конєцпольському зібрати всі полки комісарські і наступити собі на шию. Одрживольський, посунувши ся в слід за козаками, що уступали з над Мошни, затримав ся в околиці Черкас і не сьмів зближатись до головного війська козацького, що зібралось було під Криловом¹⁾. З Черкас уступило перед ним 2000 козаків і пішло получитись з головним табором²⁾. Тепер і сам Конєцпольський повідомлений Одрживольським про зібране козаків в Крилові рушивсь на перед і прибув 14 жовтня над Мошну. Тут получила ся з війском решта комісарів, межи ними Тома Замойський воєвода київський, голова комісії, князь Вишневецький і князь Проньський³⁾.

Військо польське, котре мало усмирити козаків, дійшло до повного свого складу. Їго число виносило звиш 20000, цифру в кождім разі вже саму собою поважну⁴⁾. Ту треба ще взяти на увагу,

---

¹⁾ Catów в Сборнику.

²⁾ Число 2000 подає редакція Немцевича, в Сборнику фігурує 20000. Костомарів о. с. I с. 77 приймає ту останню цифру, вважає отже тих козаків, що були в Черкасах, за саму головну армію. Против того походу промовляють: 1) цифра в Немцевичівській редакції, 2) звістка Дневника, що головне військо козацьке зібрало ся на Масловім ставі а не в Черкасах і неправдоподібність, аби поза головним військом так велика сила козаків знайшла ся, 3) та обставина, що гетьман польський не вислав би так малого відділу Одрживольського на певну поталу такій армії козацькій, 4) неправдоподібність, щоб 20000 козаків уступило перед кількатисячним відділом Одрживольського, з котрим їх тільки 3000 так славно битву над Мошною звели. Куліш Українські казаки и паны etc. I. с. 118 приймає число 2000.

³⁾ Дневник I. с. 147 в Сборнику Панинський.

⁴⁾ Як розказував в Москві під Филип (Матер. I с. 181), мав Конєцпольський під собою 30000 Поляків а 3000 цісарських Німців. Таке саме число, бо 30000 або 20000 подав Ахия (Матер. I с. 214), але сї подання опирались тільки на поголосці межі козаками. Ми постараємось означити се число докладніше.

В VI томі збірника Немцевича маємо на сторони 161 і 162 реєстр комісарських полків з докладними означеннями сил кожного. З сего списку виходить, що було з комісарами добровольного війська 7336 мужа і 16 гармат, отже з їх службою 7500, але на докладність сего реєстру що до того, чи подає він всі комісарські полки, спуститись не можна. Коли іменно порівнаємо сей реєстр зі списком комісарів (у Немцевича I. с. 230) спостережемо, що нема в тім списку почтів і полків Филона Стрибля чесника київського, Матея Лєсньовського каштеляна белзського, Томаша Скильнського старости житвацького, про полк котрого згадує „Дневник“ (I. с. 144) і Мар-

що се військо вправлене було по більшій частині на західний лад, добре вооружене і досвідчене в боях. Ті дві перші прикмети давали війську польському, не дуже меньшому, велику перевагу над лихо узброєним і ніколи не вправлюваним військом козацьким. Число останнього подають московські реляції на 30000¹⁾. Се число також, здає ся, побільшене. Мясковський²⁾ подає, що при складанню присяги було козаків коло 20000, а страти їх (як зобачимо низше) виносили коло 5000, отже їх ціла сила ледви чи переходила за 25000.

З тою армією рушив Конецпольський до Черкас, де перейшов цілий день на нарадах комісії³⁾, а на другий день станув над Дніпром. Тут прибув посол козацький до стану польського і оповістив, що гетьман Жмайло вже рушив з Запорожжя з арматією. На третій день, коли військо польське стануло в Боровиці, прийшли в табор знов чотири козацькі послы і принесли лист від „Яреми Михайловича і цілого товариства, що перебуває на устю Тясмина“. В листі сьім, що носить дату 18 жовтня⁴⁾, висловляли козаки подяку за

тина Казановського, мічного пана каштеляна галицького, при тім одного з найбільших воєвників в короні. Він мав з собою в сьім поході 6 гармат власних (Żurkowski о. с. 97). Не скажемо отже за багато, коли побільшимо число війська комісарського до округлої цифри 10000. В такім разі побільшимо тільки о 2500 те число, що его подає реєстр а се можемо сьміло вчинити, бо знаємо, що такий оден комісар міг більше 3000 люда виставити.

Труднійше означити скількисть війська кварцяного, бо стан его що хвиля змінював ся, та до того не знаємо, чи гетьман мав з собою цілу квартиру чи ні. З оповідання попа Филипа (Куліш Матер. I с. 182) довідуєм ся, що Конецпольський по умирненню козаків розложив військо наємне по Україні в числі 15000. Те число можемо сьміло зменшити до половини. Заразом однак не здає ся бути правдоподібною річю, щоби гетьман відходячи по укінченню кампанії до Бару не взяв з собою крім власного полку ще і частини війська кварцяного особливо, що міг боятися нападу татарського в зимі, коли ріки замерзли. Сі обставини вказують, що військо кварцяного могло бути в тій кампанії 10000 або трохи більше.

На подібне число вказує ще одна обставина. Конецпольський, висилаючи Одрживольського в погоню за козаками, дав ему 10 чи навіть більше хоругвей, (Żurkowski о. с. 96) а потім ще вислав ему значну підмугу, так що Одрживольський міг мати minimum 4000 жовнів. В часі ж висилання Одрживольського комісарського війська ледви половина зібрала ся. Щоб отже відважитись на вислане так значного відділу війська від себе і то в такій близості головного війська козацького, мусів мати Конецпольський попри ту половину військ комісарських (+ 5000) ще minimum тільки ж війська кварцяного себ то також 5000. Зсумувавши ж відділ Одрживольського з останною цифрою одержимо також + 10000, отже для цілого війська minimum 20000.

¹⁾ Куліш Матер. I с. 176.

²⁾ Немцевич I. с. VI с. 229.

³⁾ Дневник I. с. с. 147.

⁴⁾ Немцевич I. с. VI с. 171.

ласкаві слова (здає ся першого універсала), але просили, аби військо коронне задержалось аж до прибуття їх старшого з Запорожа (тут знов видимо заходи козаків, щоб повздержати похід польського війська, аж самі приготовлять ся) та щоб військо польске не чинило кривд їх жінкам і дітям. Може бути, що козаки тоді довідались про спустошене своїх осад жовнірами польським¹⁾; в тих грабежах мав брати участь і славний галабурдник шляхоцкий Лащ²⁾, дуже характерна особа сих часів, що казав собі, по звістному анекдоту, ферезию підбити позвами до трибуналів за гвалти і насильства. Заразом заявляли козаки, що крім недавнього універсала жадного до тепер письма від уряду не получили.

Але Конецпольський пізнав може, що козаки хочать тільки протягнути час, бо посунув ся вздовж Дніпра дальше ще один звичайний дневний марш і став обозом над одною відногою ріки. Комісарі одначе видали рівночасно козакам т. зв. асекурацію³⁾. Згадуючи про попередні універсали, комісарі ще раз запевнюють козаків, що нічого неприязного не задумують. Заразом радять козакам, аби дальше не відступали та зараз прислали послів на переговори.

20 жовтня військо не рушалось з місця, а то з причини нарад комісарів і прибуття посла з Цареграду⁴⁾. Він був післаний від амбасадорів християнських до Конецпольского, здає ся від посла англійського Рое, з котрим король польський власне за посередництвом Конецпольского і Юрія Збаражского провадив переговори що до удержання мира з Турками⁵⁾ з огляду на війну зі Швецією. Ті переговори зачались здає ся значно скорше. Посла відправлено на третій день потім (22 жовтня), коли військо польске стояло цілий день в милях перед Криловом. На другий день знов прибули козацкі послы, сповіщаючи, що їх гетьмана все таки ще нема. Поляки простояли ще той день на сім становищі, але на другий себ то 24 жовтня станули за Криловом. Табор головний козацкий був над річкою Цибульником, на старім городищі, так близько коло табору польского, що видко було розставлені козацкі чати.

Козаки зараз прислали послів в польський табор заповідаючи, що скоро прибуде їх старшина. І справді на другий день (25 жовтня) дали знати в обоз польський, що гетьман їх Жмайло прибув уже з Запорожа.

¹⁾ Материяли I с. 181.

²⁾ Літопись Межигірська Сборникъ etc. с. 95.

³⁾ Немцевич I. с. VI с. 174, 175.

⁴⁾ Дневник I. с. с. 148.

⁵⁾ Zinkeisen o. с. IV с. 499.

Конецпольський вислав отже зараз 26 жовтня в обоз козацький двох комісарів: Стефана Немирича подкоморія і Филона Стрибиля чашника київського з двома ротмістрами (Косаковским і Анибалем), щоб оповістити козакам волю королівську¹). Універсал приводить на пам'ять козакам, що заняли вони в Річі посполитій майже так високе становище як шляхта і то не так своїми заслугами, як надуживанням терпеливості уряду, котрого ухвали на комісіях ніколи не були виконані. Дальше вчислювались провини козаків, за які уряд домагавсь укарання провинників. На першій місці, як звичайно, були походи морські на турецькі землі, особливож dokonаний козаками підчас перебування Збаражського в Константинополі. Велику вагу прикладав універсал до зносин козацких з татарським калгою Шагин гераєм, з царем московським, котрому вони надавали сей титул, хоч Річ Посполита не признала була ще его царем, та потягав козаків до відвічальности, що вони переховують на Запорозжю ріжних збігців і самозванців. Межи ними вимінював універсал Теофана (не правдивого — по гадці універсала) патріярха єрусалимського. При тій нагоді закидують комісарі козакам, що безправно установили єрархию против волі короля, що неустанно непокоять шляхту, наїзджають панські добра, обрабовують їх або й забирають собі. Особливож клали комісарі натиск на найновіші випадки: на справу київську, що козаки убили вйта Ходіку та уніятського сьвященника Юзефовича, многих міщан забрали до вязниці, напали на монастир київський (уніятський), побили черців, забрали монастирську землю, притім відгрожувались на уряд і своєвільно багато людей, особливо Жидів помордували.

Та й по сих всіх злочинах (каже універсал) хоче уряд ще раз спробувати способів лагідних, щоб не карати неповинних межи козаками і ставляє на підставі згаданих провин козаків отєї умови: Козаки мають видати всіх ватажків морських походів від Хотинської війни і всіх тих ватажків, що проводили при грабованнях і убийствах по Україні та не понесли кари від самих козаків. Дальше мали бути видані урядови послі козацкі до Москви, щоб висповідались зі своєї діяльности, віддали комісії листи московського царя і виявили місце побуту Александра Ахиї. На останку — козаки мали попалити при комісарських відпоручниках всі свої морські човни і під

---

¹) Сей документ подано у Немцевича л. с. VI 177—187 і в Grabowski i Przewdziecki Źródła do dziejów Polski II ст. 166—174. Дата 27/X, котру він носить у Немцевича, не згоджуєть ся з представлєнем Дневника. Більше можна вірити останньому, бо датованє документів у Немцевича повне численних похибок.

найострійшими карами не виходити на море анї Дніпром анї Доном.

По виконанню сего всього мав бути козаком признаваний тільки той, хто був вписаний в чотирох тисячий реєстр. Всі иньші, що приберають собі титул і права козаків, мають вернути до свого давного стану, бо козаковане забирає краєви рільників і ремісників, панам підданих. Реєстрові мають побирати річну платню, означену під Хотином і за те мають служити Річи Посполитій против всяких ворогів, подавати про їх наближанє відомість гетьманови коронному, боронити переправ через Дніпро. Осібна залога має стояти на Запорожю, бо єго удержанє дуже важне для уряду. Реєстровим козакам зістануться за те всі давні права і привилеї, власне судівництво і право свобідного мешканя по селах і містах, належних до короля. Для ліпшої контролї мають реєстри імен і міст замешканя козаків розіслатись по всім староствам і гродам.

Поновлено в тім універсалї ще раз постановленє, що вибір старшого не має належати до козаків, але до гетьмана коронного. Козакам дозволено тільки звертатись до короля з просьбою іменувати иньшого атамана. Так само мали козаки чинити по смерти кождоразового старшого. Кождий нововибраний старший має зложити присягу королеви і Річи посполитій¹⁾ в тім, що буде властям у всім послухний, против Турків в часї спокою не буде воювати та всіх непослушних знищить і покарає. Подібно ж мусить присягнути старшина і все військо. Часть реєстровців обовязана від тепер бути на Запорожю, куди їм мають иньші довозити поживу.

Решта реєстровців мала пробувати на Україні в королівщинах і задержувала право посїданя маєтностей, але тих лиш, на які виставили грамоти старости. Всі иньші безправні маєтности мали бути звернені правним властителям. Всі кривди, які козаки вчинили людям посполитим, мали бути безоглядно карані. Склад суду при скаргах посполитого на козака мав бути мішаний. Судити мав сотник, але тільки в присутности підстарости, наколиж би козак виїс скаргу на посполитого, мав рішати сам підстароста.

Універсал кінчивсь острою заборонаю зі сторони правительства, аби козаки під грозою тяжкої кари не важились вступати в чужесторонню службу або навіть мати зносини з чужосторонніми державами.

---

¹⁾ Присяга у Нємцевича І. с. VI с. 187.

По одержанню такого письма від уряду, козаки зараз на другий день (27 жовтня) скликали раду, ще перед тим сповістивши гетьмана наперед, що його умови уважають тяжкими. Не ясно, чи тоді ж післали вони до обозу польського відповідь на декларацію комісії. Та відповідь носить у Немцевича¹⁾ цілком не можливу дату 20 жовтня. З Дневника виходить, що остаточна відповідь козаків наступила аж 28 жовтня²⁾. Можемо тут без застановлення іти за Дневником, бо як уже малисьмо нагоду зазначити, документи у Немцевича не визначають ся докладним датованєм.

Тринайцять послів козацких, висланих цілим товариством по півтораденній радї, прибуло ж 28 жовтня до обозу польського з заявленєм, що військо запорожске предложених ему умов прийняти не може.

Лист козаків писаний в відповідь³⁾ на декларацію комісарську уложений в тонї поважнім, троха гордім. Козаки признають натуральним, що по тільких заслугах, положених коло Річи посполитої, належить ся їм нагорода — вільність. Ту вільність, від предків одержану, постановили вони заховати ненарушеною, а за се кари і неласки, як сьміло заявляють, не заслужили. Проводирів походу 1622 року вже давно видано соймови на кару. Пізнійші ж походи були неминучими, бо не було звідки козакам удержувати ся, коли плата королївска не доходила. Посольство до Москви об'ясняли козаки давним звичаєм — посилати до царя за запомогою грошевою. Дуже наївно викручувались козаки в справі Шагин герая. Вони казали, що ватагу козацьку занесла була в Крым буря морска, в Кримі прийняв їх Шагин герай гостинно, взяв їх до себе на службу, а коли ему добре прислужили ся, відослав їх разом з многими невільниками християнськими. Тим учинили козаки, як гадають, велику прислугу Польщі. Козаки твердять, що лише добро Річи посполитої мали на увазі та її безпечність зі сторони татарскої, бо лиш тоді пішли на поміч Шагин гераєви, коли в імени цілої орди обіцяв вічний спокій польській державі.

Ще сьмілійшою була відповідь козаків на закиди комісарів що до переховування на Запорожю ріжних зайд. Козаки відповіли просто, що вступу і перебування на Запорожю ще ніколи нікому не заборонювано, кождий туди приходить і відходить свобідно і ніхто проте

¹⁾ L. c. VI c. 188—198.

²⁾ Дневник I. c. VI c. 149.

³⁾ Поданий також у Ірабовского etc. Źródła II c. 174—180.

козаків за переховуванє яких небудь турецьких, волоских та московських самозванців винуватити не може, бо нікому там не знане, звідки прибув і куди прийшов спеціяльно Александер Ахия. Справу ж Теофана, як говорили козаки, вияснила вже королеви депутація духовенства. В дальшій пункті, в справі київських подій ще острійше виступають козаки, закидаючи уряду нетолерантність до православної віри. Заповідають одначе заразом, що укарають провинників так в тій справі як і в закинутих козакам грабованнях дворів шляхоцких і міст по Україні.

Виправдавшись таким чином, ставлять козаки знов свої умови комісарам. Не ходити на море і не мати зносин з чужими державами можуть козаки лише тоді, коли уряд визначить їм відповідну платню, і то виспу над 50000 золотих, бо се навіть на муніцію не вистарчить, або вкаже які иньші жерела доходу. На Низу мусить перебувати відділ більший, бо 1000, як жадають комісарі, не вистарчить для оборони проти Татар, і сей відділ мусить мати відповідне удержання. При тім жадають козаки, щоб їм було дозволено полювати, ловити рибу і займатись торгівлею по Дніпрі і морі. Реєстр хотять козаки самі межі собою перевести (за число не згадують нічого) та заховати собі вільний вибір старшого, з огляду на те, що трудно єго іменовати гетьману в часах воєнних. Так само складанє присяги тепер здасть ся їм непотрібним, коли вже раз присягли на вірність королеви і Річи посполитій. Дальше жадають козаки, аби їм позволено мешкати також в добрах духовних і шляхоцких, продавати свобідно свій маєток, аби не карано виписників і родин козацких, врешті, щоби не тиснено віри православної, бо король її вільности заприсягнув.

Послів козацких, що привезли були сей лист, задержано в стані польським цілу ніч. Конєцпольский відправив їх другого дня (29 жовтня) в ранці з такими словами¹⁾: коли не хочете дізнати ласки і милосердя єго милости короля і упокоритись, то скоро почуєте наші шаблі на карках, а вина сего розливу крови спаде на вас самих". Дневник каже, мов би слова ті мали привести козаків до плачу.

Війску коронному казав гетьман ще в ночі приготуватись і по відправі послів козацких зараз випроваджено єго з табору в поле.

---

¹⁾ Дневник I. с. VI с. 149.

IV.

Заки приступимо до детального опису битв козаків з військом коронним, треба згадати коротко про положення місцевости. Справа ся була предметом аж двох розвідок — дд. Никифорова і Николайчика¹⁾. Обидва автори згоджують ся в тім, що табор козацький лежав на місци нинішнього села Табурища, на кінци високорівні, що на тім місци що раз звужує ся і входить клином в ріку Дніпро. Ріка закручуєть ся в тім місци навколо сего клина і творить велике число більших і менших островців. На самім кінци сего клина, над рікою, були останки якогось старого городища²⁾. Було отже де оперти боки і треба було тільки поправити старі укріплення, аби мати сильне становище. Що тут був табор козацький, доказує сама назва села — Табурище і звістка наведена у Никифорова що в Табурищи жив в 1860 році столітній дідуган, котрий за дитячих часів видів над рікою городище з напів зігнелими дубами. Без сумніву були се останки укріплень, в котрих козаки, як каже Мясковский³⁾ „potężnie stanęli“.

Перейшовши ріку Цибульник⁴⁾ в боевім порядку, стануло військо коронне на височині, що протягає ся по другій стороні річки. Гетьман польний з високих могил приглянувся добре положенню табору козацького і зараз забрав ся до замкнення козаків в тім клині⁵⁾. Забавляючи їх форпости висланим відділом, що мав ніби зігнати їх, вислав він сам від лівого крила Казановського з п'ятьох хоругвами угорської піхоти і з ротою Німців під проводом Бутлера, аби заступити козакам дорогу з того боку. Таку ж силу під проводом Юдицького, рицаря мальтійського і німецького капітана Вінкмата (Сборник, у Немцевича Winteroi) вислав гетьман на впередим від правого боку. Началась потім завзята стрілянина межі військом коронним та козаками, що стояли ще перед своїм табором. Але небагом по короткій стрілянні кавалерія і піхота коронна зігнали козаків з поля в табор, де зараз вони усилали нові вали⁶⁾ і боро-

¹⁾ Див. више.

²⁾ Никифоров І. с. ст. 770, Николайчик І. с. ст. 63.

³⁾ Лист у Немцевича І. с. VI ст. 228.

⁴⁾ Знає ся її розуміє Дневник під болотяною переправою І. с. VI ст. 149.

⁵⁾ Опис битви даємо на основі Дневника І. с. VI ст. 151, 152 і Журковского І. с. 97.

⁶⁾ Лист Мясковского у Немцевича І. с. VI ст. 228.

нилися так добре, що піхоту правого крила під проводом Юдицького, котра була за далеко загнала ся, мусів гетьман відкликати, щобн вся не вигбла.

Почалась знов канонада; Казановський станувши в лісі над озером (може — лахою Дніпровою) з піхотою і гарматами палив до козаків від правого їх крила; Замойський знов від лівого стріляв в їх табор і не допускав вилазок. Середину ж заняв гетьман Конецпольський з великими гарматами. Підчас сеї канонади що хвиля то військо коронне то козаки пробували перехитрити ворога. Казановський наглядівши слабе місце в таборі козацкім кинувся з Бутлером до штурму, але козаки відперли его. Зі своєї знов сторони хотіли козаки вигнати Замойського і Юдицького з їх досить впеуеної позиції: вони зводили Поляків герцями трех сотень кінноти, а тим часом значний відділ піших козаків підповз на черевах до польського війська. Спостерегли одначе сю засідку Замойський і гетьман. Вийшли проти тих козаків три хоругви під проводом Хмелецького. Козаків виперто з їх засідок, але табору самого не можна було здобути. Над самим вечером знов напали козаки в числі кількох соток на батарею гармат, що була уставлена на правім польськім крилі; але замір знов не повів ся, двірська піхота німецька під проводом Фітінгса відперла козаків і загнала їх назад в табор.

Ударено ще кілька разів зі всіх армат до табору козацького і гетьман дав знак стягатись війську з поля. Обоз польський заточено туди, де перше стояла козацка сторожа — найдалше чверть милі від козацького табору¹⁾.

Так представляє ся сеся битва над Цибульником в жерелах польських — славною для Поляків. Та придивившись близше спостережемо, що вона була далеко не так рішуча, як представляють польські жерела. Одиною користию було замкнене козаків в таборі, і то тільки часове, бо військо польське опустило вечером по нешудатних штурмах свої становища і мусіло цілий день потім відпочивати. Гетьман бачив, що штурми не доведуть до пожаданого результату і почав проте приготувуватись до регулярної облоги та звелів готувати коші з землею і гуляйгородини.

Але хоч ся перша битва з Поляками не скінчила ся рішучою побідою, то все таки навела на козаків великий страх. Коли на другий день передався з обозу польського до козаків якийсь гайдук²⁾

¹⁾ Журковский о. с. 98.

²⁾ В верзії Сборника — гетьманський, в верзії Немцевича пана Сивницького.

і дав знати, що вже пороблено в обозі польським коші до штурму, кинулась часть козаків тікати через Дніпро. Ріка, переповнена осінніми дощами, затопила однаков велике число відважних, і не дозволила нікому дістатись на лівий беріг. Була нарада і козаки постановили відступати на полудне до Запорожа¹⁾.

Намір виконано в ночи, і то не спостережено, хоч цілий день з обох боків вислались форпости. По словам Журковского²⁾ лишили козаки в пустім таборі великі огні, аби не пізнали. Дневник пише, що 40 Німців вислані гетьманом Конецпольським під обоз козацький для „язика“ не найшли там ані огня ані сторожі, але се неправдоподібно, бо козаки не відступали б так без жадного забезпечення, що Поляки їм не перешкодять, а з другої сторони гетьман коронний без тої штучки козацької зараз би спостеріг, що козаки відступають. В кождім разі певно, що коло півночи Конецпольський уже знав про відступлення козаків. Тож і зараз вислав він за ними погоню, щоб не стратити їх з очей, бо се рівнялось би повній неудачі похода. Козаки могли б тепер легко пропасти в лугах і плавнях подніпрянських, а шукати їх було майже неможливе з огляду на свізнену пору.

Хмелецький висланий гетьманом для переслідування козаків, вийшов з обозу зараз по півночи³⁾ і догони козаків зараз в мли, коли вже були переправились через якесь болото чи озеро. Кілько війська було з Хмелецьким, різно подають жерела. Дневник⁴⁾ дає йому тільки его полк, Журковский⁵⁾ і лист Конецпольського до короля⁶⁾ кажуть згідно, що була з ним і часть війська кварцяного, Мясковский же⁷⁾ подає, що було з ним аж кільканайцять хоругвей. Найбільше авторітетне заявлене гетьмана в реляції, на жаль числа і там не подано.

Козаки, коли догнав їх при тій першій переправі Хмелецький, лишили на своїм березі 1500 люда, а самі йшли табором дальше. Над другою переправою, що була пів милі від першої, лишили козаки знов 2000 з поміж себе. Головне ж військо пішло дальше аж

¹⁾ Дневник I. с. VI ст. 152.

²⁾ О. с. 98 сл.

³⁾ В Сборнику *dobrze przededniem*, в листі Мясковского у Немцевича I. с. VI ст. 228 в рѣчосу.

⁴⁾ I. с. VI ст. 153.

⁵⁾ О. с. 99.

⁶⁾ У Немцевича I. с. VI ст. 165.

⁷⁾ Немцевич I. с. VI 228.

до Куруківського озера. Тут знов відділились від него 2000 на арієр-гарда. Головний табор zaloжено на Медвежих лозах за озером.

Журковский ¹⁾ оповідає, що Хмелецький, догонивши козаків, зараз кинувсь з своїм війском на табор, кілька разів его розірвав і много козаків убив. Звістка та здає ся цілком неправдивою. Дневник пише виразно ²⁾, що вислана Конєцпольским на підмогу піхота німецька, застала Хмелецького і Тишкевича (він доводив здає ся війском кварцяним в відділі Хмелецького), коли вони укріпили свою позицію над рікою по козацки. Але крім того безпосередного доказу неправди Журковского маємо й посередні: 1) Хмелецький дігнав козаків ще в ночі ³⁾, не міг отже кидатись на сліпо на незнану ему силу, тим більш, що був славний своєю обережністю. 2) Хмелецькому було місце незнане і дуже зрадливе — повне, як звичайно річні плавні, багнищ, трясавиць, саг, гущавин лісних і ліз. Тут на кождім місці належалося остерегатись засідок, особливо від такого ворога як козаки. 3) Дневник не залишив би такого славного вчинку Хмелецького записати, а того не зробив.

Ціла тая виправа Хмелецького виглядає на похвальну елюкубрацію Журковского для дворянина свого пана. В дійсности круто мусіло бути йому, коли мусів аж укріпляти своє становище.

Але гетьман разом з розсвітом післав Хмелецькому підмогу під проводом Юдицького. Вона складалась головно з піхоти обох німецьких капітанів. При помочи німецької піхоти приступив Хмелецький до виконання приказу гетьмана — аби як найскорше іти в тропу за козаками. Скоро виперли дисципліновані Німці козацький відділ з гущавин противного берега густим мушкетним огнем. Коли ще до того цілий польський відділ кинувсь в воду до штурму, козаки мусіли уступити. Тепер могла без перешкоди переправитись і кіннота польська. Козаки не мали з цевністю з собою табору з возів, бо Дневник згадує виразно два рази, що вони затаїлись в гущавині і мали становити засідку, котрій прецінь ніхто, а особливо козаки — славні партизани — не давав би возів в тій не вигідній та бездорожній місцевости. Піхота ж в тих часах, а особливо козацка, не маючи довгих списів і невправлена в оборотах військових, була майже безборонна против кінноти. Козаків отже розбито зараз, часть їх згнула під шаблями польськими, иньших гонено аж до

¹⁾ О. с. 99.

²⁾ Л. с. VI ст. 153.

³⁾ Дневник л. с. VI ст. 153 пише: *dogonił ich godzina na dzień*, а се значить годину по півночі, а не „спустя часъ послѣ разсвѣта“ як толкує Николайчик.

другої переправи. Тут знов повторилась попередня історія. Знов німецька піхота вперед огнем, потім приступом виперла козаків з противного берега, а кіннота знов погнала козаків аж до самого Курукового озера.

Що до положення сеї місцевости, то не підлягає сумніву тотожність Курукова з нинішнім Крюковом¹⁾. Никифоров в своїй розвідці справедливо вказав, що Крюков та Куруків походять з того самого пня. Розширив єго докази та доповнив Николайчик. Мусимо разом з Николайчиком²⁾ застеречи проти думки, мовби автор Дневника оповідаючи о городищі, коло котрого укріпили ся остаточно козак, мав на мисли городище кременчуцке. Городище, котре учинили козакі підставою свого укріплення, лежало по правім березі Дніпра, і було здається тої самої натури і походження, що городище над Цибульником.

Всі дальші проби означити докладно місця поодиноких моментів в оповіданню Дневника здають ся безпотрібними. Протягом півтретя століття могли відносини води суші цілком змінити ся, взявши на увагу нетрівку натуру плавнів та напрям Дніпра, як всякої річки, що пливе на полудне, — посувати своє русло на захід. Але вернімось до річи.

Оба береги Куруківського озера були обсажені козаками. Вони мали боронити переправи війську коронному, заки головний табор не буде укінчений. Зі сторони від Поляків поставлено таборець, по другій засіли козакі в гущавині. Кіннота польська, що переслідувала утікачів козацких від першої і другої переправи, мусіла задержатись і очікувати прибуття німецької піхоти. Німці, герої сеї цілої кампанії взагалі (причинились головню вони до побіди), взяли зараз таборець штурмом, забрали у козаків хоругви і засівши в возах покинутого таборця густим мушкетним огнем випарували козаків також з гущавин противного берега³⁾. В тій хвилі прибула і передня сторожа головного війська польского: так можна гадати на основі звістки Журковского⁴⁾, що при переході річки Курук брав також участь Томаш Замойский, бо він був при головнім війську.

---

¹⁾ Се доводять в згаданих вище статях Никифоров І. с. XI ст. 772 і Николайчик І. с. XXVII с. 66.

²⁾ О. с. XXVII ст. 68.

³⁾ Дневник І. с. VI ст. 154.

⁴⁾ О. с. 99.

Получене військо польське перейшло ріку і кинулось за козаками, а ті утікали. По тім боці куруківської води не мали козаки табору¹⁾, знов проте многих з них убито і загнано аж під головний табор, що був ще не докінчений. Поляки за приказом Казановського постановили не дати єго докінчити. Але тут стріла їх рішуча оборона. Замойський, що був пустивсь з гузарами на табор козацький, мусів вертати в неладі. За ним вибігли козаки, ще трохи — були б єго піймали або убили, бо запав ся в трясавицю і не міг виїхати з неї²⁾. Так само не удав ся штурм, споряджений кавалером Юдицьким з німецькою піхотою. Мусів вертати зі страхом сам пострілений. Дочерва гетьман, що дочерва прибув до табору козацького (він поступав сам повільно від куруківської води, підчас коли єго передня сторожа гналась за козаками) привів військо до ладу і повизначував кождому відділові безпечне місце. У Журковського є звістка (с. 100), що козаки випрошували собі на дві години супокою, аби нарадитись і зужили сей час на зміцнене своїх укріплень, а потім стали палити з гармат до Поляків. Звістка неімовірна, здає ся, бо чогось подібного не залишив би занотувати далеко докладніший Дневник, і самі обставини не були того рода, що б гетьман Конєцпольський дав себе так легко зловити на удку.

Гетьман розмістив потім гармати по догідних місцях та під ослоною їх огня повів в власній особі піхоту до штурму³⁾. Штурм знов скінчив ся дуже нещасливо для Поляків, понесли вони великі страти. Згинуло кількох визначнійших панів, межи ними славний ротмістр Лісовчиків Рогавський та посполитих жовнірів дуже значне число. Дневник пише, що правда, тільки про кількадесять убитих⁴⁾, але всюди инде не представляє ся річ так євітло для польського війська. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III*⁵⁾ виразно кажуть, що згинуло там много піхоти німецької, коней і много „*zasnej kawalerji*“. Сам гетьман пише за козаків⁶⁾: „*dobrą obronę uczynili*“,

---

¹⁾ Як згадує Журковский о. с. 99.

²⁾ Журковский о. с. 100; що козаки вибігли з табору, свідчить оповіданє за поручника Свіжинського, котрого ограбили козаки, взявши коштовне сідло, коли хотів бігти на поміч Замойському та й сам загроз. Мусіла там бути добра тріпанина, коли в *Pamiętnik'ach do panowania Zygmunta III etc.* I с. 120 читаємо, що Замойський і Казановський були в великих огнях.

³⁾ Дневник I. с. VI с. 155.

⁴⁾ I. с. VI с. 156.

⁵⁾ I ст. 120.

⁶⁾ Лист до короля по відбутій кампанії у Немцевича I. с. VI ст. 165.

що потверджує і Журковский¹⁾). Найліпшим доказом однак не удачі коронного війська є те, що гетьман мусів його стягнути до обозу і занехати добування козацького табору. Дневник каже, ніби відступлено від штурму задля того, що козаки голосно просили помилування. Не вважаючи вже на наївність подібного аргументовання, мусимо сю звістку відкинути вже для того, що ніде нде не подибуємо її в жерелах, навіть в листі Конєцпольского, хоч йому випадало б ліпше умотивувати, для чого козаків зараз таки не покорено.

Надійшов другий день — 1 листопада. Військо коронне відпочивало по вчорашніх трудах. Козаки все таки не покорялись і навіть зміняли свої фортифікації, бо сподівались здає ся довшої облоги²⁾). Гетьман Конєцпольский мав, по словам Дневника, замір забратись до нового штурму³⁾), але нахилили його комісарі до переговорів і він післав до козаків двох своїх ротмістрів: Белецького і Хмелецького.

V.

Вислане послів зі сторони польської служить найліпшим доказом, що урядови доконче було треба помиритись з козаками — ще потрібнішє ніж їм самим. Жерела не подають глибокої причини заведення переговорів. Але для нас вона зрозуміла. Військо коронне було в незavidнім положенню. Наступала вже зима, а воно було далеко від людних околиць в пустині, виставлене більше на негідь, ніж козаки, бо вони облягали. А такі невгоди могли гірше знищити панську міліцію ніж битви. Притім мусів гетьман і про війну шведську думати⁴⁾).

Але й козаки були не від переговорів, тим більше, що при відступленню з під Крилова урвано їм багато возів з живностю та мундичею. Послів польських прийнято отже в таборі козацкім прихильно і прислано другого дня зі своєї сторони послів. Але вони не мали уповажнення до провадження трактатів. Для того й комісарі парадившись післали козакам лист з завізванем, аби дали своїм

1) О. с. 101 dobrą rezolucyą dali z niemalą w naszych a osobliwie w koniach i piechocie niemieckiej szkoda.

2) Журковский о. с. 101.

3) Л. с. VI ст. 157.

4) Лист до короля Нємцевич I. с. VI ст. 165.

послам уповажнене¹⁾. В листі говорять комісарі про остатні події майже перепрошуючи та подають за причину наступлення на козаків те, що вони посилали до Шагин герая за помічню та спалили в Каневі замок.

Козаки згодились на жадане комісарів і 3 листопада прибуло 6 козацких послів до обозу польського, на чолі Петро Одинець. Послам дано інструкцію з загальної ради усього товариства²⁾.

Посли козацкі мали жадати від комісарів, аби не карано ватажків морських походів, бо вони виконали волю цілого війська, а натомість привречи, що козаки вже більше на море ходити не будуть, а човни поपालять. Послам дозволено також згодитись на переведене реестра, але казано доневнятись вільного вибору старшини з огляду на велике нераз віддалене козацкого війська від короля і уряду. Козаки дозволили послам своїм згодитись також на зложене присяги (хоч і названо в інструкції се непотрібним) і привречи, що умов з державами сусідними укласти не будуть. Казано послам просити, аби сповнено жадання православної церкви, потверджено дотеперішні вільности козацкі, вільно було ловити рибу і звірину, вільно мешкати в добрах шляхоцких, а на решті — підвисшено річну платню.

Окрім офіційальної інструкції мали послы козацкі ще лист до комісарів і приватні листи до гетьмана і провідника коміснї Томи Замойского. Лист до комісарів³⁾ просив їх, аби вдовольили прохання висловлені в інструкції, пригадуючи в дуже ввічливих словах заслуги козаків що до Річи-посполитої. Дуже ввічливий також лист до Конецпольского⁴⁾, що просить його боронити козацкі інтереси у комісарів, та лист до Томи Замойского⁵⁾, де козаки просять того саме, що в попереднім гетьмана і пригадують синові повсечасну прихильність до них батька.

Послів козацких задержано цілий день в польськїм таборі. Комісарі, здає ся, обставали при давнім, але прихвлялись до деяких уступок. За ті уступки є згадка в листі комісарів до козаків⁶⁾. В тім листі жадали комісарі, аби зі сторони козацкої доконче при-

¹⁾ Лист є у Немцевича I. с. VI ст. 199.

²⁾ Вона підписана військовим писарем Савою Бучівским, подана у Немцевича I. с. VI ст. 203—207 та в „Żródłach“ Ірабовского II ст. 160—162

³⁾ У Немцевича I. с. VI ст. 199—201.

⁴⁾ Немцевич I. с. VI ст. 202—203.

⁵⁾ Журковский о. с. 101—102.

⁶⁾ У Немцевича I с. VI ст. 208.

слано послів задля остаточного списання умови. Дали козацьким послам, відсилаючи їх, свої листи також Конєцпольський і Замойський. Конєцпольський витолковує в своїм листі¹⁾ своє острє поводжіне з козаками їх упором, з яким не згоджувались на умови комісарів і запевнював в своїй зичливости. Замойський частував в своїм шатрі козацких послів і дав їм лист²⁾, де запевнював козаків в своїй прихильности і накликав їх, аби прийняли умови комісарскі.

Коли саме ті умови³⁾ подані козакам, неясно. У Нємцевича дата 4 листопада. Не кажучи вже, що датованє у Нємцевича взагалї не певне, з „Дневника“ під 4 листопада можна вивести, що умови ті подано день — перед тим. В них комісарі ждали по раз другий виданя ватажків, але обіцювали рівночасно вставитись за ними у короля, котрому й мала бути полишена справа їх укараня; ждали занеханя морських походів, списаня до чотирох тижнів реєстра (вже 5000-ного), при тім забезпечали безкарність виписчикам. Комісарі ждали далї, аби тільки король мав право вибирати старших, вибраний в наглих випадках старший мав бути тільки тимчасовим, натомість обіцяли заховати давні вільности козацкі (справу релїгїиу вважають комісарі полагодженою), побільшити плату до 50000 золотих, крім осібної платнї для старшин, та просити короля, аби визначив осібну суму на удержанє козацкої гармати. Козакам позволяють комісарі займатись мирними промислами, але наказують мешкати по добрах шляхоцких і пригадують за пильне укаранне грабівників канївських.

Над тими умовами довго нараджували ся козаки, бо їх послї прийшли знов аж у пізній годинї 4 листопада⁴⁾. Козаків обурили два пункти умов комісарских, що до виданя грабівників і випису. Про те доносили комісарам козацкі послї, оповїдаючи, що поза 5000-чани реєстровиків є ще з 45000 козаків, що не хотять позбуватись козацкої вільности. Також і на иньші пункти умов комісарских не охоче приставали козаки, але тон їх відповіди нерішучий⁵⁾. Особливо налягають тільки на амнестию для ватажків і на полагодженє справи реєстра і просять в покїрнім тонї, аби позволено вибирати гетьмана, побільшено платню, аби вільно було козакам попродати їх осади в добрах шляхоцких та передовсїм, аби

1) Є він у Нємцевича л. с. VI ст. 209.

2) Журковский о. с. 102 і Нємцевич л. с. VI ст. 211.

3) Нємцевич л. с. VI ст. 213—216.

4) Дневник л. с. VI ст. 158.

5) Вона подана у Нємцевича л. с. VI ст. 218—222.

уряд постаравсь про удержанє армати і бідних козаків, що не маючи своєї домівки, перебували при нїй, та видав родини і добутки козацкі з обозу польського, що забрали були жовніри. Натомість годились козаки цілком на спаленє човнів, присягу і т. и., та дякували комісарам за починені уступки.

Комісарі бояли ся, аби не прийшло знов до війни і усунули перший пункт цілком. Що до другого, то справу полагоджено так, що побільшено реєстр до 6000. Як пише Конецпольский в листі до короля¹⁾ в реєстр 4000-ний не можна було умістити навіть найстарших та найбільш коло Річи Посполитої заслужених козаків, що стратили в обороні вітчизни здоровє. Відповідно до того побільшено також платню до 60000 золотих. З тим і від'їхали послы, а на другий день обвістили козаки, що приймають сї змодифіковані умови. Було се 5 листопада 1625 року „Дневник“ (с. 158) зауважив на radoxax: *Quod felix faustumque sit...*

Того ж дня відбувсь в обозі козацкім вибір нового гетьмана порученого Конецпольским. Був се Михайло Дорошенко, прихильник уміркованої політики. Вибір відбувсь з великою повагою²⁾.

На формальне прийняте і заприсяжене трактату призначено другий день, себ то 6 листопада. Конецпольский вислав від себе Якова Собеского, старосту красноставського і Александра Балабана, старосту теревовельського з кількома иньшими шляхтичами³⁾, що б були присутними при присязі війська запорожеского на трактаті куруківскім, трактаті, що аж до повстання Острянина був нормою відносин уряду до козаків⁴⁾.

В трактаті на початку висловляє ся причина комісії, заповідає ся загальна амнестія козакам, що ходили на море або грабували по Україні з тим, що вони вернуть ся спокійно під юрисдикцію уряду. Козаки мають приймати своїх старших з рук уряду подібно, як тепер одержали Дорошенка, в виїмкових обставинах тільки можуть самі собі вибрати старшого, поки їм король нового не визначить. Так само не вільно козакам скидати старших, іменованих урядом, хіба за волею короля або гетьманів; до них же вільно їм приносити скарги на старшого. Старший і всі козаки мають зложити присягу, що вірні будуть короні польській і всі при-

¹⁾ Немцевич I. с. VI ст. 165.

²⁾ Журковский о. с. 103.

³⁾ Лист Мяковского у Немцевича I. с. VI ст. 229.

⁴⁾ Трактат надруковано у Немцевича I. с. VI ст. 230—241 і в *Źródła do dziejów Polski* Ірабовского і Пржездзєцкого II ст. 182—189.

кази уряду будуть виконувати, не будуть збиратись в своєвільні ватаги і виходити на море, але противно будуть тому перешкаджати і карати своєвільних. До шістьох тижнів від дати умови, себ то 6 листопада 1625 по новому календарю має бути списано реєстр шістьтисячний і передано через комісарів скарбови коронному для відомости. Виписчиків не будуть карати. 6000 реєстрових будуть уживати вільностей і прав козацких, будуть мати право свobodно ловити рибу і звірину та одержувати муть що року в Києві на руского Ілїї 60000 золотих яко платню. Старшина буде мати особні пенсії: старший 600 зол., двох асаулів головних по 150 зол., обозний 100 зол., писар військовий 100 зол., судия військовий і 6 полковників по стілько ж, 6 асаулів полкових та 60 сотників по 50 зол. Тисяча козаків реєстрових має завсїди стояти на Запорожу, решта ж має бути готова на всякі прикази уряду. Коли старший має віддалити ся від війська, має лишати завсїди заступника. Наколи козака оскаржить посполитий, має его судити старшина військова в прису́тності підстарости, коли ж козак вносить скаргу на посполитого, судить сам підстароста; козаки не мають вдаватись в иньщу юрисдикцію. Жадних походів сухопутних ані морських не сьміють козаки споряджати без позволення уряду, ані мати зносин з чужими державами під грозою безпосередної суворой карі.

На тепер же мусять попалити всі морські човни при відпору́чниках комісарських. По виконаню тих умов вільно буде козакам мешкати по добрах королівських тільки, в духовних же та панських тільки тим буде можна мешкати, котрим позволять самі властители, за приреченем послушности. Всі иньші мають до 12 тижнів ви́нести з дібр приватних і віддати неправно набуті ґрунти. Правні, задокументовані посїлости можна буде козакам продати, а засїви, що поробили, в осени зібрати.

Козаки прийняли послів польських з великою честію. Дорошенко, новий гетьман, ви́їхав їм на зустрів в 300 коней і запровадив їх до свого шатра. Не вдовзі потім зібралось усе військо козацке та за́присягло (серед плачу і жалю пише Дневник І. с. VI ст. 158) на вірність королеви тими словами: „Ми атаманн і вся чернь, військо его королевської милости пана нашого милостивого запорожске, всі разом і кождий з осібна присягаєм Господу Богу в Троици сьвятїй єдиному, що вволяючи волю є. к. м. від теперішнього часу заховаєм вірність підданску королеви є. м., не будемо виходити на море, ані наїзджати держав цїсара турецького, човни попалимо, умов з сусїдними володарями укладати не будемо, хіба за відомостию є. к. м. та нічого такого не чинити мемо, щоби могло бути образою

величності є. к. м. і Річи посполитої. Противно, будемо всего додержувати, що постановили нам пани комісарі¹⁾).

По зложенню присяги їздив ще Дорошенко з старшиною до обозу польского, де всі комісарі приймали єго з честію²⁾).

На другий день 7 листопада рушило військо польске назад на Україну. Деякі комісарі ще того самого дня попращались з гетьманом, щоб скорше дістатись до дому. Гетьман написав ще того ж дня лист до короля³⁾): в нїм коротко описав цілу кампанію та радить королеви, аби ще перед скликанєм соймників вислав посольство до Порти, з повідомленєм, що козаків вже приборкано.

13 листопада стояло військо коронне вже під Конончею, де відбув ся суд військовий і нарада кола генерального. Гетьман Конецпольский визначив тут Казановского реїментаром над війском коронним, що мало розложитись по Україні та допильнувати переведеня постанов куруківської комісії⁴⁾). Крім Казановского мали допильнувати списаня реєстра Стефан Немірич, Томаш Склиньский та Теодор Блець⁵⁾). Гетьман з рештою війська рушив далше і 21 листопада став в Барі змучений походом та пропасницею, що єго мучила цілу ту кампанію. 24-го числа листопада по відправленю благодарного богослуженя гетьман приймав посла від Мегмет Дяка паші і вислав до него післанця пана Волїньского. Посол мав повідомити уряд турецький про укаранє козаків і на доказ правди представити визволеного під Куруковом з козацкої неволі Турчинна Аліагу.

Так скінчилась славна кампанія куруківська. Цікавим би було ще довідатись, кільки виноесли обосторонні страти в тій кампанії. Сего поки що означити трудно, бо ані „Дневник“ ані Журковский ані сучасні листи польскі не подають страт польскої сторони. Страти козаків подає „Дневник“ (І. с. VI ст. 159) на 8000 без тих, що потопились в Дніпрі. Тим часом реляції московскі кажуть⁶⁾, що в цілій тій кампанії згинуло 5000 козаків та 3000 Ляхів. В тім випадку не підлягає сумнівови, що цифра подана попом Филипом в Москві правдоподібніша. Він не мав жадної причини зменьшати числа польських жовнірів, що згинули в тій кампанії, може її навіть і по-

¹⁾ Присяга подана при кінці трактату.

²⁾ Журковский о. с. 103.

³⁾ Немцевич І. с. VI ст. 163—167.

⁴⁾ Дневник І. с. VI ст. 160.

⁵⁾ Немцевич І. с. VI ст. 241.

⁶⁾ Куліш Матер. I ст. 229.

більшив. Але в такім разі воно в порівнянні зі стратою козаків не імовірно маленьке: 3000 до 8000 (беремо число Дневника, бо Филипа міг би хтось підозрівати, ніби сприяв козакам); пригадаймо, що козаки були над Цибульником і під Куруковом укріплені, а се річ znana, що при штурмах тих, що облягають, більше гине, ніж обложених, а що найменше стільки само, тим більше, що козаки славні були задля зручної оборони валів. Виходить отже з того, що коли приймем число побитих в цілій кампанії Поляків на 3000 (що воно певно побільшене), то козаків могло остаточно в найгіршім разі згинуту 3000 (розуміє ся рахуємо тільки обі облоги). Далі, окрім тих двох облог могли козаки понести страти при переході від Цибульника до Курукова. Коли приймем, що з розставлених там 5500 козаків згинула $\frac{1}{4}$ (дещо менше ніж 1500) — а се вже була б страшенна різня, то додавши ще до того можливі жертви над Мошною, одержимо 2000 отже разом 5000, яко можливе максимум.

Зимою Дорошенко їздив по Україні з комісарами та споряджав реєстр за помочню „лутчихъ людей козаковъ“¹⁾ а на другу весну вибирав ся йти за Конєцпольским на шведську війну. Виписчики ж мали охоту піддатись цареві московському і нахилити его до війни з Польщею; принаймні так доносили Москві. Військо коронне тяжко налягло на Україну розложившись в численних місцях. (В Василькові, в Триполи, в Ржищеві, Стайках, Хвастові, Київі).

Договір куруківський потверджено на слідуючій соймі р. 1626²⁾.

VI.

Кампанія 1625 р. і куруківська умова — то дуже важні факти в історії відносин польсько-козацких і дають можливість дуже добре вглянути в них. Ми видимо на кождім кроці аномальне становище козаків в польсько-шляхотській республіці. Вони своїми вольностями так правними як неправними, фактичними манили робучий нарід по Україні до себе на вільне житє і відбирали панським маєткам робітників — частину інвентаря дуже потрібну, бо кольонізація з польскої сторони посувалася щораз даліше на полудне і схід в дикі поля. Сій панській кольонізації робила дуже велику конкуренцію самовільна кольонізація, бо инакше виглядала вільність в козацких слободах та хуторах, ніж в панських селах. Але це

¹⁾ Кудіш Матер. I ст. 182 сл.

²⁾ См. Volumina legum вид. Огризки III ст. 237.

більше допікала козачина, захоплюючи вже осаджені села панські: люди „козачились“, „виломлювались“ з послухності своїм дідичам і боронились юрисдикцією козацькою. Не диво отже, що в кольонізації панській повставали що хвиля люки; всі хотіли стати козаками і цілком свобідно управляти землею. Здавалось, що по певнім часі кольонізація козака придушить панську і сего дуже обавлялись пани українські. Що страхи їх не були безпідставні, найлучшим доказом може бути, що по заведеню куруківського договору робить кольонізація панська дуже великий поступ і за кілька літ досягає вершину свого розвитку.

Почисливши ще до того звадливу вдачу козаків, що і самі чинили різні гвалти на Україні і були охочими учасниками всяких заїздів і усобиць межі шляхтою, легко зрозуміти, що тодішня шляхотська опінія могла їх уважати безпосередніми противниками панської кольонізації.

Але були вони на погляд тих самих шляхетських кругів її посереднім ворогами, бо вони одні, по гадці польських політиків, спроваджували своїми набігами шіксту Татар на окраїни польської держави. Не знали в Польщі, що набіги татарські становлять одно з найважніщих жерел, з котрих плила для магометанського світа, що скоро відцьвітав, струя оживлення. Їму треба було що хвиля нового засобу невільників з иньших країв, аби піддержати залюднене, що без того швидко поменшалось, а з ним і сила оттоманської держави.

Маїнати отже і шляхта, підприємці кольонізації, були при таких обставинах першими і найзавзятійшими ворогами козаків. Ворогом козаків був в тій хвили також і король. Він був зайнятий на півночі справою шведскою, а тимчасом козак на полудні дразнили Татар і Турків своїми набігами морескими і сухопутними, своїм звязком з Шагин гераєм, на останку — мішанем в справу Ахмі. Те усе могло викликати війну турецьку, котрої, як згадалисьмо, всі в Польщі бояли ся, а не менше й король. Крім того знав він про зносини козаків з православним духовенством, про котрі такий галас робила публична опінія в Польщі і не вагалась обвинувачувати козаків навіть в убийстві Кунцевича, признаючи се річею певною, що в підозріваних конспіраціях православних козаки видіє займали місце. Доказу ж не треба було й далеко шукати по розрухах кнївських.

До того голосно було по цілій Польщі, що козаки висилають посольства в Москву.

Але се все мимо того не допроварило б було до оружного виступлення польського уряду проти козаків. Такий сам стан річей і в пньших часах ся приключав та не допроваджував до конфлікту. Та тепер був стан виїмковий — козаків не було треба Річи посполитій і вже пару лїт по смерті Сагайдачного застановлялась польска суспільність — чи має козаків винищити чи зіставити.

Безперечно се дивна проява, але вона видасть ся нам ще дивнійшою, коли візьмем на увагу, що Річ посполита властиво (можна сьміло сказати), а не хто ниньший дав козацтву ту грізну для неї силу і повагу. В війні московській, а потім турецькій десятки тисяч козаків брали участь на заклик держави, проти ухвал комісій, чинили побіди і добули велику славу. Не можливим же було, щоб такий козак, вернувши з славних походів, де его трактовано майже як шляхтича, кидав шаблю та брав ся до плуга або ремесла і то під панською кормигою — він, що недавно жадної майже влади над собою не признавав.

Такому станови річей не хотів уряд якось зарадити, лише жадав, аби по укінчених війнах козак покоровив ся панам як звичайний посполитий чоловік. Жадних заходів не ужито, аби сю справу якось инакше полагодити. Навіть не постарались мати льояльного гетьмана на місце Сагайдачного. Розуміє ся, при такім поступованю уряду козак тратив до него довіру. Ніхто з козаків неревестрових, що брав уділ в війнах попередних, не гадав вертати до підданства, та позіставав дальше в товаристві і займав ся дальше военним промислом, хотай стояла згода, бо так неревестрові як і ревестрові не одержували платні від уряду: перші для того, бо їм не належала ся, другі, бо сили фінансові уряду були дуже слабкі.

З огляду на таке аномальне становище і поступованє козаків Польща протягала довго, на останку спромогла ся на виступленє оружне і придавила козацьку силу, що підіймалась що раз висше. Але щож? ціла та кампанія 1625 року показує нам ясно, як далеко вже було зайшло козацтво. Конєцпольский видить неможливість виконання своєї місії — він мусить реєстр побільшити на 2000 проти числа, котре король приказав, хоч сам перебіг кампанії був не дуже користний для козаків. Але виправдуючись сам пише в листі до короля¹⁾, що навіть найбільше заслужених в числі 4000 помістити не може. А таких заслужених не було меньше від 10000²⁾ і всі вони від 10,

¹⁾ У Немцевича I. с. VI ст. 165.

²⁾ Лист козаків у Немцевича I. с. VI ст. 219.

20 ба 30 літ наставляли свої груди за Польщу, проливали кров свою і многих покалічено в тій службі. Се справді гірка іронія. Конецьпольський не може так далеко натягати своїх інструкцій, він жадає від козаків доконче меншого реєстру і переводить єго уживши оружжя. Та виглядає се все на: „ut aliquid fecisse videatur“. Видимо, що сей договір буде тільки на папері та незадовго верне ся такий стан, який був перед тим.

Такі виправи як тая з 1625 року не були позиточні — вони приносили половинні постанови, що ніколи не удержувались довго, та тільки дражнили козаків. Як і всюди инде, польська Річ посполита поступала за максимою, що треба зі всім можливо зволікати, пани старали ся, щоби на разі як найменше уступок учинити, але сю самолюбну політику трудно було прикласти до козаків.

На тепер виправа і переведенє комісві удались. Козаки були розділені на дві партії, з котрих одна була прихильна урядови — незабаром мали річи змінитись. Партія уміркована приходить вправді до панованя кілька разів, але друга партія щораз частійше бере гору. На будучу зміну вказує і звязок козаків з Татарами, тепер щасливо розірваний, але пізнійше за Хмельниччини незмірно шкідливий для Польщі.

LI. Псалма пресвятой Б(огороди)ци Рудянскої
под.: О треблаженное древо.

Якъ бисмо могли Панну Ч(и)стую хвалити,
Котрая за нас грѣшних рачит ласку мѣти:
Хвалимую пристойне в пѣснях превзгодне (62 v.)
И во ѿгладмехъ спѣваймо, поклон ей отдаймо:
Радуй ся, Ц(а)р(и)це и Б(огороди)це,
Грѣшним людем скорая ес(и) помощнице,
К тебѣ прибѣгаемъ, з слезами волаем,
Под кровь твой прибѣгаем, под ноги впадаем!
Ти со н(е)б(ес)нихъ круговъ призиваешъ,
Во бѣдахъ и скорбехъ людей посѣщаешъ,
Во помощь скорая¹⁾, Д(ѣ)во, ласка твоя!
Тис бо всѣмъ нам здарила образ свой пречудній,
З Новадвора принесен, котрій бил южъ в Руднѣ:
Н(и)нѣ на синайских южъ горахъ Печерскихъ
Явностю тут сияет и всѣхъ просвѣщаєт
Во обители панянской, при ц(е)рквѣ Печарской
В храмѣ своем живеть лѣпшъ веси Рудянскої.
Многихъ вздоровляеш, цѣлби подаваеш, (63)
В недугахъ солежащих и всѣхъ нас болящих,
Кто з сердцемъ сокрушенимъ к тебѣ прибѣгаетъ,
О що певне проситъ, завжди отримаєт;
Дознал того каждый во скорбехъ недужни[й]:
Бѣсноватих и хорих — всѣхъ чинишь здорових.
Якъ прежде Чернѣговско(м)²⁾ повѣтъ бил славній:
В мѣсцу знаменитомъ и барзо обфитомъ
Б(о)гомъ бл(а)гословенний, тобою утвержденній, —
Печерская обитель то ест барзо славній,
Славнѣйшая юж тепер, якъ была здавна,
Же с теподбними³⁾ отци печарскими
Образ твой знаходит и тя барзо здобит.
Премногия радос(ти) юж всѣ наполнѣмся,
Благодати д(ѣ)вія гойне наситѣмся, (63 v.)
Не одмедлѣваймо, але притѣкаймо,

¹⁾ Над словом знак скорочення, віби для с.

²⁾ Замість: Чернѣговскої. ³⁾ Замість: преподобними.

Молящейся¹⁾ прилѣзно и всегда подвижно:
 Не забувай, Ц(а)р(и)це, словеснаго стада,
 Тис бо всѣмъ намъ естєсь едемскаго града!
 Прійми моленіє н(а)ше і пѣніє,
 С(и)ну своему принеси, за нас его впросї,
 Би даровал здравіє ц(а)ремъ и монархомъ,
 Блгочестивим князем і всѣмъ ієрархомъ,
 Престолъ свой правящихъ, усердно блажащихъ
 Во мирѣ семъ пребити, долгому²⁾ дни жити.

ЛII. Пѣсня Прес(вя)той Б(огороди)ци Настасовской.

Возвеселися, веси Настасово, н(и)нѣ:
 Пришла южъ фундаторка в щасливой годинѣ,
 Тамъ радость проквѣтнула з високого трону, (64)
 Тамъ д(ѣ)вица восияла на синовомъ лону:
 У престола с(и)на своего радость подаваєть,
 Воду медоточную ихъ струй появляше. Ъ.
 О Настасово, веси гойне знаменїта:
 От тебе проквитнула радост нам обфита! 2.
 Там хроміє отходят здравіє в цѣлости,
 Там отгоняють д(у)ховъ злих незносіє злости.
 Во Настасово(й) веси отмѣна ся стала,
 Чого корона Полска миле юж дознала:
 Же у Настасово(й) веси Панна и Дѣвица
 Непокаляна, чиста, нескверна анница
 Бл(а)г(о)дат подаваше вѣри хри(с)тианской,
 Би убѣгай, народе, от власти поганской. Ъ.
 Соберися, народе, витай Б(о)га матку, (64 v.)
 Пришла южъ фундаторка к тебѣ оу достатку,
 Котра в Настасово(й) веси милост подаваєть,
 Облюбленцу своему на радость посилаєть;
 Тамъ бо роса от корене бл(а)га исходяще,
 Там д(ѣ)в(и)ца на престолѣ со свномъ сѣдаєще.
 О Настасово веси, даждь намъ радость н(и)нѣ,
 Би смо могли прожити в щасливой годинѣ! 2.

¹⁾ Замісь: молящєся.   ²⁾ Зам. мабутъ: долготу.

ЛІІІ. Пѣсня Вѣци(н)ской Прее(вя)той Б(огороди)ци.

Д(ѣ)во м(а)ти преблагая, тись ц(а)р(и)це н(е)б(е)сная!
Рачь намъ ласку свою дати, бисмо могли отримати —
О всепѣтая М(а)ти! Ё.

Ми к тебѣ вси прибѣгаемъ, ратунку от тебе жадаемъ:
Покрий Ё., владичице, арх(а)нгелская ц(а)р(и)це, о в. М.! (65)

Свободиж насъ от напасти, а не дай нам в грѣхѣхъ впасти
И потлуми враги н(а)ша, ти естес потѣхо н(а)ша, о М.!

О всепѣтая М(а)ти, хтож ты может вихваляти?
По всем свѣтѣ естес славна, от Б(о)га отца поволанна о М.!

О всепѣтая М(а)ти, рачь нас ратовати,
До сина ся причинити би, нас рачиль боронити, о М.!

От поган людей злосливих, вѣры нашей незичливих,
Котрѣи на нас воюют, на християн наступуют, о М.!

Молимо ты со слезами, покажи ласку свою над нами,
Рачь намъ тое даровати, бисмо могли отримати о М.!

У с(н)на своего¹⁾ корону, котрий сидит на трону.
Тому служат херовими со святыми серафими,
О всепѣтая М(а)ти!

О всепѣтая М(а)ти, даждь нам тое оглядати! (65 v.)
Будемо ты вихваляти, поки житя будем м(а)ти, о М.

О всепѣтая М(а)ти, в прозби рач нас вислухати,
Не допускай на нас войны, нехай буде люд спокойній, о М.

Тись, Панно, пречистая, чудотворная вѣци(н)ская,
Подай руку вси, жадаем, подай обѣ, при(й)ми к собѣ, о М.!

О всепѣтая М(а)ти, со слезами будемъ волати:
Ратуй 2. вѣцинская чудотворная преч(н)стая о М.!

¹⁾ Зам.: твоего.

LIV. Под.: Усе створеня.

Б(огороди)це, вѣрнимъ оборона,
 Оуповающимъ над тебе корона,
 Сп(а)си нас от бѣдъ, м(а)ти преблагая, д(ѣ)во с(вя)тая! ѿ.

Тись жизнодавца на свѣтѣ породила, ѿс.
 Адама и Еву от бѣдъ свободила,
 Свободиж и нас, м(а)ти преблагая, д(ѣ)во с(вя)тая! ѿ.

Тебе н(е)б(е)сныхъ д(у)ховъ поют хори,
 Тебе патріарх и пророкъ собори
 Все вихваляют, м. п. д. с.

Тебе ап(осто)лъ и с(вятѣ)тель лики,
 Тебе м(у)чник и с(вя)тих жен чини
 Все вихваляютъ, м. п. д. с. ѿ.

Тебе пустелник и пр(е)п(о)д(об)них полки
 Яко ц(а)р(и)цу и всѣхъ нас патронку
 Усердно просятъ м. п. д. с. ѿ.

Да моли с(и)на своего за нами,
 Би не попрали враги нас ногами,
 Молим ся тебѣ, м. п. д. с.

Предстателнице и покрове миру,
 От геретиков храни н(а)шу вѣру,
 Не дай зблудити м. п. д. с. (66 v.)

Абисмо тебе гойне вихваляли
 И Б(о)га во тройци единого знали!
 Тому да буде от нас чест и хвала, а на вѣки сл(а)ва!

Пѣснѣ починають ся великопостніи.

LV. Пѣсня ѿ.

Ц(а)рю Х(рис)те, пане милій,
 Тис баранку незлобивій!
 В четвертокъ вечеру бившу,
 Совѣтъ Жидомъ сотворившу,

- 5 Стали Жидове гадати, ѡз.
 Як би нам Х(рис)та поймати,
 Же нам законъ уставуетъ,
 Ц(а)рем ся нам називуетъ.
 Ц(а)ря не имам(и) інаго,
 10 Токмо кесара еднаго.
 А Июда к ним притече
 И претекши, до них рече:
 Что ми дасте — предам его,
 Я естемъ ученик его?
 15 Мовячи: сребрники дамо,
 Тилко ти нам преда(й) его.
 А Июда, розглядѣвши,
 Свое сердце запаливши,
 За сребрники предал Х(рист)а
 20 Юж там позбил в[с]его панства.
 Билъ ученик знову,
 Якъ би не бил у ѣхъ дому.
 Познал Х(ристо)с [з] своей моци,
 Же онъ Жидом на помощи:
 25 Х(ристо)с хлѣбъ преломи, да я(ст)
 И вѣмъ учеником подаст,
 Омочивши в сол, Іюдѣ даст:
 Той мя от вас Жидом предаст,
 Мовилъ Х(ристо)с наперенику,
 30 Своему другу ученику,
 Мовил: Не спѣте, но чу(й)те,
 Моей муки очеку(й)те, (67 v.)
 Приско(р)бна д(у)ша ко сме(р)ти,
 Юж час приходит умерти,
 35 Приспѣ конец и при(й)де час,
 Встанте, юж я иду от вас.

LVІ.

Под.: Дажд ми слово, Слове Божій.

О девице пречистая,
 М(а)ти благослов(е)нная,
 От всѣхъ родов избранная!

- 5 Во рождествѣ І(сус) Х(ри)ста
 Вшедшагося Б(о)га іста,
 Обрѣтеся Д(ѣ)ва чиста.   ѡ.

- Симеонъ старецъ прорече:
 Твое сердце меч протече.
 Егда с Х(рис)та кровь истече, ѡн.
- 10 От невѣрныхъ закланнаго,
 Убитаго плеваннаго,
 Агнца пренепорочнаго
- С(о)лице во тму премѣни ся,
 Луна во кров претворіся,
 15 Б(о)гъ бо на кр(е)стѣ явися.
- Ти ж с плачемъ вопіяше
 Непрес(та)нно и ридаше,
 Гласъ жалосні(й) испущаше:
- Оуви мнѣ, любими(й) с(и)ну,
 20 Оставляешъ мя едину,
 В девятую дня годину!
- Что Жидомъ сотворилъ еси,
 По что на кр(е)стѣ возшелъ еси,
 Престолъ имущъ на небесехъ? Ѣ.
- 25 Оувы мнѣ, с(и)ну прекра(с)нѣй,
 Свѣте очи(й) мои(х) ясни(й),
 По что такъ есть ѡрзо страшнѣй? (68 v.)
- Вижу тя окривавленна,
 Ребра твоя прободенна
- 30 От рода неумиленна.
- Испусти гласъ чадо мое,
 Неха(й) слышу слово твое,
 Вижу, же тожъ остатное.
- Кому мя ти поручаешъ,
 35 Кому мя ти в опеку даешъ,
 Поки еще д(у)ха маешъ?
- Видиши мене убогую,
 Видиши мене мѣзе(р)ную,
 За весь миръ отпуще(н)ную!
- 40 Где приклоню главу мою,
 С кимъ потѣшу жалостъ свою,
 Чемъ мя не бере(ш) з собою?

- Х(ристо)с на кр(е)стѣ прорече,
 Іоанна с(и)ном нарече :
 45 Се мати твоя, чловеце.

- Незлюбівий Агнче, Ц(а)рю,
 Страсти твоя бл(а)г(о)д(а)ру,
 На н(е)б(е)си господару !
 Претерпѣви(й) за нас страсти,
 50 Свободи нас от напасти,
 Дѣмонскія ненависти !

Да(й) ся вѣрни(м) оглядати !
 Где маешъ от мертвихъ встати,
 По всем н(е)бѣ королевати.

LVII.

Под. : Жалост на свѣтѣ пануєть.

- Юже декрет подписуєт
 Пилат, виро(к) юж казуєт,
 На сме(р)ть ѿ. крижовують Агнца,
 Тебе тебе всего свѣта тво(р)ца ! ѿ.
 5 Юж окрутне зготованно
 Крест и гвозды покова(н)но,
 Ланцух ѿ. на шию складають,
 В руки ѿ. Х(ри)ста катом дають.
 Идетъ с кре(с)том Пан сромотне,
 10 За ним всѣ Жиди охотне,
 Кричат : ѿ. неха(й) то с(и)нъ б(о)жій
 Рихло ѿ. свой живо(т) положитъ. ѿ.

- Матка їди то увидѣла,
 Падла на землю, умлѣла
 15 С(и)ну ѿ. такъ смутне волаєш¹⁾,
 Слезамі ѿ. землю поливаєш²⁾.

- Упал с крижем весь кровлю сплине(н)ній
 І на посмѣхъ всѣхъ поданній, ѿ.
 Не машъ, ѿ. ктоби поратовалъ,
 20 Пана ѿ. хтобы пожаловалъ.

¹⁾ Зам. : волаєть. ²⁾ Зам. : поливаєть.

Всѣ болести проникали, (70.)
 К пану всѣ Жиды волали;
 Заби(й), ѿ. неха(й) болш не живет,
 Що ся ѿ. Божиимъ синомъ зовет!

25 Южъ на гору на Голгоѳу
 Кр(е)стъ сно(й) несет на висоту,
 Змѣнивъ 2 свою всю красоту.
 Жиди ѿ. волають к Пилату:

Неха(й) будетъ осужденн(й)
 30 На сме(р)ть цале юж поданій,
 Вкрижу(й) ѿ. Маріина с(и)на —
 І(су)с Х(рис)та і Назарянна!

Вступует с крижем на гору
 Крол архангелского хору,
 35 Отцу ѿ. себе офѣруеть,
 Нас всѣхъ ѿ. впадлих подоймует.

Юж на кр(е)стъ ростягненно,
 З пана сукню изомкненно,
 Нагий ѿ. за нас встидъ поносит, (70 v.)
 40 На крестъ ѿ. свои руцѣ зноситъ.

Прагнет, на крестъ висячи,
 Котри(й) на пуци прагнучи(й)
 Народъ ѿ. напои(л) живою
 З боку ѿ. кровию и водою.

45 Юже очи запирает,
 А намъ н(е)бо отвораєт,
 Вмѣсто ѿ. роскоши райской¹⁾
 І(су)с ѿ. з ласки то своей²⁾.

Юже пана вмордовали
 50 И на крестъ юж ра(с)пяли.
 Що ж ми ѿ. без пана почнемо?
 Юже ѿ. марне погинемо!

От пастира поразили
 И овци всѣ распудили

¹⁾ Зам.: райскон.   ²⁾ Зам.: своеи.

55 Прійшольтъ ѿ. на муку волную
Згубилтъ ѿ. южъ смертъ пекелную.

ѿд.

От Петра ест отверженній
І друзей всѣхъ оставленній.
Даждъ намъ ѿ. Тебе оглядати
60 В то(й) день судній тебе привитати.
И одесную тебе стати
И намъ вѣчно королевати.

LVIII.

Под.: Б(огороди)це, вѣрнімъ оборона.

Усе створенія по умершомъ Пану
Вси ревне плачутъ по вишемъ гетману
По невинности, Пана, умираешъ —
И страстъ пріймаешъ!

Гди-жъ ты Жидове такъ сродзе убили
И терновъ вѣнецъ на главу зложили,
Не мають Пана за Месіяша —
Ти потѣхо наша! ѿ.

Гдижъ главу твою до мозку пробили,
Тѣло с(вя)тое бичми в слупа збили,
През потокъ Кисов вели ланцухами
Всѣ там упали.

(71 v.)

На гору Голгоѳу Х(рис)та провадили,
На крестъ руцѣ Жидове прибили,
Гди такъ волали: озми, распни его,
Ц(ар)я іудейскаго! ѿ.

Матка Х(ристо)ва под крестомъ стояла,
З жалю тяжкого сродзе умирала:
С(и)ну наймилшій, что мнѣ повѣдаешъ,
Главу схиляешъ?

На крестъ Х(ристо)с прорекъ тие слова:
Не плач, М(а)ріе, матко наймилшая,
Третіяго дня воскресну от мертвыхъ,
В радостъ своихъ вѣрнихъ.

С(о)лнце и мѣсяць ясност юж закрили
 І темность хмурну обое терпѣли.
 Матка Х(ристо)ва скоро тое вздрѣла,
 Зо страху умлѣла.

ѡв.

Огляди, матко, на крестѣ Пана!
 В церквѣ опона на двое роздранна!
 Дикіе поля плоду не пускали,
 В жалю зостали.

О незбожніе Жидове тие
 Видали Х(ри)ста на распятіе,
 Розніе муки Х(ри)сту завдавали
 И на крест распяли.

Меч з болемъ серце твое протече,
 Яко ми пред тим Семіон прорече;
 Юж ся виповнило пророчество его,
 Семіонна того.

Видячи матку под крестом болесну,
 Носючи жалост д(у)шевну, телесну
 Сімеон старец Д(ѣ)ву потѣшаєт,
 За матку пріймаєт.

(72)

На рукахъ с(и)на, якъ с(о)лнце, держала:
 Не такій же биль, ідим тя повивала, —
 А тепер тѣло с(вя)тое зраніли,
 Бичми в слупа збили.

А бокъ іди с(вя)тий копієм пробили,
 Кровъ из водою на землю спустили:
 Випала кропля ис тѣла с(вя)таго
 Пренайсвятѣшаго.

А с креста знявши, в гробъ положили,
 Каменем тяжкимъ изверха накрили,
 Дали печати стражию своею
 Со кустодією.

Ми на колѣна, І(су)се, впадаем,
 Со страхомъ твоим страсти лобизаєм,
 Воскресни, Б(о)же, даруй нам спѣвати,
 В небѣ царствовати! Ї.

ѡв.

LIX.

Под.: Усе створеня.

О ц(а)ру силам, Б(о)же превелікий,
 На древѣ крестном ти бил еси прибитий! Ї.
 Радуйся, кр(е)сте, вѣрним оружје непобѣдимое,
 От людей срогіихъ и злих неужитий,
 Котрій далес нам в достатках обфитий!
 Ра(дуйся), кресте, котрий на пуци манною кортился,
 От фараона ти-их свободилес.
 Радуйся, кр(е)сте, тли раздрѣшителю, вѣрним спасите(лю)! (73 v.)
 А фараона в морю потопилес,
 А люд влюбимий на брегъ поставилес! рад. кр.
 Ти ц(а)ря вѣрна от бѣды свободилес,
 Иноплеменник кр(е)стомъ ихъ прогналес, рад. кр.
 Мойсеови данній, море намъ прогнавий,
 Ти М(а)тку царску ти увеселивий, рад. кресте!
 Кр(е)сть твой той честній с(вя)тый изявилес,
 А враговъ лютих ти разорилес, рад. крес.

LX. Псалма

Под.: Юже декретъ подписуесть.

Жалость на свѣтъ панует:
 Пилат вирок южъ сказует
 Срогіий Ї. на С(и)на б(о)жого
 Ц(а)ря Ї. всего свѣта творца
 . . . . .

Далі нема; може хіба уривки сїєї вірші зацїлили на фрагмен-
 тах титулової картки:

Мисци пли	Потим кр . . . . .
Смутно в	. . . . .
. . олести я	. . . поненна б . . . . .
От люду о	. . закрило и вет . .
Терновъ вѣ	. . и скали пада(ли . .

Пѣснѣ починаются на рождест[во] Х(ристо)во. (л.)

LXI. Пѣсня Ѧ.

под.: Непостижимій ч(е)л(о)в(ѣ)ч(е)ски(м) умоумъ.

Небо и з(е)мля н(и)нѣ ликвествуєть,
Агг(е)ль и ч(е)л(о)в(ѣ)къ весело празднуєть:

Х(ристо)с род(и)ся,
Б(о)гъ воплотися,
5 Агг(е)лы спѣвають:
Ц(а)ря витають,
Поклон отдають:
Х(ристо)с род(и)ся!

Во Вифлеомѣ велия новина,
10 Ч(ис)тая Панна с(и)на породила —
Х(ристо)с родися...

Вертепъ и ясли — палаць зготованній, (v.)
Над н(е)б(е)снїє троны обебранный —
Х(ристо)с родися...

15 Слово отчеє взяло на ся тѣло,
В темностяхъ земнихъ с(о)лнце засвѣтило —
Х(ристо)с р(о)д...

Адамъ и Ева н(и)нѣ свободися,
Д(а)в(и)дъ праотецъ радости наполнися —
20 Х(ристо)с р(о)дися...

Агг(е)ли служать н(е)б(е)сному кролю
Дне(с) во вертепѣ чинят его волю —
Х(ристо)с родися...

Тріє кролеве от востокъ прїйдоша¹⁾,
20 Смирну и ливанъ, злато принесоша —
Х(ристо)с родися...

Кролю и Пану тое офѣрують,
Пастире людемъ чудо повѣдуют —
Х(ристо)с род.

¹⁾ Зам.: прїйдоша.

30 Ми же устами пѣніе спѣва(й)мо, (л.)
 Слава во вишнихъ Б(о)гу — викрика(й)мо!
 Х(ристо)с род.

І на земли мир — людемъ повѣдаймо,
 Б(о)гу предвѣчному поклонъ отдава(й)мо!
 Х(ристо)с род.

LXII. Псалма Ѳ.

Подобенъ тойже.

Непостижимій чловеческимъ умомъ
 И непонятій агг(е)лъскимъ разумомъ
 Такъ барзо той свѣтъ Ѳ. улюбн мѣзерній Ѳ.
 Б(о)гъ милосерній, Ѳ.

Же намъ своего коханаго с(и)на
 Послал родити з Юдова колѣна,
 О котромъ здавна Ѳ. пророцы писали — Ѳ.
 През д(у)ха знали.

Ото Месія прийшол пожаданный, (v.)
 Ото навѣдил люд свой коханий
 Ото безлѣтній Ѳ. Б(о)гъ и творецъ вѣкомъ
 Стался чловѣкомъ. 2.

Радуются днес агг(е)лѣстїи лица
 І веселят ся д(у)хом чловѣци,
 Ижъ Б(о)гъ на земли Ѳ. во плоти яви ся, Ѳ.
 З дѣвы роди ся. Ѳ.

Прето и ми днес всѣ ся веселѣмо,
 Нарожденному хвалу принесѣмо,
 Аби насъ рачилъ Ѳ. животом даровати, Ѳ.
 В ласцѣ своей ховати.

LXIII. Пѣсня Ѳ о рождествѣ Х(ристо)вомъ.

От востока восія Ѳ. звѣзда ясная, и повстанеть чловѣкъ от Израѣля,
 Валаамъ то прор(о)ковал, ясну звѣзду показовал, — днес восияеть, Ѳ. (л.)

Що ся teraz виполняет, ясно свѣту откривает, с(о)лнце сияеть, ѿ.
 О котромъ пр(о)роцы ѿ. ясно писали,
 Во остатніе лѣта ѿ. тайно открыта —
 От корене Іесеова и от плоду Д(а)в(и)д(о)ва жезл прозябаєт.
 Лоза бл(а)гоплодовита и предъ вѣки знаменита — панна раждаєт.
 От Персиди тріе ц(а)ри ѿ. пришли со дари,
 Ясну звѣзду вожда мали ѿ., прудко ступали
 В Іерусалимъ прихожают, о рожденномъ мя питают, где ся раждаєт?
 Волєви ц(а)ря визнавають, іудейскимъ називают, на твар падають. ѿ.
 Волхвовъ Іродъ питаєт ѿ., где ся раждаєт:
 Спольне поклон отдадѣмъ ѿ. и даръ принесѣмъ.
 Они на то отповѣдали: от пр(о)роковъ гласъ слышали та вѣщали.
 Прудко волхвовъ отпускаєт и слугъ своихъ посилаєт, Х(рист)а шу-
 Пилно ц(а)ря шукайте ѿ., вѣсть ми давайте. [каєт: ѿ.
 Ясность звѣзда закрыла ѿ., слугъ наверхула.
 На волхвовъ ся разгнѣваєт, яко аспидъ позираєт, мечъ вихваляєт.
 Звѣзда ц(а)ремъ возсияла, путъ вертепу показала, ясность сияла.
 Тамъ великій монархъ 2. во яслахъ лежить,
 Целенамы ся повиль 2., створєня влюбиль.
 Ц(а)ріє творца визнавають, тайну свѣту откривают, под ноги впадають.
 Мир кадило гробъ значило, ц(а)ріє злато даръ принято вѣчностъ ви-
 Виполнителъ закону ѿ. ступиль на землю [знавають.
 С пр(и)ч(и)сто(й) ц(а)рици ѿ., всѣхъ владычици
 Народилъ ся всея твари н(е)б(е)снаго ц(а)ря славы убогой стайнѣ,
 Которого всѣ чекали во прєсподнихъ плакали пристя Х(ристо)ва. ѿ.
 О незбожній Іроде ѿ., злій фараоне!
 Смерть мл(а)д(е)нцемъ готуєшь ѿ., жалю не чуєшь,
 Во Вифлеомъ посилаєшь, дѣтокъ малихъ посякаєшь, Х(ри)ста шукаєшь,
 І от персий отдираєшь и о каменъ розбиваєшь, кровъ проливаєшь.
 Матки горко ся плачут ѿ., власи торгають,
 Дѣтокъ своихъ жалуют ѿ. и умлѣвають:
 Прими, Ц(а)рю, н(а)ша птенца і во тріехъ лѣтахъ первенца в радостъ
 [вѣчную,
 А Ірода незбожнаго, с(и)на аду пекелнаго во тму вѣчную! ѿ.

LXIV. Пѣсня ѿ о рождествѣ Х(ри)с(то)вомъ.

Агг(е)лъ пастире(м) мовиль:
 Х(ристо)съ ся намъ народилъ
 В(ъ) Вифлеомѣ не барзо в подломъ мѣстѣ

Народил ся в убоствѣ
 Пань всего створеня. Ё.
 Хотячи ся довѣдал того посла веселоґо
 Ішли до Вифлеому щасливо,
 Знайшли Х(ри)ста у яселх
 З Марією Іосифомъ Ё.

. . . . .

LXV.

. . . . .

. . . и пана витаймо (л.)
 И поклон ему . . . даймо — звѣзда пресвѣтлая Ё.

Даст нам в покою весело жити
 И со агг(е)ли его хвалити — звѣзда прес. Ё.

Прийдѣть днес, Х(ри)ста оглядайте,
 М(а)рію Д(ѣ)ву вси вихваляйте — звѣзда пр. Ё.

Звѣзда ясная, Панна чистая
 Поздоровленна и похваленна — звѣзда прес. Ё.

Д(ѣ)вая денес — красно спѣваймо
 И вси Ц(а)р(и)ци поклон отдаймо — звѣзда прес. Ё.

Пѣснь веселую вси заспѣваймо
 Ц(а)р(и)цу с царемъ вси привитаймо — звѣзда. Ё.

LXVI. Пѣсня самогласная.

(v.)

Радуйтєся, вси людїе Ё.
 Радост нам з н(е)ба спадает,
 Ступил до нас з високости, Ё.
 Аби нас могль усѣхъ спасти.

5 Пришли к нему трїе ц(а)ри — Ё.
 Поклон дают, кладут дари Ё.

Ливан, змиру, так тежъ злато — Ё.
 З розних краевъ дар то взято.

Пастиріе дают хвалу   Ѣ.
10 Прийми от нас Х(рист)е цару!   Ѣ.

А ми ему даймо сумленя —   Ѣ.
Даст грѣховъ отпущеня.

Тому поклон и пѣніе,   Ѣ.
Хвала на вѣки вѣчніе.

LXVII. Пѣсня самогласная.

Х(ристо)с спасителъ Ѣ. усѣмъ вѣрнымъ Ѣ. православнымъ Ѣ. просвѣ-
[тителъ, Ѣ.
На земли н(и)нѣ Ѣ. народженній и во яслех Ѣ. положенні(и), Ѣ.
Емуже звѣзда Ѣ. послѣдова Ѣ.
От востока Ѣ. тріе ц(а)ри Ѣ. поклонившася Ѣ. Х(ри)сту со дари: Ѣ.
Ливан, змиру Ѣ. так тежъ злато, дающе хвалу Ѣ. яко Б(о)гу Ѣ.
И предвѣчному всѣхъ ц(а)ру Ѣ.

LXVIII. Псалма самогласная

Х(ристо)с сея с пани раждает,
Б(о)гъ ч(е)л(о)вѣкомъ стает,
Агг(е)ли вдячне спѣвають,
Покой землѣ повѣдают,
алилуя, алилуя, алилуя.

Н(е)бо весело ликуеть,
Б(о)гъ челоуѣкомъ общует.
Утренка с(ол)нцу прудкуеть —
Панна Х(ри)сту услугуетъ ал. ал.

Услугуетъ с пороженя,
Нам прудкуеть избавленя.
Звѣзда поселство справует,
С трома кролми путешествуетъ ал. ал. ал.

Пастиріе прибѣгаютъ
Покорне сея ему кланяютъ,
Яко Б(о)гу небесному,
Творца свѣту широкому ал. ал.

До стайнѣ ихъ проважаютъ,
Где вол з ослом пана грѣетъ;
Тому ся они кланяютъ,
Скарби предъ намъ покладаютъ ал. ал.

І ми ся ему кланяймо,
Яко Б(о)гу, поклон даймо,
Тому малому дитятку
Н(е)б(е)сному пахолятку ал. ал. ал.

Уставичне тамъ бивають, — — —
А хто бодрий умисл маєтъ,
Агг(е)ли тому услугують,
Звѣзда розум помуруетъ ал. ал. ал.

Додай же намъ, Х(рист)е Пане,
Поки сего свѣта стане,
Бисмо тя, Б(о)га хвалили,
А с тобою вѣчне жили ал. ал. ал.

LXIX. Пѣсня

под.: Крещается І(су)с во Иордани.

(л.)

От утробы д(ѣ)вѣ Б(о)гъ произійде,
Вселитися на землю от н(е)б(е)сѣ прійде, ѿ.

Рожденному во вертепѣ взлеже младо,
Да згибшее привлече ко себѣ стадо. ѿ.

Во яслехъ безсловеснѣхъ яко дѣтище,
Имѣяй на небеси престолъ жилище — ѿ.

Не возгордѣ во вертепѣ положенъ бити
Отроча, самъ пеленами, днес повитий. ѿ.

Рожденному во пѣсняхъ н(и)нѣ играймо,
В доброгласныхъ китвалахъ пѣснъ восклицай(мо)! ѿ.

Агг(е)ли, вопиюще, хвалу воздаютьъ,
Пастиріе яко Б(о)гу поклон отдаютьъ, ѿ.

(v.)

Тріє ц(а)ри от востока [в] Вифлеомѣ пришли,
Ливанъ, змирну и злато ему принесли. ѿ.

Веселяще ся днес сице рецѣмо :

От д(ѣ)вы рожденному пѣснь принесѣмо,   Ѣ.

Слава во вишнихъ Б(о)гу — всѣ заспѣваймо,

От д(ѣ)вы рожденному поклон отдаймо !   Ѣ.

LXX. Пѣсня

Под. : Весели ся красная-пуст.

Предѣвѣчній¹⁾ родился под лѣти,

Хотячи землю просвѣтити,

Да нас от [т]мы возведе

И ко свѣту приведе

5   о мрачній   Ѣ.

Новое лѣто зачинае

Новий ц(а)рѣ ц(а)ря низлагае,   (л.)

Убого ся народил,

Богатого засмутил

10   Ав[г]уста.

Гди с(и)на породила панна,

Падает Ефесом Диянна.

Прийми также храмина,

Веселится дружина

15   Х(ристо)ва.

Привикай, Панно, повивати,

Не престай, старче, пилновати

Содѣтеля своего,

Знают пана не(бесна)го

20   бидлята   Ѣ.

Яснота мѣсячная била,

Гди панна с(и)на породила,

Цѣлую ночь свѣтити,

Волю его чинити

25   мусѣла.

¹⁾ Слово се вписано в серединѣ великого П.

А звѣзда повудила ц(а)ри,
 Бѣгучи к вертепу со дари.
 Перше зна(й)шлы пастиріе,
 Нѣжли мудри звѣздаріе
 30 І(су)са.

А Иродъ барзо засмутился,
 Же Х(ристо)с с Панны народил ся — ѿ.
 Казаль его питати
 По все(й) зе(м)ли шукати —
 35 для ради.

Ирода л'жива омилила¹⁾,
 Иншим ся путем возвратила²⁾,
 Радуют ся неложно,
 Же ходили не прожно
 40 в дорогу. ѿ.

Смутят ся вси Иродияне,
 Крушат ся в(ъ) Египтѣ булване,
 Агг(е)лъ во снѣ казуеъ,
 Же ся Ирод готует
 45 на Х(рист)а. ѿ.

Поймуй же, Іосифе, Цанну
 З отрочам бѣжи в(ъ) иншу странну:
 Поки врази погибнут
 И кончину воспріймутъ,
 50 пребуди там. ѿ.

Агг(е)ли с пастирми приходятъ,
 Ц(а)ріе подарки приносятъ,
 Ладан, злато отдаютъ,
 Пред ногами падаютъ
 55 Х(ристо)ви. ѿ.

И ми тежъ с того веселѣмся,
 Рождеству его поклонѣм ся,
 Жеби от грѣхъ свободилъ,
 60 А на земли покой мир даровалъ. ѿ.

¹⁾ Зам.: омилили.

²⁾ Зам.: возвратили.

. . . . .

Слава Б(о)гу в Троици, нашему обронци: Ё. koniec¹⁾ (I.)

LXXI. Палма самогласна.

Агг(е)лскій ц(а)рю, предвѣчній Б(о)же,
 Добрь твоихъ языкъ зрещи не може,
 Терпѣль за [на]съ муки от жидовско(й) руки —
                     безви(н)не.   Ё.

За челоуѣческій грѣхъ безвинне бито,
 От боку его аж кров пролито,
 На крижомъ тронѣ в терновой коронѣ — зрится ц(а)рь!

Тобою челоуѣкъ велик во чести,
 Но непремѣно во грѣховной лести
 На творца воюють, вторій крижъ готуют — якъ Юда. Ё.

Що за утѣха грѣху служити,
 Б(о)га не знавши врагу соживуть,
 Плачъ, скорбъ, болѣзнь души — оуслишат то уши — во адѣ. Ё.

Стой Ё. челоуѣче, познай, для Б(о)га,
 Же распусником злая дорога,
 Просто аби в зуби провадит до згуби — ахъ ст[р]ашно. Ё.

Южъ покути Б(о)гъ тамъ не потребуе,
 Понеже грѣшнихъ на вѣки забуде; (I v.)
 И плачъ не-поможе, гди грѣховное ложе — наступить! Ё.

Жадной же тамъ южъ не буде(т) помощи,
 Гди сѣрчистій огонь заливаєть очи,
 Во огни не згорѣти, а по смер[т]и жити — ах трудно! Ё.

Проста есть к небу с(вя)тимъ дорога:
 Живши не грѣшат — тайна е(сть) премнога —
 През Хр(ис)тови страсти, да не мѣе[м] части — во адѣ. Ё.

---

¹⁾ Починаеть ся другий збірник (с—d); сей рядок становить закінченне загну-
 бленої вірші.

В горнем Сионѣ, где ликъ агг(е)лскій
 С(вя)тъ, с. с. поетъ хоръ архгг(е)лскій,
 Дажь нам, Х(рист)е, пѣти и зрак тво(й) видѣти — на вѣки. коніес.

LXXII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Посланъ бистъ арх(а)ггелъ Гавріилъ ко Д(ѣ)вѣ Преч(ис)той
 Возвѣстити в Назаретъ веселіе вѣсти. ѿ.
 Обрѣте ю в дому своем, на тронѣ сидящу,
 Нѣ празную нѣ лежащу, тилко книгу чтящу. ѿ. (II.)

А читавши в едином мѣсцѣ знайшла тіе слова,
 Же ся мае народити предвѣчная слава: ѿ.
 От Назарету изіде от Иоакима и Анни,
 От праве(д)нихъ богоо(те)цъ из М(а)ріи пани. ѿ.

Гди теж собѣ тіе слова до оуваги взяла,
 З мудростію, с пилностію тое оуважила, ѿ.
 В той часъ арх(а)нгг(е)лъ Гавріилъ ясно показался,
 С Преч(и)стою Девницею вдячне привитался.

Ужаснула ся М(а)ріа онаго мл(а)д(е)нца,
 Не знаючи самого анѣ его отца.
 О Преч(и)стая Панию, мене не лякайся,
 Анѣ служѣ свему на розмову дайся: ѿ. (II v.)

Азъ есмъ ар(ха)гг(е)лъ Гавріилъ, посланін от Б(о)га,
 Да на тіе, которіе читали ест слова; ѿ.
 Г(лаго)лю тебѣ: радуй ся, обрадова(н)ная,
 С тобо[ю] Г(оспо)дѣ, папянко Непокалянная! ѿ.

Бл(а)говѣщу тебѣ радост велию, ц(а)р(и)ци
 Правовѣрнихъ хр(ис)тіян и всѣхъ вл(а)д(и)ч(и)це! ѿ.
 Бл(а)говолі Б(о)гъ в тебѣ н(и)нѣ вселитися,
 Би моглъ в тобѣ промешкати, потом родитися. ѿ.

Како может сіе бити, азъ раба г(оспо)дня,
 Прошу тебе: нехай буду от того свободна, ѿ.
 Есмъ дѣвица, а до того мужа азъ не знаю,
 Тое тобѣ, мой мл(а)д(е)нче, до оуваги даю. ѿ.

Не фрасуй ся, Панию, над всѣхъ произбраная,
 Над всѣхъ с(вя)тихъ и всѣхъ родов пронаре[че]ная, (III.)

Будет твое зачатіе без сѣмени мужеска,
 Бо Д(у)хъ с(вя)тій наиде на тя о[т] дхненя божеска,   Ѣ.

А зачавши и породившъ с(и)на Еммануила,
 Наречешъ імя ему, о дщи Фануила!   Ѣ.
 Буди мнѣ, рабѣ г(оспо)дней, по г(лаго)ду твоему,
 Не буду ся збороняти Г(оспо)ду своему.   Ѣ.

Скоро тое вимовила, заразъ и почула :
 В той час ей д(у)ша в тѣлѣ юж ся зрадовала.   Ѣ.
 Веселѣм ся с Преч(ис)тою и ми сполне вшищи
 В кождомъ граду и веси и на всякомъ мѣсти,   Ѣ.

Нехай будет о[т] всѣх родов, Д(ѣ)вѣ с(вя)той похвала,
 Н(и)нѣ завше и на вѣки Б(о)гу честь и слава.   Ѣ.   koniec. (III)

LXXIII. Псалма на бл(а)говѣщеніе Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Лікуйте днєс[ь], Сионе, возиграйте, гори,
 Согластєся труби надъ аг(е)лєскіє хори,
     Красно процвѣта(й)те
     Всѣмъ марѣ напо(л)ня(й)те,
 5   Кедри лива(н)ски.   Ѣ.

Сотєцѣтся купно от конецъ, вси цари,
 Царскіє несѣте со собою дари,
     Н(е)бо свѣтилами
     Земля же квѣтами
 10   Н(и)нѣ оукраcися.   Ѣ.

Звѣри, скоти, гади и птица пернати,
 От всѣхъ стран мудріи снідѣтся сенати,
     Единими гласи
     Веселими часи
 15   Свѣту оглашайте.   Ѣ.

Морєскіє сѣвери сво(й) гласъ отмѣня(й)те ¹⁾,   (IV.)
     По смутнихъ новинахъ
     Веселихъ годинахъ
 20 (19)   неха(й) опливаєть.   Ѣ.

¹⁾ Один вирш упущено, див. в примітках.

Гавріиль приносить бл(а)годать новую :
 Д(у)хъ С(вя)тій осѣнитъ Д(ѣ)ву преч(и)стую,
 Та заченши с(и)на

От Д(у)ха, едина
 25 (24) Д(ѣ)вою породить. ѿ.

І(су)с імя ему будетъ наречено
 Арханг(е)лским гласомъ Д(ѣ)вѣ извѣщено,
 Сп(а)сеть миръ от ада
 Преиспо(д)ня а.

30 (29) Силою божества. ѿ.

Перве(й) Адамъ з раю изгнанъ през неvěсту,
 Вторій Адамъ Х(ристо)с през Д(ѣ)ву преч(и)сту
 С подземнаго краю
 Адама до раю

35 (34) Пришед воздвигнути. ѿ.

Адамъ грѣхи своя слезами омиваетъ,
 Х(ристо)с кровъ за вѣхъ нас свою проливает,
 Дреній¹⁾ крест носить,
 Нас превозносит

40 (39) До неба. ѿ.

Кую мзду н(е)б(ес)ной и зе(мн)о(й) ц(а)р(и)ци,
 Возвѣщайт(е) радость М(а)рін девици —

(IV v.)

Должны ми будем дати,
 Что от нас прійняти

45 (44) В радость себѣ зволить. ѿ.

Арханг(е)лским гласом пѣснь еи воспѣваймо,
 Радуй ся, ц(а)р(и)це, радость, зачнѣмо,
 Обрадованная,
 За матеръ даная

50 (49) Самому І(су)су. ѿ.

Б(о)гу честь и слава да будетъ во вѣки,
 Вострубѣте в труби вси человѣки,
 М(а)рія отгуду
 Прославися всюду

55 (54) Без грѣха зачата. ѿ. Коніес.

¹⁾ Правдоподобно, замѣсть : древній (деревяный).

LXXIV.

І(су)се, І(су)се, І(су)се, І(су)се, покарме небесній,
 О Х(рист)е, о Х(рист)е, о Х(рист)е, о Х(рист)е, напою агг(е)лскій!
 О Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, преукрашенна,
 О м(а)ти, о м(а)ти, о м(а)ти, о м(а)ти всѣхъ прензбранна!
 К ней вопієм, к ней вопієм,
 И ми вси, и ми вси людіе воспоем:

Радуйся, д(ѣ)во обрадованная
 Г(оспо)дь с тобою Д(ѣ)во, Паня(н)ко ¹⁾

. . . . .

LXXV. Псалма возведенію Прес(вя)той Б(огороди)ци (І.)
 под.: Істочниче.

Патрнярси, триумфуйте,
 Со прор(о)ки ликовствуйте,
 И вы, дѣвы, днесъ бо(д)рствуйте:
 приведутся дѣвы, ближняя ея, во слѣдъ ея во святая святыхъ!

5 Евва н(ы)нѣ весели ся:

Се дѣвая днесъ родися,
 На престолѣ посади ся.
 Приведут ся дѣвы б.
 Тамъ въ ц(е)рковъ вѣведся,

10 Іерею воздадся,
 Пр(ис)но мырѣ нею сп(а)сися.
 Приведутся д. б. в. е.

Руцѣ старецъ простирает,
 Ч(ис)тую Панну пріимаєт,

15 Со дѣвами воспѣваетъ:

П. д. б. в. е. в. е. в с. стых.
 Захарія со дѣвами
 Пріймаєтъ Д(ѣ)ву съ свѣщамн.
 Днесъ Агг(е)лы поют з намы:

20 П. д. б. е. в. е. в с. в.

Архаггелы викрикают,
 Ч(ис)ту Панну призывають,
 Ц(а)рицею называютъ.
 Приведутся д. б. е. в. е. в. с.

(І v.)

¹⁾ Далі бракує, низше подані листки d.

- 25 О котормъ здавна гадали :
 Прор(о)цы южъ презъ Д(у)ха знали
 И нам тоє повѣдали
 П. д. б. е.
 Тамъ днесъ хоры аггелскіє
- 30 Поютъ пѣсны красніє
 От Д(а)в(и)да писанія
 П. д. б. е. в. е. в. с.
 О премудрїй Соломоне,
 Весели ся н(и)нѣ го(и)не :
- 35 Будешъ житы южъ споко(и)не !
 П. д. б. е. в. е. в. стых.
 Ц(е)рковъ твоя виставлена,
 В коло злотом обложена,
 Днесъ свѣту прославленна.
- 40 П. д. б. е. в. е. в. с.
 Днесъ проходитъ днесъ Ц(а)р(и)ца
 Трілѣтствующая юныца
 Днесъ М(а)рія Б(огороди)ца
 П. д. б. е. в.
- 45 И мы вси днесъ прыхождаемъ,
 Преч(и)стую прославляемъ,
 Вдячними гласи выхваляемъ. (П.)
 Приведутся д(ѣ)вы, ближняя ея, въ слѣд(ъ) ея
 [въ с(вя)тая святыхъ !

LXXVI.

- Самъ я не знаю, якъ на свѣтѣ жити :
 Бувши тѣлу на землы Б(о)гу не служити ! Ї.
 Але я хочу жыти й еще грѣшити,
 А тутъ кажуть оумерты и въ гробѣ гниты ! Ї.
 Але я на тоє нѣчого не дбаю,
 О покутѣ не мышлю анѣ тежъ ся каю. Ї.
 Скоро слонце зайде, заразъ положу ся,
 А спомнѣвши на грѣхъ свой, слезамы залюся.
 Аггелъ мя збужаєтъ, под бокъ мя тручаєтъ,
 Же страшная смерть на мя косу закладаєтъ.
 Але я тѣ живу межи панамъ,
 Сподюся скарбѣ мати нѣгди непребранный. Ї. (П в.)

Але все тое мнѣ не будетъ мило :

Д(у)ша вѣдетъ, простелят мнѣ в трумѣ мягкое ложе,

Д(у)ша страху наберет ся, ох, мощный Б(о)же ! ѿ.

Навезутъ тамъ дровъ ѿ. изъ усею лѣса,

Запаливши огнь жаркій, дадутъ д(у)шу бѣсу.

LXXVII. Псалма І(су)су сладкому.

І(су)се мой прена(й)сладшій и творче свѣта,

Еще хоча(й) мало пожди моего отвѣта ! ѿ.

Радъ не радъ мушу ся бавыты в моем оупадку,

Особливе н(е)бо трачу оу недостатку. ѿ.

5 Д(у)шу с тѣлом погубылем, живючи в мирѣ,

Искаляхъ одежду кр(е)щенія без мѣри. ѿ.

Явне грѣшачы, на свѣтѣ все скверно живу,

К тебѣ з болестію с(е)рдца, І(су)се, зову. ѿ.

Овая бо наймилшая д(у)шевна сыла

10 Несподѣваннаго часа на мя наспѣла. ѿ.

Где приклоню главу мою, кого упрошу ?

Единъ к тебѣ гласъ мой, Б(о)же, жалосній вношу. ѿ.

Руцѣ с(е)рдца простыраю такъ теж и душу,

А во многихъ грѣсехъ бывших просити тя мушу : ѿ.

15 Самъ вселилною рукою на пут направы

І от пути блудящаго к себѣ призовы. ѿ.

Море моихъ прегрѣшній рад быи избыти,

Презъ тебе, Б(о)га моего, в радости жити, ѿ.

А щомъ згрѣшил з молодосты през оувес мо(й) вѣкъ —

20 Распуснѣйшій над бидлята, а не як человекъ !

Фрасунокъ маю на д(у)шѣ, а в тѣлѣ болестъ,

Еще чую в сердцу моемъ прикрою горестъ : ѿ.

Несподѣваннаго часу мушу оумерти,

Обронцо мой и Б(о)же мой, не да(й) мя пожерты

25 Веліорыбови оному преисподнему

И смокови надерзно(му) и суровому ! ѿ.

Что ты хвалят архангг(е)лы со человекъ —

Бл(а)г(о)с(ло)вець, препрославлен буди на вѣкъ ! ѿ.

(III)

(III)

LXXVIII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)цы.

Б(огороди)це ц(а)рѣце,
 Преч(и)стая вл(а)д(и)ч(и)це,
 Мати всѣхъ ц(а)ря, ц(а)ря и Б(о)га —
 Милость его ко намъ многа !   ѿ.

Творца всѣхъ питала еси,
 Престолъ его на н(е)беси !
 Молитвы вселенныи сущихъ на земли
 Болѣзнь д(у)шъ н(а)шихъ отемли !   ѿ.

Ангелы тя воспѣваютъ, (IV.)
 Пр(о)роци вси прославляютъ,
 Сущую ц(а)р(и)цю, всѣхъ заступницу,
 Въ всемъ мирѣ молебницу.   ѿ.

Рогъ вознеси хр(ис)тіанскій,
 Побѣды полкъ агарянскій,
 Храны, отвраты, плѣнныхъ возвраты,
 Хр(ис)та спаса всѣмъ дай знаты,   ѿ.

Заступай обидиміи,
 Всегда утѣшай сиріи,
 Болныхъ посѣщай, темныхъ просвѣщай,
 И всѣхъ вѣрныхъ насъ сохраняй !   ѿ.

Прилежно вопіемъ тебѣ,
 Яко да обрящемъ себѣ
 Твоего с(и)на прем(и)л(о)стиве,
 Во д(е)нь судный незлобиве

Дажь на(м) тво(и) гласъ оуслышаты,
 Одесную тебе стати,
 Отче и С(и)не, премыслостиве Д(у)ше,
 Д(у)ше с(вя)тый незлобиве !   ѿ. (IVv.)

LXXIX. Псалма с(вя)тому великом(у)ч(е)нику Димитрію.

Лику(и)те свѣтло празнующе, во ~~остра~~стѣ Б(о)га хваляще,
 В храмѣ с(вя)таго намъ ~~всесвѣтлаго~~
 Димитрія бл(а)женнаго,   ѿ.

Великаго поборника, намъ вѣмъ грѣшнымъ заступника,
Зѣло славнаго, мыроточнаго
Димітрія вседобраго,   Ѳ.

Котрій за Хр(ис)та прободен,
Димитрій мученикъ честенъ,
То есть ц(а)рское оукрашеніе,
Вѣмъ свѣтило великое.   Ѳ.

Ц(е)рквы Сионска Солунне,
Веселыся днес праведне!
В пѣснехъ спѣваймо днес, вихваляймо,
Димитрія прославляймо!   2.

Поправъ гординю Лиєву,   (V.)
А стеръ южъ главу змиеву,
Славный мученикъ, в скорбехъ помощныкъ,
Свѣтозарный свѣтылныкъ.   Ѳ.

Радуйся, Х(ристо)въ страдалче,
Ди[ми]тріе мучениче!
Люю побѣдивъ, Нестора избавы
И [в]сѣхъ нас вѣрныхъ сохрани!   Ѳ.

Речемъ ему вси от сердца,
Упроситъ нам Б(о)га Отца,
Котрій за грѣхы далъ намъ есть страхи
И трасет земніе імахи.

Припадѣмъ же ко всѣхъ Ц(а)рю,
Къ небесному гоподару,
Южъ бы гординю от насъ смертную
Отдалилъ своею ласкою,   Ѳ.

Аби прийнялъ нас до ц(а)рства,
Роскошнаго всего панства,
В радости быти, зъ агг(е)лы жити,   (V v.)
На вѣкы ся веселыты.   2.   Koniec. Finis.

LXXX.   Ѳалта с(вя)тому Іоану Б(о)гослову
под.: Б(огороди)це ц(а)р(и)це.

Апостолє, учениче, Іоанє д(ѣ)вственниче!
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам бл(а)гаи,
Б(о)гослове Іоанє, просимо тя непрестанне!   Ѳ.

В началѣ слово возгрімѣлъ и Хр(и)ста всѣмъ исповѣлъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

На персы Х(ристо)вы возлегій, предателя его познавый,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай!

В креста Х(ристо)ва стояви, ласку в Хр(и)ста оттримавый,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га н. б. Б. І.

Ми тя за патрона маемъ и к тебѣ вси прибѣгаемъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га н. б.

Ти всегда пред Б(о)гомъ стоиши, а за вѣрныхъ Б(о)га молиши, (VI.)
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай!

Радуй ся, Іоанс, Хр(и)сту Б(о)гу возлюблене,
В ласцѣ на земли насъ назирай, а у небѣ Б(о)га благай!

Прославляй всегда хр(и)стіян, будь покровомъ на Агарянъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

Запровадь вѣрныхъ до неба, того намъ завше потреба,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

Хотящихъ при тебѣ жити не восхотѣ боронити,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

Пріими офѣру дающихъ и всѣхъ вѣрно тебе чтущихъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б.

Быємо щасливе прожили, на вѣки Б(о)га хвалили,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай, Богослове Іоане!

LXXXI. Псалма о изгнаніи Адама изъ раю (VI v.)
подобень: Б(о)же ласкави, приими плачъ¹⁾.

Іди Б(о)гъ Адама створилъ рукама во образъ славы его,
Далъ ему жену на имя Еву зъ ребра боку лѣвого. Ъ.

Обѣщавъ ему роскошне в раю жъ женою оуживати,
Тільки одного древа райскаго не казалъ ся тикати. Ъ.

¹⁾ З боку написано тою самою рукою: Anno domini 1727 miesiąca Junia
dnia 22. Paweł Hryniewicz B. O. SN.

А врагъ злослывій а не жичливый такъ Евву намовляетъ :
Озми яблоко, моя коханко, такъ ей изражаетъ. 2.

А взала Евва ис того древа оwoцy скоштовати —
Простерши ручку, вкусила штучку, Адамовы подала. (VII.)

Адамъ пріймаеъ, яблока вкушаетъ, наготу познаваетъ ;
Евва познала, же нага стала, себе ся завстидала. Ъ.

Творецъ приходит, до ныхъ говорить, голосомъ выволаетъ ;
Адамъ стенаетъ, слезы выливаетъ, на Еву поглядаетъ. 2.

Рече Б(о)гъ женѣ : кто ти повелѣ древа ся дотикати ?
Евва стенаетъ, слезы виливаетъ, на змыю поглядаетъ. 2.

Рече Б(о)гъ змыю: гнѣвъ тебѣ мовлю, оразъ тя прокликаю,
Ползуй на чревѣ, а не шко(д) Евѣ, южъ пречъ иди из раю. 2. (VII v)

Змыя отходить, такъ ей Б(о)гъ мовыть : южъ ти на вѣки прѣклята,
Насѣня твое все прѣклятое, и ты. з нымъ прѣклятая. 2.

LXXXII. Dysputa anioł z diablem.

Juzes zginiony, iuz potempiony,
Nie ufay w Bogu, iuzes na progu
Piekiełnim.

Jeszcze nadzieia nie trac zbawienia,
Tylko, grzeszniku, popraw sumienie.

Wierz my statecznie, ze¹⁾ zgyniesz wiecznie,
Bog zagniewany byc przeblagany
Nie moze.

Nie takto gniewu Bug zawziętego,
Tylko serdecznie wetchni do niego.

Dekret na ciebie — nie będziesz w niebie,
Bogas utracił, to ci zapłacił
Koniecznie.

Weyrzy na obraz krwawey miłości,
A w bogu połuz swoje ufnosci.

¹⁾ По ze стоить В велике

Oto płomienie na potępienie,
W pikelney hucie przy swey pokucie
Zgorzeiesz!

(VIII.)

Oto krzef toczu zbawienne rany:
Ten ogień wieczny będzie zaliany.

Strzały, granaty, miecze, bułaty,
Pioruny, grzmoty, śmierć y kłopoty
Nad tobą!

Wszystkoc to bozskie wstrzymaia ręce,
Tylko się polec najswięszey męce!

Ty spisz, Bug czuje, piekło gotuie;
Schylił powieky -- iuzes na wieky
Zgyniony.

A ktoz bezpiecznie zasypiac może:
Ten tylko, kotoego sam strzeszesz, Boże! 2.
Finis. Koniec.

LXXXIII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)ци Панковецкой
под.: Іточниче.

Цвѣтъ мысленнїи и кринъ полнїй
Во Панковецкой малой веси! Чудо бѣше на небесѣхъ:
От слонца во слонце от лунї лунї луна
Слѣчна Дїянна, преч(и)стая¹⁾, чудами славна Б(огороди)це!

Панковецка вѣст славна чудо велїе показуєтъ,
Ц(а)рство вѣрнымъ вѣмъ готуєтъ от в. от л. л. л. с.

Осана ты вопїємъ, с(вя)тъ с(вятъ) с(вятъ) глаголемъ (VIII в.)
Со агг(е)ли, архангг(е)ли, херувими, серафими и вся сили с ними
[от с. в. от л. л.]

Сграшнїй якъ громъ оустрашаєтъ, бѣсовъ темнихъ о(т)гоняєтъ:
Бѣси от нея оутѣкають от с. л. л. и во бездну отганяєтъ, от
|слонца во слонце от л. л. с.

¹⁾ Пропущено: Панна.

Клейноть драгій даровавій и м(о)л(и)тву оуслишавій,
 Пастирская свѣрил, денница, за фундаментъ ц(а)р(и)ца не отврати
 От слонца во слонце от луни луни луна с. [лица

Избави нас ямы темной и муки пекелной,
 Плачем вся со слезами, измилуй ся, Панно, пад нами!
 От слонца во слонце.

Не предаждь нас Вавилону и во вѣчную неволю!
 Рай правди отвори и до ц(а)рствія всѣхъ введи!
 От слонца во слонце от луни луни луна
 Слѣчна Діянна, преч(и)стая Панно, чудами славна Б(о)городице! Ъ.
 Finis Koniec.

П Р И М І Т К И

До V.

O woini zydowskoyi.

Ся цікава сатира на Жидів представляє мішанину мови руської і польської і багато помилок; се вказує безперечно, що вона обертала ся в устній традиції, і звідси вже була, безпосередно чи скорше може — посередно, до співанника заведена. В теперішній своїй формі вона виглядає як польська вірша, притерта від довгого обертання в руських кругах. Варіянтів її в друку нам не відомо, але я в дитинні часи чув від свого батька Сергія Грушевського руську пісню дуже близьку до цієї вірші, а де в чім буквально тотожну. На жаль в пам'яті мого батька тепер заціпили лише уривки її, які він і був ласкав списати й прислати. От ці уривки:

Початок: Не свидно, не видно і не слихано,
Як військо жидівське та збунтовано!
Теле-лей-лей-лей, беле-лей-лей-лей,
Бом, бом, бим.

Далі: Вийшли на гору та взяли костур —
З костурами, з булавами,
В черевичках, в панчишках,
В камзельках, ярмілках
Красні як шкіл (мабуть: як кир)!
Теле-лей-лей-лей, беле-лей-лей-лей,
Пах, пах, пих.

Як Турок їх нагнав, то так їх рубав,
Що Абрумких по ярмулких,
А Йосим по носим,
А Лейбим по тельбим,
Теле-лей-лей, беле-лей-лей,
Пах-пах-пих.

А найстарший раб и штани подрав (або: ус-в);
Не дивуйтесь, панове, не дивуйтесь, Жидове:
Дуже втікав!
Теле-лей-лей, беле-лей-лей,
Ох-ах-ух.

До сього батько мій додає: „пам'ятаю, що покійний батько (а мій дід, Федор Г-ий, священик в Чигринському, потім в Київському повіті

в першій половині цього віка) сю пісню зачисляв до категорії так званих бакалярських (дяківських¹, гумористичних; чи вона відома в народі, не знаю; київські школярі (бурсаки і семинаристи) моїх часів її не знали, і я перший вніс її в репертуар школярських пісень, як і деякі інші" (батько скінчив бурсу в 1849 р.).

Сей варіант має тему вже відмінну: Жиди воюють з Турками, за тим всім не може бути ніякої непевності, що обидва варіанти мають спільний початок; однаке на разі годі сказати, яка версія — руська чи польська старша; були б пожадані нові варіанти.

Про сатири на жидівське войовання взагалі див. статтю дра Франка Pieśnia o wojunie Zydowskiej, Wisła, 1892, II, де оглянено деякі сатири на Жидів з кінця XVIII в.; особливий інтерес для порівняння мають вірші Гладєвича.

VII.

Стукнуло, грагнуло в лѣсъ ..

Галицький варіант цієї широко розповсюдженої пісні див. у Головацького II с. 503.

VIII.

Веселися, красная пустыня...

Вірша співаника представляє з себе, здається мені, сполучення двох: одної похвальної на честь Івану Хрестителю і другої — ерданської, почавши від строфи 7. Перша половина має деякі подібні місця з віршою Богогласника (в вид. 1791 р. N 205, вид. 1886 N 208), наведемо її вірші:

Бог. в. 1: Возрыдай, красная пустыни

В строфі 3: Иродъ велит тя искати

пор.: Иродъ тя незбожній шукаєт

В строфі 8: Ироде во пьянствѣ несытый

пор.: Ироде, проклятий чловѣче

В строфі 9: Горлице пустынюлюбная.

Перші і останні приклади дають дуже близькі подібності, середні лише далекі аналогії, але ясно, що обидві вірші (уложені до того тим самим розміром) або походять з якогось спільного жерела, або автор вірші Богогласника корпостав з цієї.

Строфа 9 вірші сьпіваникк (друга половина) пригадує звістну віршу Богогласника.

Глас Господень на водахъ глашаєть,
Пророкъ владичня верха ся касаєть.

IX

Не плач, Рахили...

Вірші 1—8 відповідають псалмї Богогласника (вид. 1791 N 4, вид. 1886 N 23), по вид. 1791 р. (1—8):

Не плачь Рахили, Зря чада цѣли:
Не умирають, Но перебувають;
Краснія сыни, Въ новой святыни,
Ко Богу Сыну, Суть за причиню.
Не имѣй за шкоду, Видя яко воду,
Кровь разливаему, Плоть убиваему;
Тѣломъ бо умрѣли, Душами же цѣли,
За живота страту, Пріяша заплату.

Вірш 7, цілком відрізняючись від версенї Богогласника, пригадує віршу Вертепа (вид. Жигецького):

Изъ убиваемыхъ къ жизни непремѣнной, ко смерти нетлѣнной.
Вірші 9—16 мають відповідні вірші (виключаючи 10) в псалмї Вертепа:

Перестань рыдати, печальная мати

.....

Иродъ не ситий велить убити,

А воишь терзаєть и убиваєть.

Маленькіє чада вси пребудуть ради;

Тѣмъ бо съ неба платятъ, что животъ свой тратятъ

За Христа и Бога; то и мзда премнога

Малимъ отrotchатъ, закланнимъ овчатимъ.

В діяльогу Богогласника вірші 11—12 мають подібні (в відповідї Рахили):

Моя же дѣти Ищеть губити,

Мечъ обнажаєть, И убиваєть (в. 27-8).

а 13—16 відповідають словам „півця“ (в. 29—32):

Оубо твоя чада Пребудуть внутрь града,

Тѣмъ бо въ п(е)бѣ платятъ, иже живот тратят

За Хр(ис)та и Б(о)га; Заплата премнога
Малымъ отрочатамъ Закланымъ овчатамъ.

Вірші 17—8 відповідають 9—10 Богогласника :

По что горлице, Слезами лице
Все обливаєшь, Тяжко вздыхаєшь?

По чім там настунають :

Ловець несытій, Распростре сѣти,
Въ руцѣ не прія Штенцы юнія;

Знов вірші 21—4 мають відповідні :

Твоя бо пернати, Суть до Неба взяти,
Путь прошедше тѣсный, Побѣднія пѣсни
Поють Царю славы, Иже ихъ избави,
От сѣтей ловящихъ, Прелестей губящихъ.

Сямп ж віршами закінчуєть вірша вергепна.

І в Богогласнику, і в Вертепї псалма ся має рефрен; слід його
зістав ся і тут в в. 20.

XXV.

Тройце святая, Боже ласкавий!...

Ся псалма увійшла до старого Богогласника, але в значно зміне-
ній формі (вид. 1791 р. N 29, вид. 1886 N 37), навожу варіанти
з вид. 1791 р.:

2 Просвѣти,

потім в Богогл. є: Дажь несумнѣнно в тя вѣровати,

Серцемъ и усты исповѣдати

3 Ты в тріех лицах, 4 В естествѣ едном всегда славимый 6 С(вя)ть
еси, Сыне... 7 С(вя)ть еси... міръ просвѣтивый. 8 Благодатію тварь утѣ-
шивый. Далі текст Богогласника цілком инший :

О(т)че, егоже родишь пред вѣки
С(ы)на, являєшь пред человеѣки
С(ы)не рожденній з О(т)ца едиша,
Днесь от Матере вѣми тя С(и)на.
Душе от Началъ двоихъ исходяши,
Между обѣма нынѣ ся зриши.
Отець превѣчный С(ы)на глашаєть
О(т)чую к нему любовь являєть

С(ы)въ о(тъ) Маріи в мірѣ рожденный
 Званъ бысть О т)цемъ днесь соестественный.
 Духъ о(тъ) Рождшаго к С(ы)ну паряше,
 О(т)цу и С(ы)ну сославимъ бяше.

Дальше знов маємо очевидну перерібку давнішого тексту (пор.
 з Сьпіваником):

Пѣніе поклонѣ Тройцы воздаймо
 Тройцу с(вя)тую присно благаймо:
 Оутверди Б(о)же Церковь с(вя)тую
 Во вѣки вѣковъ недвижимую.
 Родъ хрістіанскій сподоби в вѣрѣ
 Тебѣ служити в глубокомъ мирѣ
 Отврати враговъ движущихъ браны
 На славящия тя хрістіани.
 Да обратятся къ тебѣ языцы
 Да исправлятся вси еретіцы
 Да постыдятся крестніи врази
 Да державствуютъ вѣрніи князи,
 Принесѣй Воинству въ крѣпкой помощи
 Да тя прославлять во дни и в ночи.
 Благопопсѣши Царю на тронѣ
 Поблагослови Полскою Коронѣ
 О семъ тя выну Тройце благаемъ
 Поклоненіе, честь возсылаемъ.

Що вірша ся походить з Гетьманщини, з часів її належності до
 зверхності московської, вказав я в передмові (с. 8).

XXXII.

Ой хто хто Николая любить.

Ся дуже популярна вірша не увійшла в старі видання Богоглас-
 ника; я маю її лише в нових виданнях його на Україні російській (Холм-
 ське вид. з р. 1894, N 24 с. 87), де вона друкуєть ся в версії, ближшій
 до сьпіваника, ніж, цілком природно, як в верзіях, записаних з уст
 народа (збірник Вересая в Записках Юго-зап. отд. Геогр. общ. I, N 8).
 Відкидаючи дрібні відміни і поправки редакції, навожу головні різниці
 текста Богогласника;

1—8 однакові, 9 уйде 11 побѣждай тезоименито 12 Побѣждай
 13 Сохраняй. Вірші 18—19 заступлені віршами 23—4, вони натомісь прихо-

дять в закінченню з такими відмінами: 18 выхваляти, 19 величати, 22 варварскаго, 23 разорити, 24 Зволь ихъ уста... Окрім того версія Богогласника має одну строфу (після 1—5 і перед 6—10 Сьпіваника):

О кто кто живе въ его дворѣ,
Помощникъ на землѣ и морѣ,
Изметъ его отъ напасти,
Не дастъ ему въ грѣхъ впасти,

і закінченнє (перед 19—20): Николае, моли ся за нами,
Просимъ ты всѣхъ тутъ со слезами.

Версія Вересая окрім дрібних відмін і покручень дуже близька до версії Богогласника, лише має відмінне закінченнє, за те не має 5—10 в. Сьпіваника.

XXXVI.

Помисли, человекъ, презгоркій часъ смерти...

Ся псалма увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 251, вид. 1886 N 223), навожу варіанти з вид. 1791 р.

1 прегоркій 3 всегда изливаймо

4 3 висока впрока Бога ожидаймо.

5 Когда же прїити имать 6 в той час помощи 7 свободити 8 по-
можетъ 9 Не серебром, ниже... дары 10 можемъ.. не пойти на мари
11 всѣх (зам. нас) 12 якъ блато отъ насъ отвергаеть 13 Не прощаеть и.

16 приємлетъ, поемлетъ и з стратою неба.

Тут в Богогласнику наступають 4 вірші, в Сьпіванику їх нема:

Осужденіе на смерть всякъ в себѣ носиши:

Земля еси, и въ землю отидешъ, слышиши;

Словеса в ушеса нам сія впадаютъ

Но лести отвести к себѣ понуждаютъ!

Сі вірші представляють собою безпотрібну вставку в диялог Сьпіваника. Дальші вірші

17 Утратилемъ азъ небо чрезъ грѣховны 18 Но стой... души

19—20: Каюся, прїйму ся стези покутныя,

Бо згину немину, муки пекелины

21 Пресладкій Іисусе, молимъ, призри на ны

22 Не будемъ 23 вся люди 24 да възїдешъ и прїїдемъ,

XXXVII.

Гори сладость искапайте.

Перший вірш сієї псалми пригадує початок піснї Івану Хрестителю в Богогласнику: Искапайте горы днес сладость

И холмы възграйте в обшую радость

Се ластовица, красна горлица і т. д. (вид. 1791 р. N 198, вид. 1886 N 201).

XLII.

Источниче благодати

Ся псалма увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 202, вид. 1886 N 205), наводимо варіанти з вид. 1791 р.:

1 Исполненій благодати 3 Черезъ Агг(е)льскія пернати, 4 О Іліе славнѣй (двічі), велій Пророче, Предъ пришествіємъ вторымъ Предтече, Іліе славный. 5 В земныхъ бывый 6 Земную плоть воскриливый.

Дві дальші строфи в Богогласнику переставлені, при тім значно змінені:

В силѣ дивной ти десницы
Воскресивъ сына вдовицы,
Отверзъ къ животу зѣнницы
Ты пророку Елисею
Подавъ рукою своею
Милость и всю силу с нею

17—19: Днесъ предъ Богомъ предстоиши,
Вышпя благая зриши,
О вѣрныхъ его молиши

24 в Богогл. нема.

XLIII.

Богомъ избранная мати дѣво отроковице!

Псалма ся, з значними скороченнями, увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 141, вид. 1886 р. N 149), наводимо варіанти з вид. 1791 р.:

1 Дѣво нема, 2 Дѣвству, 3 юностию... сваволю 4 Сею впадохся в лютую грѣховъ неволю.

6 Ты... в тебѣ надежду имѣю

7—8 в Богогл. нема.

9 не имам до Судін 10 Мати 11 И разиростри... яже 12 Окажи... яже его воскормили.

13—14 в Богогл. нема.

15 Тебе ради... Творецъ знеслъ з сего 16 Благословиж... Дѣво...
многая.

17—18 в Богогл. нема. Кінець инакше:

Покрывай насъ твоимъ всечестнымъ омофоромъ
Предъ супротивныхъ супостатовъ нашихъ взоромъ.
Будь милостивою до вѣка намъ Маткою,
Да сподобимся Сына зрѣти из Тобою.

XLIX

Иорданъ рѣко, уготови ся...

Псальма ся увійшла, з деякими відмінами, в Богогласник (вид.
1791 р. N 28, вид. 1886 р. N 35), навожу вариянти з вид. 1791 р.:

3 твоя 5.. изволь крестити 6 Тако бо сему достоитъ быти

7—8 в Богогласнику стоять по 9—10 (в Сьпіваннику хибно по-
ставлено напередъ).

8... того отцу... 9 Трепеща (зам.: Іоан) 10 глашаетъ 11... возму-
щасяся 12... видя, воснящасяся. 13 Что вспать о струе возвращасяся?
14... оустрашаешя.

15—16 однак. 17... вѣрныхъ роди вси ликовествуютъ 18... купно
соторжествуютъ. 19 Мы Іоанну уподобимся 20... скоро потщимся 21...
Тройцу славити 22 Даже достигнемъ в Небеси пѣти:

Слава ти Б(о)же предъ челоуѣки,
И предъ Аггли буди на вѣки.

LV.

Царю Христе, Іане милій

Ся псальма, з значними відмінами, увійшла в Богогласник (вид.
1791 N 39, вид. 1886 N 47 — тут вона дуже „исправлена“); навожу
вариянти з вид. 1791 р.

1 Незлобивий 2 Агнче долготерпеливый! 3 Совѣту жидовску...
4 И часу Пасхи приспѣвшу 6 Тебе (зам. Христа) 7 Закон (мовлять)
устанавлиетъ 8 называетъ 9 не знаеми.

10 римскаго 11 Но (зам.: а) 12 сице (зам.: до них) 13 Что вы
мнѣ дасте за Него, 14 Азъ бо есмь.

15—24 заступлені в Богогл. иньшими:

Азъ убо вамъ его в руки
Предамъ на смертныя муки

Они ся с нимъ совѣщаша,
 Тридцять сребрнихъ обѣщаша:
 За сребрники продалъ Хр(ис)та
 Учителя Бога иста.
 Отшедъ отъ нихъ, тамъ идѣже,
 Вечерникъ готовъ, побѣже:
 Неситія души бѣше,
 Сребреники той ношаше.

25 Хлѣб преломи Хр(ис)тосъ 26 однаковий, потім Богогл. має вставку:

Не отверже-ни-Іуду,
 Аще вся вѣдѣше всюду.
 Сій имъ глаголъ смутній бѣше
 Единъ отъ нихъ имѣяше,
 Иже сѣде свечеряти
 На смерть Г(оспо)да предати.

26—30 знову значно змінені:

Предрекль Хр(ис)тосъ Ученику,
 Іоанну Наперснику:
 Хлѣбъ в соль вмочивый, ѡня предасть,
 Вмоченній хлѣбъ Іудѣ дасть.

По тім вставка:

Се терпѣлесь прежде страсти
 Хр(ис)те, хотяй грѣшнихъ спасти;
 Егдажесь имѣлъ страдати,
 Началъ к другому глаголати:

31—2 не мають собі відповідних в Богогл.; 33 однаковий, 34 На-
 лежить бо мнѣ..., 35 одн., 36 Останѣте

В Богогл. потім закінчення:

Отшедъ зачатся молити,
 На страсть себе готовити;
 И мы Хр(ис)ту помолимся,
 Страстемъ его поклонимся.

LVI.

О девице пречистая.

Ся вірша, з незначними досить відмінами, увійшла в Богогласник
 (вид. 1791 N 102, вид. 1886 N 116), навожу варіанти з вид. 1791 р.:

1 всечестная 5 ты в Рождествѣ Сп(а)са... 6 Воплощенна 7 Обрѣ-
лася 11 сплованного 13 преложися 14 претворися 15 Ёди Б(о)гъ на
16 вопіяла 17 ...и рыдала 18 ...гласъ испускала.

19—21 і 25—28 в Богогл. переставлено.

19—21 однакові. 22 Толь прославився чудеси, 23 Почтожъ...
25 свѣте 26 Очемъ моимъ велии 27 Чесоужъ сталесся ужасный? 30 не
увѣренна. 32 Да услышу 33 Поне еще 35 ...мя в опѣку 36 Доколь
37 ...мя велии бѣдную 38 ...печальную 39 Паче всѣхъ оставленную
40 Гдежъ... свою? 41 З кимъ утѣшу 42 поймешъ с 44 рече 47 благодарю
48 Неба и земли Владарю! 50 Восхотѣлъ еси всѣхъ спасти 51 Хра-
нижъ вражія напасти 52 Дажь 53 Егда маешъ з 54 Во всемъ мірѣ
царствовать.

LVII.

Юже декрет подписует.

Вірша ся, значно змінена, увійшла в Богогласник (вид. 1791 р.
N 41, вид. 1886 N 49, туг вона значно підправлена), наводимо вари-
анти з вид. 1791 р.:

1 Уже 2 ...судія всказуєть 3 ...Агнца неповинна 4 ...Творца не-
премѣнна. 5 Орудіє 7 вкладают 8 .. катом в руцѣ 10 Жидове

11—12 заступлені відмінними віршами:

Бѣжать кончину видѣти,
Кричатъ бы скоро убить.

13—16 в Богогл. стоять по 17—20.

13 ...тое урѣла 15 жалостно 16 ...слезами скропляєть
17—20 в Богогл. стоять по 21—24, при тім змініні:

Паде крестомъ натисненный,
Всѣмъ на помсту выставленный,
Млѣетъ з болю и фрасунку,
Жадець не даєть ратунку.

21 Вся болѣзни, 22—4 знову змініні:

Ѓдисъ вси надъ нимъ злучали:
Сїи горко укаряху,
Тїи нещадно біяху.

25—32 не мають відповідних в Богогл., лише 25 змінений заступив
там 33 Сьпіваиника.

33 Возшедь на Голгоу, 34 Царь, 35—8 змінені :

Б(о)гу О(т)цу жертва быти,
Всѣхъ насъ ему примирити,
Там з одежди совлеченный,
И ко древу пригвожденный,

39 ...встид за насъ 40—44 відмінні :

О(т)ца за убійцевъ просить
Жажду їди хтѣлъ утолити
Хр(ис)тосъ ко-кресту прибитый,
Оцетъ со желчію даша,
Иже манну воспріяша.

Дальше закінчення цілком инше в Богогласнику.

LXI.

Небо и земля...

Ся загально популярна тепер в Галичині вірша увійшла в Богогласник з деякими відміннями (вид. 1791 р. N 5, вид. 1886 р. N 6), наводимо варіанти з вид. 1791 р.:

1 торжествуютъ 2 Ангели людям... спразднюють 6 Царіе 7 отдають, почім наступае :

Пастыріе грають, Чудо, чудо повѣдають.

9 весела 10 ...Дѣва породила...

12—13, 18—19 в Богогл. нема.

15—16 одн. 21 своему королю 22 И во... творят 24 ...Царіе... приидоша 27 Царю и Б(о)гу...

Закінчення відмінне :

Пастыріе всѣмъ людямъ вещь сказуютъ
И мы Рожденію Б(о)гу поклонъ даймо,
Слава во вышнихъ ему заспѣваймо.

LXII.

Непостижимій человеческим умомъ

Сю віршу, не заведени до Богогласника, подібав я (під N 4) в рукописнім сьпіваннику з Яворова (див. Записки XIV, miscellanea); навожу з нього в цілости ту псалму :

Непостижимый человеческимъ оумомъ
 И непонятъ агг(ел)скимъ разумомъ
 Такъ бардзо той свѣтъ оулюбивъ мѣзерный
 Б(о)гъ милосерный,

Же намъ своего коханого сина
 Послалъ родитися з Оудова колѣна,
 О которомъ здавна Пророцы писали
 Бо духомъ знали.

Ото Мессіа прішолъ пожаданный,
 Ото навидѣлъ людъ свой оукоханный,
 Ото безлѣтець Б(о)гъ и творецъ вѣковъ
 Сталъ ся человѣкомъ.

Радуютъ ся днесъ агг[ел]стій лицы
 И веселят ся духомъ человѣцы
 Же Б(о)гъ на земли во плоти явися
 Зъ Дѣви народилъ ся.

Презъ то и мы днесъ вси ся веселѣмо,
 Р(о)ж(дест)ву Х(ристо)ву вси ся поклонѣмо,
 Аби насъ рачилъ животомъ даровати,
 В ласцѣ своей заховати.

LXIV.

Аггелъ пастиремъ мовилъ.

Вірша ся стоїть в звязку з польського віршою, друкованою в старих виданнях Богогласника: *Anioł trzody pasącym* (Богогласник вид. 1791 р. N 18, вид. 1850 р. N 20), що знов представляє з себе переклад латинської *Angelus pastoribus dixit vigilantibus*; в першому виданню Богогласника означено, що видрукована там польська вірша *stosownie do łacinskiego tekstu nowo poprawiona*. Псалма Сьпіванника стоїть в звязку, очевидно, не з сією, а з иншою, „непоправленою“ версією польською, досі дуже популярною. В яворівському співаннику музею Просвіти є під N 13 переписана руськими буквами польська версія, дуже близька; з порівняння видно, що перекладчик не пильпував риму, а дбав про можливе зрушення мови. Иньшу руську версію знаходимо в новім виданню Богогласника (1886 N 26), але се є вже переробка, значно відмінна, з римом і мелодією. Навожу текст з згаданого Сьпіванника Просвіти :

Аніолъ пастиржомъ мувѣль:
Христусъ сіе намъ народзѣль
В Бетльеєм нїе бардзо подлим мїєсцїє
Народзѣль сіе въ обуствїє
Панъ створженя свого.

Хцонцъ сієн тєго доведзѣць
Посельства весолого
Бїежелѣ до Бетльеємъ шенслѣвїє,
Зналезлѣ дзѣцїє в жлобіє
Марїя зъ Юзефемъ.

Якѣ Панъ хвалы вїєлкієй
Оунѣжилъ сієнъ висоцє —
Палацу коштотвоєго жаднєго
Нѣ малъ згѣтованєго,
Панъ свого створженя.

О дзѣвне народзєнїє
Нѣгды нїє выславїонє:
Почєла Панна сина въ чїстосцѣ,
Породзѣла въ радосцѣ
Панїєньства свого.

Южъ сіє ово спєлнѣло
Цо подъ фѣгуровъ бїло:
Ааронова ружчка зїєльона
Стала сієн намъ квѣтнєнца
И овоцъ родзонца.

Слухайцїєжъ Бога Ойца,
Яко намъ го залѣца:
Тєнъ єсть снїъ муї наймѣльшый єдиный,
Вам в раю пшїнобїєцаный,
Тєго ви слухайцїє.

LXVI.

Радуйтєся, всѣ людїє.

Ся псалма є лише в нових виданнях Богогласника (анї в вид. 1791 р., анї 1850 р. її нема) — вид. 1886 N 30, холмське видання р. 1894 N 8, тут вона одначє має иньше закінченнє і рефрен: „веселая нам новина породила Дѣва Сына, Марїя, Марїя, Марїя“, — псалма наша

Його не має. Навожу варіанти з тексту холмського видання, менш „поправленого“:

2 спадає 3 Зступил 4 Щобъ могъ насъ всѣхъ тутъ 7 также 8 Съ... прийнято 10 Прийми.

11—12 Ему мы даймо покаянiє, Дастъ намъ грѣховъ отпущенiє. Далi iнакше.

В старім Богогласнику натомiсь маємо польську псалму: *Radость wielka nam nastala*, що має деякі місця аналогічні:

Wschodni królowie przybyli, Troiste dary złożyli:

Mirre, Kadzidło, i Złoto, Przyimi Boze te z ochotą

My zaś Go iak uwielbemy? Jakie dary przyniesiemy?

Miłość, nadzieję, i wiarę, Tę ma najmilszą Ofiarę.

Цікаво, що про сю польську коляду тут зазначено: *Nowotna*, тим часом як ми маємо руську аналогічну о сто літ старшу.

LXX.

Предвѣчний родился под лѣти.

Ся псалма, дуже популярна тепер, увійшла і в Богогласник, де її заведено під категорію „инныя пѣсни вмѣсто небогоугодныхъ обычныхъ колядъ простшихъ пѣвцемъ служащихъ“ (вид. 1791 р. N 17, вид. 1886 р. N 7), навожу варіанти з вид. 1791 р.:

1 Превѣчный 3 возведеть 4 приведетъ 5 заблудшихъ 6 zaczynaеть 7 низглаголаеть 9 богатого 10 Ирода 12 в Ефесѣ 13 Познай Б(о)га Храмино 14 дружино 17 престань 21 Полнота 23 ночь 24 полнити 27 Спѣшити.

28—30 змінено:

Витали Пастыріє, По семъ знайшли Царіє Царя всѣхъ.

31—35 в Богогл. стоять по 36—40.

31 с того 32 Г(оспо)дь (зам. с Панин) 33 шукати 34 питати 35 зрады. 36 оставили 37 возвратили 41 Смутятся вси 42 В Египтѣ балваны... 43 Пойми 47 В Египетѣ твори стезю страну 48 Даже 50 Буди.

51—5 в Богогл. нема, та і в тексті Сьпіванника вони представляють безпотрібну вставку (повторення в. 26—30) і зайшли сюди, мабуть, з иншої коляди.

56—60 в Богогл. відмінно: Ироду не уподобимся

Вѣрнии, Христу поклонимся:

Бы насъ грѣховъ заховаль,

Свое царство дароваль

На вѣки.

Подаю заразом варьянт, записаний для мене на українськiм Полiсiю
(кото Iскорости) д. П. Голотою :

Новiї лiта начинали,
Богатого парем називали,
А вбогий цар народивсь,
Богатого засмутив

Ирода.

Привiчний на сьвiт народив ся,
Сходящий з неба воплотив ся.
Зьвiзда всю пiч сьвiтила,
Его волю чинила,

Мусiла.

В Ирода мiсячна обiда;
Вже Дiва Сина породила.
Казав Его шукати,
По всiм сьвiту питати,

Убити.

Радуйте ся да всi бурлаки,
Хрестите ся да всiї людяки.
А хрестяне не того¹⁾,
Чого Ирод лютує —

Для Христа.

Привикай Бога сподiвати,
Не переставай старцiв пильнувати —
Родителя свого,
Знаємъ Бога нашего

Из роду.

Де-якi колядники починають сю колядку такими словами :

А в печi пироги сидiли,
Вони собi горя притерпили.
Я до печи приступав,
По одному витягав,
Поки були.

---

¹⁾ Себ то : а хрестяне i не догадують ся (примiтка записувача).

У печи пирогів не стало.
 Я полів на гору по сало
 І там сала не дістав,
 З драбиною з гори впав
 Забив ся.

LXXIII.

Ликуйте днесь, Сионе...

Ся псалма увійшла в Богогласник в цілости, хоч з деякими відмінами (в вид. 1791 р. N 100, вид. 1886 N 113); паводно з вид. 1791 р. варіанти:

1 Ликуй днесь 2 Возгласите в трубы Ангелстін хори 4 Мірѣ благоухайте 5 ліванстін.

7 богати 9 цвѣтами.

11 і 12 переставлені один на місце другого; замісь: скоти, гади — рыбы морски 15 Вѣсть міру гласити

16 сурени... отпѣните.

17 Сладостными трены землю неполните;

18—9 новинах і годинах переставлено.

20 днесь да. 21 вѣщаєть... намѣ тую 23 Ты 25 породншь 28 Яда 31 чрезъ 32 Чрезъ 33 краю 34 раю 35 Прінде.

36 слезми 37 Христосъ же кровь свою за нас изливаєть, 38 Кресть деревяный 39 А нас 40 Отъ земли до Небесъ.

41 дань 42 Воздами в радости 43 должны 44 пріяти 45 Любезно изволить.

46 наша восклицаймо 50 Сладкому.

51 буди во вся 52 Да возгласить всяка тварь со человекѣ, 55 Безмужная Мати.

Як бачимо, поправки здебільшого стилістичні; що до гадки поправлено лише останній вірш, і то досить неоднозначно.

LXXV.

Патриарси, торжествуйте...

Псалма ся увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 93, вид. 1886 N 106); навожу варіанти з вид. 1791 р.

1 торжествуйте 2 і 3 переставлені; 3 Отроковицы бодрствуйте 6 Непорочна дщерь 8 возложися 9 Та... воведєся 11 Егоже мірѣ весь

13—16 в Богогл. нема.

18 зам. Дѣву — ю 19 Возвѣщаютъ вси устнами: 21 торжествуютъ 22 Богоматерь привѣтствуютъ 23 именуютъ.

25—28 в Богогл. нема.

29 Всяже силы небесныя 30 прекрасныя.

33—5 Соломоне премудрѣйшій

День си есть пресвѣтлѣйшій,

Воп'же праздникъ всечестіѣйшій.

37 совершена 38 чистымъ... украшена 39 Ликовствуеъ просвѣщена:

41 К ней... Дѣвица 42 Трилѣтствующа 43 Небесная Владычица:

45 ...Ю привитаймо 46—7 Непрестанно восхваляймо: Со пророкомъ восклицаймо:

LXXVII.

Исусе мой пренайсладшій.

Псалма ся, але в значно відмінній формі, увійшла до Богогласника (вид. 1791 р. N 243, вид. 1886 N 235), навожу варіанти по вид. 1791 р.:

1 пресладкій 2 хоч ...моего пожди обѣта:

3—4 инакші: Тмами ти поканія обѣщахъ плоды,

Но дотоль есмь неплодное древо, Господи;

5 живущи 6 И крещенія одеждо скаляхъ...

7—8 в Богогл. нема.

12 Единь (зам. Токмо)... жалосній 13 купно и душу 14 Предъ тобою каменную утробу крушу 15 мя правый 16 В безпутіи золь блудяща к тебѣ настави 17 согрѣшеній преглубокоє 18 Волнами всегда смущаетъ житіє мое.

19 Чтомъ согрѣшилъ, отъ младенства чрезъ юностиѣ вѣкъ 20 Наче скота то содѣлахъ, не...

21—6 не мають собі відповідних, натомісь в Богогл.:

Лѣта плинуть, грѣховъ тяжкихъ болшъ прилагаю:

Спаси мя Г(оспо)ди, спаси, бо погибаю.

Уже при корени сѣкира смерти

Лежить, убо нечаянно мушу умерти.

Древо безъ плода (реклъ еси) посѣкается,

И на сожженіє в вѣчный огонь вметається.

Но ахъ! еще не вели мнѣ отсюду ити!

Еда могу в сіє лѣто плодъ сотворити.

Души носящей печати твоего дара
Непредаждь пожертой быти отъ Веліара¹⁾,
27 Да тя славлю со Агг(е)лы и... 28 Б(о)же (зам.: буди).

LXXXI.

Сї вірші представляють уривок з т. зв. „Пісні биття“, що перекчувалася досі в Гааличині; варіант яворівський (див. Записки XIV miscell. с. 2) кінчить ся потопом, ще довший варіант, надрукований дром Франком в Житю й Слові (1894 т. II. с. 216), кінчить ся розселенням народів.

¹⁾ Пор. „Веліорыба“ Сьпіванника.

Поправка: на с. 8 рядок 9 зв. надруковано: N 21 — треба: N 51; с 42 р. 18: благодаты треба: благодати; с. 48 на маргінезі: 68 v. — треба: 60 v.

П Р О Б А

улаштування хронології до творів Тараса Шевченка.

ЧАСТИНА ДРУГА¹⁾.

НА ПИСАВ **О. КОНИСЬКИЙ**.

I.

Улаштовуючи хронологію до творів, написаних Шевченком за другу половину короткого віку свого, себ то за час від заслання (31 мая р. 1847) до смерти, перш за все треба повикидати те, що вийшло не з під Шевченкового пера творчого, не стоїть в гармонії з високохудожницькою виразно індивідуальною Музою його, а навпаки здасться мені різким диссонансом в загально чистих, ніжних, м'яких та гучних аккордах пісень її.

Друкування псевдо-Шевченкових творів почалося небагом по смерті нашого Кобзаря: сю помилку вперше зробила „Основа“, надруковавши кілька віршів Невідомого, присланих в редакцію, яко Шевченкові. Друкуючи ті вірші „Основа“, зразу-ж подала своє слово, що вона непевна в тому, що вірші Невідомого вийшли з під Шевченкового пера. „Не та хода була в Тараса“, додала редакція. І дійсно небагом Микола Захаров довів, що ті вірші не Шевченкові, а Афанасєва-Чужбинського і були вже надруковані в книжечці „Що було на серці“²⁾.

Другим разом, скільки я вістен, псевдо-Шевченкові твори були прислані в редакцію „Мета“ і тут³⁾ між творів дійсно Шевченко-

¹⁾ Дивись, том VIII Записок Н. Т.—ва ім. Шевченка.

²⁾ Основа 1862 кп. X стор. 91.

³⁾ Мета 1863 ч. 4, стор. 271—274.

вих („Минї однаково“, „До Костомарова: „Весінне сонечко ховалось“ і „Як умру, то поховайте“) уміщено, яко Шевченкові, добре всім відомі вірші: „Ще не вмерла Україна“.

Жерело, з якого редакція „Мети“ добула ті Шевченкові і не Шевченкові твори лишило ся невідомим.

Перегадом львівська „Правда“¹⁾ поруч з Шевченковими віршами „Як би ви знали паничі“ надрукувала, яко Шевченкові „ще недруковані поезії“: „Гарно твоя кобза грає“ та „Дивлю ся на небо“.

Нарешті і „Кіевская Старина“ подала кілька віршів, яко Шевченкові: „До сестри“²⁾, „Ой у саду, у саду“³⁾ і „драгуни і піхота“⁴⁾.

Що до „Кобзарів“, так, почавши з видання р. 1876 (в Празї), я не відаю ні одного, щоб не було в йому надруковано не Шевченкових яко Шевченкові твори. До „Кобзаря“ 1876 заведено в рубрику „до 1847 року“: „Гарно твоя кобза грає“, „В альбом: Ти якось так собі“ і „Полуботко“. Редакція „Кобзаря“ р. 1883 (в Істербурзі) не взяла тих віршів, але-ж завела на стор. 484 не Шевченкові вірші „Не журю ся я“, реєструючи їх до творів Шевченкових р. 1860. До київських „Кобзарів“, опріч „Не журю ся я“, додано ще „До сестри“⁵⁾.

На сам кінець в „Кобзарі“ львівському, виданому під доглядом професора Омел. Огоновського, бачимо на предиво заведеними трохи що не всі псевдо-Шевченкові вірші, та ще инде і з приміткою, що вони Тарасові. До I т. сего „Кобзаря“ заведено: „До сестри“ стор. 191, „В альбом“ 192 і „Полуботко“ 248 і зареєстровані вони до творів, писаних до заслання; до II т. пішли „Ой у саду, у саду“ стор. 57, „Не журю ся“ стор. 229 і нарешті (здасть ся вперше в „Кобзарі“) „Мій Боже милий, знову лихо“ стор. 223.

Діло зайве доводити, що вірші „Ще не вмерла Україна“, „Гарно твоя кобза грає“, „Дивлю ся на небо“ і „І драгуни і піхота“ написані не Шевченком. Перші, давно винято з „Кобзаря“ яко не Шевченкові, другі і треті ще за життя Шевченка надру-

¹⁾ Правда 1876 стор. 125—127.

²⁾ 1885 кн. III стор. 522.

³⁾ 1888 кн. X ст. проф. Стороженка.

⁴⁾ 1889 кн. IV стор. 242.

⁵⁾ т. 2 стор. 73—77.

⁶⁾ 1889 стор. 511 і 553; 1894 (дешеве видання) стор. 256 і 558.

ковані з підписом авторів їх — Чужбинського і Петренка¹⁾, а про останнє я вже говорив²⁾).

Перш ніж доводити, що і всі інші з наведених в горі віршів не Шевченкові твори, погляньмо — хто і звідкіль їх подав до друку. Вірші: „Не журюся я“ взято з „Воспоминаній о Шевченкѣ Афанасьева-Чужбинського; вірші: „Ой у саду, у саду“ проф. Сто-роженко взяв з записної книжки Лазаревського Федора, де вони написані власною рукою Шевченка³⁾. „До сестри“ Ф. Каминський взяв з записної книжки Дейкуна⁴⁾, де вони записані рукою останнього. Не Шевченкові вірші в „Правді і в „Кобзарі“ 1876 показано взятими „з рукопису 1848 р.“⁵⁾, а звідкіль взято „Мій Боже милий“, я не вістен.

На скільки певні оті рукописні жерела? Звістно, річ іде не про певність існування рукописів, а про те лишень: яку вагу треба давати їм в справі признання Шевченковими творами тих віршів, що записані в них яко Шевченкові?

Що до записних книжок Лазаревського і Дейкуна, то на їх, а найпаче на останню, треба дивити ся взагалі так, як і на силу силенню тих альбомів, що були на Україні майже у кожній хоч трохи освіченій родині літ 40—30 назад, коли вельми трудно було добути книжку. Молодіж, найпаче жіноча, кохала ся в таких альбомах, заводячи туди вірші і з книжок, і з рукописів, і з переказів устних. Через те в альбомних віршах не тільки було багацько помилок, але і ймення авторів часто-густо було не відповідне. Передо мною і тепер лежить дві таких книжочки, писаних одна р. 1854 панночкою інституткою, друга р. 1850 студентом харківського університету. І там і там бачу я кілька разів підписи: „Тарас Шевченко“ під творами написаними іншими письменниками, напр. під відомими віршами Йосипа Бодяньського: „Кирилови Розуму“⁶⁾, під віршами Чужбинського „Ой у полі на роздолі“⁷⁾, під віршами Петренка: „Думи мої, думи мої“⁸⁾ і під Гребінчиними російськими „Признаніє“ і т. и. Коли в „Основі“ надруковано було вірші Афанасєва

¹⁾ Молодик 1843 стор. 102 і Южно-русскій сборникъ 1848 стор. 32—33.

²⁾ Дивись: Записки т. XI, Шевченко на першому заслання стор. 45.

³⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

⁴⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 3 стор. 522.

⁵⁾ Кобзар 1876 т. 2 стор. 44 і 49.

⁶⁾ Молодик 1843 стор. 128.

⁷⁾ ibidem.

⁸⁾ Юж. рус. збірн. стор. 31.

ніби то Шевченкові, так небіщик Захаров, пишучи спростовання, показував мині теж записну книжочку одного свого приятеля, де під піснями „Ой колись була роскіш воля, а тепер неволенька“ і „Віють вітри, віють буйні“ автором був підписаний Шевченко.

Мабуть до таких книжочок-рукописів треба зачислити і Дейкунову. Каминський тому тільки і взяв „До сестри“ за Шевченків твір, що в Дейкуновому зшитку „стоїть воно рядомъ съ „Хустиною“ Шевченка“, а Дейкун переписав собі ті вірші „з рукопису В. В. Т—скаго“ (мабуть Тарновського?), де ті вірші були вкупі з иньшими творами „приписуваемыми Шевченку“¹⁾. Се такий довід, що проти його не варто й змагати ся; иньші розглянемо трохи згодом, а тепер тільки питаємо: а хто-ж переписував ті вірші в зшиток д. Т—ського? звідкіль переписував? і які доводи на те, що в зшитку Т—ського не зроблено помилок?

Записна книжка Лазаревського має трошки більшу вагу тому, що вірші: „Ой у саду у саду гуляли кокошки“ записані Шевченком, але Шевченкове власноруче, як зараз бачити мемо, не завжди можна брати за певний доказ того, що записані їм вірші, навіть у власному його зшитку, його і твір. Вірші „Ой у саду“ від першого і до останнього слова такі нікчемні і по формі і по змісту, що аж чудно якось гадати, щоб можна було брати їх за Шевченкові!... Що поет записав їх Лазаревському, так нема нічого дивного, коли до їх жартовливо-вульгарного тону пригадаємо слова Лазаревського, що Шевченко записав ті вірші, „находясь въ веселомъ расположении духа“²⁾. Додам, що й редакція „Кіев. Стар. друкуючи отсі вірші вдруге³⁾ в замітці Даценка, додала: „майже запевне можна сказати, що се не Шевченкові вірші, про що ми скажемо потім“. (На превеликий жаль йде з того часу 5-й рік, а те „потім“ і досі не прийшло!).

Що до власноручних Шевченкових манускриптів, так се питання вельми великої ваги, та шкода, що воно і досі не з'ясоване майже ні трохи критично. Які після Шевченка лишилися манускрипти його руки? скільки їх? якого вони змісту? якої вони ваги? у кого вони? Отсі питання майже зовсім не зачеплені, не вистежені і ми майже зовсім не маємо певної відповіді ні на одно з них. А тим часом доки рукописи не з'ясовані, не вистежені критично,

¹⁾ Кіев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 523.

²⁾ Кіев. Ст. кн. X.

³⁾ ibidem 1893 кн. 2 стор. 260.

доти річ неможлива улаштувати хронологію усіх творів його без помилки. Відома річ, що Шевченко, опинившись на заслання і зневолений царською заборонаю писати, силою свого поетичного натхнення не спроможен був корити ся забороні:

„Хоч доведеть ся росп'ястись,
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи“¹⁾, писав він.

Але-ж „мережати“ мусів він, як і сам каже, „тихенько“, нишком²⁾), щоб ніхто не бачив і не довідав ся, що він пише, бо він тямив, що не мине його лихо, коли про його писання „отєї добродії (начальство) дознають“³⁾. А про те „нехай хоч розіпнуть, каже він,

А я без вірші не улежу,
Уже два годи промережав,
І третий в добрий час почну“⁴⁾.

Щоб зручніш було ховати свої твори поет писав їх в маленькі книжечки і ховав останні за хояву в чоботі. Одну з таких книжечок поет показував Тургенєву⁵⁾. То був малесенький зшиточок („крошечная книжечка“), оправлений в просту дегтярну шкіру.

Скільки було таких книжечок, запевне невідомо. Уважаючи на зручність ховати їх за хоявою, так щоб „добродії“ того не спостерегли, книжечки і повинні були бути дуже маленькими; з сего і з віршів Шевченка можна гадати без помилки, що тих книжечок було чотири. Скрізь в віршах поет каже: книжечки, а в одному вірші говорить: „і четверту починаю книжечку в неволі мережати“⁶⁾.

Невідомо також — і в кого ті книжечки? Я не відаю досі, щоб де-будь було оголошено хоч про одну Шевченкову книжечку, щоб мала на собі усі такі ознаки, з яких було-б запевне знати, що вона „захаявна“.

Д. Науменкови поталанило бачити дві Шевченкових рукописних книжечки, але-ж річ очевидна, що ні одна з них не була за хаявою. Одна з них завбільшки в аркуш поштового паперу in 8°.

¹⁾ Кобзар 1876 т. II ст. 143.

²⁾ *ibidem* стор. 113.

³⁾ *ibidem* т. I стор. 247.

⁴⁾ *ibidem*

⁵⁾ *ibidem*, Споминки Тургенєва V.

⁶⁾ *ibidem* т. II стор. 143.

Такої величини книжку носити за халявою не можна і незручно, і зараз би „добродії“ помітили її, до тогож вона зграбно переплетена і доволі чиста. Тут записано 126 віршів, між ними: „Княжна“, „Відьма“, „Лиля“, „Іржавець“, „Сон“, „Чернець“, „До Козачковського“, „Варнак“, „Сотник“, „Марина“, „Титарівна“, „Петрусь“ і пнш. Очевидно, що се не ті Тарасові твори, що він назвав „невольницькою поезією“ і лагодив їх, сидючи в Нижньому Новгороді. Се той зшиток, чи книжечка, що Шевченко спорудив і почав 21 лютого р. 1858 переписувати туди свою „невольницьку поезію“, перебуваючи в Нижнім Новгороді по дорозі з свого заслання¹⁾.

Ознаки, які подав д. Науменко²⁾ про другу, теж невинстануть на те, аби впевнити, що то книжечка „захаявна“, хоча й можна де з чого гадати про її „захаявність“. Вельми жалкую, що д. Науменко, не вгадати — з якої причини, не відважився повідати у кого саме ті книжечки і навіть не подав повного змісту обох книжечок. Про другу (меньшу) книжечку він надто поскупився. Довідуємося тільки, що там 85 творів, що останній твір там записаний — „Застунила чорна хмара“ і що там нема нічого за час після р. 1850 до р. 1857. Одначе і отсі невеличкі і занадто скупі ознаки задля нас дуже цінні.

З них маємо новий довід, що на другому засланню Шевченко до мая р. 1857 нічого по українськи не писав, бо й неможна було. Арештовано його в Оренбурзі в самому кінці квітня р. 1850 і до 17 жовтня він перебував то в казематах, то в дорозі під вартою, а коли дістався в Новопетровський форт, так його взяли і тримали по приказу генерала Обручова під таким доглядом „дядьки“, ефрейтора і капітана Потапова, що йому й за холявою не можна було сховати свого писання. Перегородом хоча йому дозволено було писати, але тільки по російськи і під пильним доглядом офіцерів.

Не відаючи змісту отієї другої книжечки, не можна сказати чи всі оті 85 віршів, що в ту книжечку записані — то власні твори Шевченкові і чи нема між ними творів інших авторів? Можна гадати, що мабуть є; ми відаємо, що Шевченко в свої книженки записував чужі твори і народні пісні і гадаємо: чи ота меньша книжечка, яку бачив д. Науменко, не належить до тих Шевченкових рукописів, якими орудували редактори „Кобзаря“ року 1876?

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 174.

²⁾ Київ. Стар. 1892 кн. 2 стор. 317.

Редактори сего „Кобзаря“ не обговорили, як би годило ся, докладно з усіма подробицями усіх рукописів, якими вони орудували; в передмові до „Кобзаря“ вони сказали тільки, що користували ся „з різних засланих до них рукописів і між останніми найбільш давали віри або власним автографам Шевченка, або таким спискам сторонних людей, які він де не де поправляв власною рукою“. Зараз побачимо, що і з Шевченкових автографів не завжди і не все можна брати без критики і розважності. Але попередю доведемо до краю бесіду про Шевченкові рукописні вірші і розгляньмо, хоч гадаючи, які рукописи могли бути в руках редакторів „Кобзаря“ р. 1876?

Перш за все та „невольницька поезія“, себто вірші, писані р. 1847—1858, що він переписував і лагодив для друку в Н. Новгороді¹⁾, в Москві²⁾ і в Петербурзі³⁾ і яку, прибувши в Петербург, хотів надрукувати під фірмою „Поезії Т. Ш.“ Огсе на мою думку і є, як я і сказав вже в торі, та більша книжечка, що бачив Науменко. Другим Шевченковим автографом віршів вважаю оту меншу книжечку, а третім рукописом були усі Шевченкові вірші опріч „Еретика“ переписані Кулішем⁴⁾ (вірші написані до квітня р. 1858). Лаштовати „Кобзаря“ до цензури Шевченко упрохав Каменецького, і певна річ — доручив йому задля вибору усі свої твори. Коли Шевченко помер, так „усі папери його лежали на підлозі розкиданими“, і все, що лишило ся по смерті його, доручено було на схованку Михайлу Лазаревському⁵⁾. Останній з початку р. 1866 заходив ся коло видання Шевченкових творів, за редакцію їх взяв ся М. Костомаров⁶⁾. На весні р. 1866 з самого початку березня, вертаючись з-за кордону, я бачив ся в Петербурзі з Костомаровим, він в розмові хвалив ся, що усі українські твори Шевченка передано йому задля улаштування нового видання „Кобзаря“, але роботу вибору кобзарських творів взяв на себе Вашкевич. Від останнього знаємо⁷⁾, що спадщиною (літературною), яку лишив Шевченко, була „маленька книжечка“ та „переплетений в жовту папку

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 174 і 179

²⁾ ibidem 183.

³⁾ ibidem 192.

⁴⁾ ibidem 193.

⁵⁾ ibidem 192

⁶⁾ Київ. Стар. 18 Споминки Недоборовського.

⁷⁾ ibid. 1895 стор. 43 і далі.

⁸⁾ ibidem.

зшиток з різнобарвного поштового паперу завбільшки в поштовий аркуш з написом „Поезні Т. Шевченка“. В маленьку книжечку було переплетене все, написане поетом на засланню на аркушиках в $\frac{1}{16}$ звичайного великого аркушу поштового паперу. Се була книжечка з тих зшитків, каже Вашкевич, що поет носив в халаві. З сієї книжечки поет переписував в жовту книжечку вже полагжені свої твори, а також і нові, написані їм після заслання. Значна частина тих творів була надрукована в „Основи“, але не менш третини не було ще надруковано і гадали те надрукувати в „Кобзарі“ Кожанчикова. Тоді ото трапив ся замах Каракозова на царя (4 квітня р. 1866) і лютованне Муравєва, так з обережности були спинені роботи по виданню „Кобзаря“, а манускрипти доручили зберегати Кожанчикову. Перегодом, вже р. 1867 той „Кобзарь“ з передмовою Костомарова вийшов таки. Здасть ся, що книжки про які повідав д. Вашкевич, і є ті самі, про які говорив д. Науменко. Отсе і всі відомі доси рукописи поетичних творів Шевченка. Мабуть книжечки, про які повідали д. Вашкевич і д. Науменко і є ті самі Шевченкові автографи, якими орудували редактори „Кобзаря“ р. 1876.

До останньої гадки доводить мене д. Науменко рахунком усіх Шевченкових творів в книжечці написаних їм за час 1857—1860 5 грудня (останний твір в тій книжечці „Зійшлись, побрались“). Такуж саму лічбу Шевченкових творів за той час маємо в „Кобзарі“ р. 1876: в першому томі (стор. 327 „Москалева Криниця“ до стор. 367 „Зійшлись, побрались, поєднались“) маємо 31 твір, та в другому 26—57. Звідсіль коли викнемо ті, що надруковано в обох томах: „Москалева Криниця“ і „Ликері“ та не певне зареєстровані „Думи мої, думи“ і „Відьму“, то й буде 53.

Але хоч би я й помилив ся в отсій своїй думці, то певним лишить ся те, що редактори „Кобзаря“ 1876 не досить уважно розглядали Шевченкові автографи, чи, певнійш сказати: його „рукописе 1848 р.“.

Коли-б і справді той Шевченків рукопис, який редактори „Кобзаря“ р. 1876 назвали „рукописом 1848“ і з якого взяли вони „В Альбом“ і „Полуботка“ і ин. був дійсно рукописом 1848, так чудно, що вірші з його зареєстровано в рубрику „До 1847 року!“ Воно правда, що і Шевченкові і не Шевченкові вірші з того рукопису, надруковані в 2 т. на стор. 73—75, написані до р. 1847; так же треба було розв'язати те питання, що само собою виступає наперед: через що твори, писані до р. 1847, Шевченко поперисував в зшиток р. 1848? -

Шукаючи відповіді на се питання і побачили-б, що рукопису „1848 р.“ Шевченкови не можна було написати р. 1848, а писав він його геть пізнійш, і саме не ранійш як в листопаді р. 1849 і не пізнійш як в першій половині р. 1850.

З того рукопису надруковано в „Правді“ р. 1876 вірші Петренкові: „Дивлюся на небо“, що з назвою „Небо“ були надруковані першим разом в альманасі Амвросія Метлинського „Южный Русский Сборник“. Альманах сей вийшов з друку не ранійш другої половини р. 1848, бо цензорський дозвіл друкувати його дано 17 мая р. 1848, значить тоді коли саме Шевченко, перебуваючи в експедиції Бутакова, „лїчив в неволї дні і ночі“. З експедиції Шевченко вернув ся до Оренбургу 1 листопаду¹⁾ р. 1849, а в другій половині квітня р. 1850 по доносу Ісаєва його арештовано²⁾. Таким чином тільки за той час перебування в Оренбурзі Шевченкови й можна було побачити альманах Метлинського і переписати собі Петренкове „Небо“. Далі знати, що Шевченко переписав „Небо“ не з друкованого, а з чийогось переказу, а той хто пореказував йому з голови, не гаразд добре памятовав і через те наробив великих помилок. Напр. в альманасі 8-й рядок „Неба“ читаємо так:

„У світі їх ясним все горе втопить“, а у Шевченка:

„І в світі їх ясним себе покохать“.

Рядки 15 і 16 у Шевченка зовсім пропущені. Рядки 17 і 18 у Петренка:

„І на світі гірко, як стане ще гірше,

Я очі на небо — мині веселїйше“,

а у Шевченка, замість того, якась недоладня проза, коли тільки, сї верші не перекрутив той, хто переписував їх з Шевченкового рукопису:

„І в світі гірко, а як стане ще гірше,

Я от³⁾ на небо і мині веселїйше“ і т. д.

II.

Коли Каминський подав в „Кіев. Старині“ вірші „До Сестри“ яко Шевченкові і написані княжні Репїїній, додаючи, що з тих віршів знати-б то, що Шевченко і княжна своє обопільне сердешне

¹⁾ Див. Записки т. XI, Шевченко на першому засланні стор. 35.

²⁾ *ibidem* 51.

³⁾ Певно помилка переписчика, замість „очі“.

почуте прикривали грою в брата та сестру¹⁾, так княжна запротестовала проти сего і повідала²⁾, що вірші „До сестри“ написав не Шевченко, а одна її знайома до своєї молодшої сестри.

Авторка сіх віршів минї відома, але коли княжна Репніна не назвала її, так не дозволю собі і я оголошувати її ймення. Скажу тільки, що родинні умови життя авторки були такі, що давали їй і привід і повну основу промовити до своєї молодшої сестри:

„Нам з тобою, моя сестро!

Не ходити в парі“.

Княжна Репніна в своєму спростованні повідала суцїу правду, але проф. Ом. Огоновський якось скептично глянув на отсе правдиве спростованнє: в своїй Історії літератури³⁾ він і не згадав про його, а в примітках до „Кобзаря“ каже⁴⁾: „ми стоїмо при думцї, що се є стихотвір Шевченка, написаний до княжни Репніної, бо старша сестра не могла писати до молодшої „нам з тобою не ходити в парі“. Очевидно небіжчик Огоновський вираз „не ходити в парі“, взяв в значінню одруження, але се була велика помилка: авторка сей вираз розуміла простійш, в значінню: наші дороги ріжні, розійшли ся вони і не зійдуть ся вже.

Не гаразд зробив і д. проф. О. Колесса⁵⁾, давши повну віру гадкам Каминського, чисто апіорним, і знехтовавши спростованнє певного і правдивого свідка княжни Репніної. Остання відома нам яко людина високоморальна, правдива і релігійна (особливо під кінець свого віку), і отсї ознаки не дали-б їй сказати неправду, а її „аристократичне походженнє“ не стало-б їй на перешкодї сказати Шевченкові правду, коли-б вона кохала його. Почуте самоповаги і щирости не дало-б їй „грати ся з нашим поетом в брата та сестру“.

Вірші: „Не журю ся я“ надруковав Афанасєв-Чужбинський в своїх споминках⁶⁾, не кажучи — чиї вони. Коли-б вони були дійсно Шевченкові, він сказав би те виразно, так виразно, як повідав про вірші „Не жени ся на багатїй“ і „За думою дума роєм видїтає“⁷⁾. Про отсї вірші він каже виразно, що їх написав Шев-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 3 стор. 524—5.

²⁾ Рускій Архивъ 1887 ч. 6 стор. 258.

³⁾ Том II стор. 472.

⁴⁾ Кобзарь 1893 т. II стор. 303.

⁵⁾ Зоря 1892 стор. 274 і далї.

⁶⁾ Воспоминанія о Шевченкѣ стор. 33.

⁷⁾ ibidem 10 і 25

ченко, тим часом про вірші „Не журюся“ річ його якась таємнича. Розповівши, як Шевченка дурила якась красуня і з якої причини поет покинув навідувати ся до неї, Чужбинський каже: „ось вірші, написані з тієї нагоди“ („по цьому случаю“). Хтож їх написав? чи Шевченко, чи Чужбинський, чи хто иньший? про те ні слова! Гадати тут яку-будь просту, неумисну недоговірку не можна: не такий був Чужбинський. З Шевченкових Записок¹⁾ ми кілька разів відаємо, що Чужбинський завжді „відав, що творив“. Огож і тепер в своїх споминках не неумисне не повідав він нам ймена автора „Не журюся“. І я певен, що не Шевченко, а Чужбинський вилив ті вірші. Зміст їх, убожество почуття, і форма, і мова, не нагадуючи ні в чому Шевченка, виразно малюють мінї Чужбинського, з усіма його „поетичними“ індивідуальностями. Проти моєї думки можна сказати, що колиб ті вірші були Чужбинського, так вони були-б надруковані в „Собраніи сочиненій“ його, виданих р. 1892. Але-ж твори Чужбинського видано трохи що не по 20 роках по смерті його, а проте — чиї саме вірші „Не журюся“, опріч самого Чужбинського ніхто не відав, та в „Собраніи сочиненій“ Чужбинського не надруковано і де-що иньше з його творів. Нарешті коли-б які несподівані факти довели, що я помиляюся і вірші „Не журюся“ треба признати Шевченковими, то і тоді реєструвати їх треба до творів написаних р. 1846, а не 1860, як се зробили Наталка-Полтавка, а за нею і небіжчик Огоновський³⁾.

В віршах: „Мій Боже милий! знову лихо!“ я зовсім не бачу Шевченкової музи і дуже дуже жалкую, що не знаю і не вгадаю, з відкіль їх взято? Проф. Огоновський зареєстрував їх до часу між серпнем 1859 і січнем 1860. Автор віршів вболіває, що в ту саме годину, коли

„Ми заходились росковать
Своїм невольникам кайдани“,

тоді саме знов потекла „мужицька кров“ і „кати вінчані знов гризуть ся за маслак“.

Яка-ж того часу була така подія? очевидно — якась межина-родна війна, що викликала у поета отсе вболівання? Нічого відповідного я собі не пригадую! І не з таким би млавим почутєм озвала ся Шевченкова муза проти війни, та ще найпаче, під годину сподіваного визволення крєпаків — з одного боку, а з другого — під

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 42 і 43.

²⁾ Зоря 1892 стор. 85.

³⁾ Кобзарь 1893 т. I стор. LXXX і т. 2 стор. 229.

годину того душевного настрою, в якому перебував Шевченко в осені р. 1859!

Згадаймо собі Шевченкові вірші того часу „Во Іудеї водні онн“, згадаймо, як там огненним словом допікає, що

„Ми серцем голі до гола...
Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сьмітьє...“

Прирівняймо язик автора отсіх віршів і його мову, що йде просто з серця скривавленого, прирівняймо їх до язика і мови „Мій Боже милий! знову лихо!“, і ми ніже на єдину хвилину не спинимо ся перед думкою, що останні вірші не Шевченкові.

Вірші: „В альбом“ і „Полуботко“, так само як і попередні, про які була у нас бесіда, ні змістом, ні тим паче формою не відповідають змісту і формі навіть слабійших Шевченкових творів. Коли в останніх скрізь і завжди бе жива цівка смаку естетичного, музичної гармонії і художницької поезії, нічого сего в перших (окрім — потроху — „Полуботка“) ми не спостерегаємо. На скільки в поезіях Шевченка свіжого почуття і енергії, на стільки в наведених творах сухости та млавости.

Чи вжеж Шевченко вжив би так по російськи такого російського слова як „судьба“ або „вспоминає“ або такого акцентування, яке чуємо в „Полуботку“: козаків, або „Вся Україна встала?“

Проф. Огоновський¹⁾, стоячи, хоч і не дуже, за автентичність „Полуботка“, яко Шевченкового твору, додає, що під Іваном Шевченко розумів Мазепу і пишучи „Полуботка“, користовав ся „Історією Русовь“.

Що в „Полуботку“ Іван ніхто більш, як не гетьман Іван Мазепа, проти сього ніхто не змагати меть ся, але-ж се саме, окрім иньшого, і каже минї, що „Полуботка“ писав не Шевченко.

Хоча-б і як не переняв ся наш поет „Історією Русовь“, але великої симпатії до Мазепи у його не було і не могло бути, і не сказав би він, що

„Не заснула би ніколи
Козацькая слава,
Як би з шаблями при Йвані
Вся Україна встала“.

¹⁾ Кобзарь 1893 т. I стор. 308.

Шевченко тямив шляхецькі тенденції Мазепи і яко прирощений демократ, не спочував їм, тай не можна було їм спочувати. А політика і спонукання Мазепи і тепер ще не досить добре з'ясовані, і за нашого навіть часу не всі добре тямлять душу Мазепиних заходів. Тямив таки Шевченко навіть з „Історії Русовъ“, чому „вся Україна“ не пішла з Мазепою, і що коли-б і вся вона „з шаблями встала“, то народня маса з того-б не богацько поживила ся. Тим то, здаєть ся минї, Шевченко взагалї в своїх творах не висловив ні лихого, ні доброго нічого про Мазепу.

Нема у мене фактів, щоб давали минї право впевняти, хто саме автори: „В альбом“ і „Полуботко“, але коли я читаю єї вірші та ще пригадаю собі, що Чужбинський був великим альбомним віршомазом (гляньте в IX т. його творів!), а до „Полуботка“ прирівняю „Павла Апостола“¹⁾ Руданського, то так і бачу я, читаючи перше, Чужбинського з його деревяною поезією, а читаючи останнє — Руданського з його подільським акцентованнєм, правобережними формами мови і з усіма иньшими прикметами його, яко поета.

III.

Дати, визначені в „Кобзарі“ р. 1876 під поетичними творами Шевченка, написаними на заслання і після заслання, не вимагають великих поправок, одначе не всі вони здають ся минї певними і відповідними змісту творів, а инде стоять в суперечі з певними фактами.

Розгляньмо хронологію кобзарських творів, тримаючись тих рубрик, які зроблено в „Кобзарі“ 1876 і яких я тримав ся в першій частині своєї праці.

Річ певна, що всі Шевченкові твори, написані на заслання до 12 мая р. 1848, писані в Ореську, звідкіль поет не рушав нікуди від часу як дістав ся до Ореська і до часу коли рушив з експедицією Бутакова. Опріч того по всіх творах Шевченка того часу чуємо одну і ту саму ноту: туга за Україною, сум і журба на чужинї в неволї та скорботна безнадійність!

Твори від 12 мая р. 1848 до листопаду р. 1849 писані десь в степу, під час експедиції, і нарешті всі твори з листопаду р. 1849

¹⁾ Правда 1888 вип. I стор. 57

до арешту Шевченка в другій половині квітня р. 1850, писані в Оренбурзі.

Таким чином і уважаючи на зміст і ясні вирази самого поета, творами, писаними в експедиції вже, я вважаю:

1) Добро у кого є господа“. Тут виразно поет каже „Прийшли в Дарю, на якор стали“.

2) „Анумо знову віршовать“. В першому варіанті отсіх віршів стояло:

„Поки море вис
Та гризе високий берег“.

Річ очевидна, що поет говорить про Аральське море, а на море експедиція Бутакова прийшла після 25 липня року 1848.

3) На Різдво. Тут дата визначена вповні самим поетом: 24 грудня р. 1848 Кас-Арал.

Нема указки на те, щоб визначити певною датою, якими віршами скінчив Шевченко своє перебування в експедиції і з яких почав свої твори в Оренбурзі. Остання дата „над Аралом р. 1849“ стоїть під віршами в I т. „Козацька доля“ (стор. 283), і з сего-б можна гадати, що всі останні вірші того року (ст. 284 - 312 т. I і ст. 127—140 т. II), яко не датовані вже Аралом, написані, як і всі вірші р. 1850, в Оренбурзі. Одначе не скрізь з такою думкою можна погодити ся. Зміст віршів: „Заросли шляхи тернами“ показує, що вони писані ще в степу.

Під віршами р. 1850, „Хатина“ (т. II стор. 150) стоїть дата „над Каспієм“. Се очевидна і велика помилка. Біля Каспия Шевченко опинив ся 17 жовтня р. 1850 і попав під такий жорстокий та пильний догляд, що жадним чином йому не можна було там писати. Коли се вірші написані дійсно р. 1850, так ні в якому разі не над Каспием, а в Оренбурзі, коли-ж над Аралом, так не р. 1850, а 1849 до листопаду.

Між віршами, зареєстрованими в рубрику: 1847 — друге півріччє, 1848, 1849 і 1850 стрічаємо такі, що з того чи з иньшого приводу здають ся мині зареєстрованими не до відповідного часу:

1) В віршах: „Хиба самому написать“, читаємо

„Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я „Кобзаря“.

Уважаючи, що перше видання „Кобзаря“ було р. 1840, я реєстрував би отсі вірші до р. 1850, а не до 1848.

2) В віршах „Ми в купочці колнсь росли“ читаємо:

„Мене по волі і неволі

Носило всюди. Принесло

На старість ледве і до дому“.

Опріч того дальший зміст і розмова з братом показують, що під словом: „до дому“, поет розумів Кирилівку, куди на старості він приїздив р. 1859. З таким змістом віршів не написав би він 1848 р., сидючи в Орську. Очевидно, що вони написані р. 1859 після червня, може під час подорожи по Україні, а може і по приїзді знов до Петербургу, після 7 вересня 1859.

3. Зовсім не відповідають р. 1848 вірші: „Готово! парус роспустили“. Прощаючись з „убогим Кос-Аралом“, поет дякує йому за те, що він „нудьгу заклатую розважав таки два літа. Виходить, що се вірші написані після плавної р. 1849, себ то в кінці вересня р. 1849.

4) Вірші „Мов за подушне обступили“ певніш буде з р. 1849 реєструвати до р. 1848, бо в осени р. 1849 поет наш „не гуляв вже по над Аралом“, а в жовтні вертав до Оренбургу, куди й дістався з самого початку листопаду, осінь же і зиму р. 1848 він перебував на Кос-Аралі.

5) Вірші „Як маю я журити ся“ Шевченко написав в листі до Бодяньського 3 січня р. 1850¹⁾, тим то й треба їх перереєструвати з року 1849.

6) Вірші „Заступила чорна хмара“, як каже д. Науменко²⁾, в маленькій Тарасовій книжечці стоять останніми за 1850 р., то й треба так їх реєструвати.

Скоро повіяло на Шевченка хоч аби якою волею, Муза його, „приспана“ Обручовим, знов, після 6½ річного сну, прокинула ся і дала нам дві поеми: в маю р. 1857 в Новопетровському форті „Москалеву криницю“, а 8 грудня в Нижньому Новгороді „Неофітів“.

Під віршами р. 1858 маємо спроможність визначити певні і повні дати: „Доля“, „Муза“ і „Слава“ написані 9 лютого в Нижньому Новгороді. Тут же написав Шевченко в часі між 21 лютого і 7 березня „Зоре моя вечірняя“, що зовсім не до ладу взято, якось до „Княжни“, зареєстрованою до р. 1847!³⁾ „Зоре моя“ має у себе певну дату року і місця, на жаден звязок з „Княжною“ не має указки і є окремим, самостійним твором.

Під віршами „Ляхам“ маємо дату „1858 14 марта“. Значить, написані вони в Москві, де тоді Шевченко⁴⁾ був переїздом.

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 169.

²⁾ ibidem стор. 175–180.

³⁾ Кобзарь 1876 т. 2 стор. 83

⁴⁾ Кобзарь 1893 т. 3 стор. 181.

Вірші „Сон“ („На панцині пшеницю жала“) і „Я не нездужаю нівроку“, написані — річ певна в Петербурзі, — з відкіль Тарас після 27 березня р. 1858 і до самої своєї смерті виїздив тільки раз з початку червня до 7 вересня р. 1859¹⁾. Тим то усі вірші 1859—61 р. треба датувати Петербургом окрім тих, де виразно маємо іншу певну ознаку місця їх написання. Останніх вельми не багатько: а) Піснь (присвячена Черненкові): під сими віршами визначена була зовсім вірна дата в „Хаті“²⁾, де вони були надруковані вперше — „4 іюня 1859 Лихвин“. Тут дійсно Шевченко був 4—9 червня³⁾. З якої причини слово „Лихвин“ не вжито в „Кобзарі“ 1867 р., я не вгадаю! Далі б) „Ой маю я, маю“ в Пирятині, г) „Минаючи убогі села“ і д) „Колись дурною головою“ в Черкасах, е) „Як би то ти Богдане паний“ в Переяславі.

Зустрічаємо ще одно змагання — про час написання віршів:

„Посажу коло хатини
На спомин дружині“,

датованих в „Кобзарі“ р. 1867 і 1876 однаково: „19 ноября 1859, Петербург“.

Д. Чалий⁴⁾ каже, що отсі вірші прислав Тарас до Варфоломея Шевченка при листі на окремому платочку паперу, з приписом: „тільки що спечене, ще й не прохололо“.

Між листами Шевченка до Варфоломея я не знайшов жадної указки на те, щоб так воно було справді, як каже д. Чалий. Усі Тарасові листи до Варфоломея були у мене в руках, але „шматочка“ з тими віршами при них не було, Варфоломей казав мні, що той шматочок „десь у його загубив ся“.

К. Ф. Юнге подала звістку⁵⁾, що ті самі вірші Тарас написав їй в альбом 6 грудня р. 1859, але се ні на волосину не має ваги на перемену дати „19 ноября“. Шевченко доволі часто, пишучи свої вірші в альбоми, або посилаючи їх в листах, чи окремо, підписував під ними час не першого їх написання, а час даного разу. Так було з його віршами: „Вечір“ і з іншими. Трапляло ся, що одні і ті самі вірші він даровав кільком людям і кожен раз визначав ріжний час, час даровання, а не першого написання.

1) Основа 1862 кн. III лист до Варфоломея Шевченка.

2) Хата, друге видання стор. 90.

3) Дивись мій нарис про подорож Шевченка на Україну р. 1859 — Записки Наук. Т—ва ім. Шевченка т. XV.

4) Чалий — Жизнь и произведения Шевченка стор. 169.

5) Вѣстн. Европы 1833, VIII стор. 842.

IV.

Прозаїчні Шевченкові твори, написані мовою російською, по тих жерелах, де про їх була згадка, або в їх виданнях, датовано геть не однаково. А вже отсе саме, опріч иньших причин, доволі утрудняє певне улаштування хронології що до сих творів, бо не легко впевнитися, якому жерелу треба дати більш віри.

В „Основі“, де М. Лазаревський подав звістку про твори Шевченкові, писані мовою російською, визначено час написання тільки під двома тай то під такими, що не мають для нас ваги. В Київському виданню отсих творів¹⁾, не під усіма їми стріваємо дати, і не можна зрозуміти, з якої причини видавник останнього, редакция „Кіевско-ї Старини“, знехтовала дати показані в „Основі“? Коли се не простий звичайний недогляд, то тим більша шкода, бо на знехтовання треба було якої-будь значної причини. От її то і цікаво-б знати. В руках видавника були ті самі зшитки, про які оголошував Лазаревський в „Основі“, отже в них і „Княгиня“ і „Нещастний“ показані з датами, хоч і не повними.

Розглядаючи прозаїчні Шевченкові оповідання такими якими видала їх „Кіевская Старина“, помічаємо, р а з, що опріч „Наймички“ і „Варнака“ ні під одним з них не визначено місця написання, друге, що в справі хронології усі дев'ять оповідань треба поділити на три категорії: а) такі, де зовсім дати нема: „Княгиня“, „Нещастний“ і „Капитанша“, б) такі, що мають дати не повні і в) такі, що під ними визначено повну дату. Дві останні категорії знов ділять ся на двоє: з одного боку стоять такі, що дати під ними ні з чого не здають ся непевними, невірними; по другий бік бачимо такі оповідання, що постановлене під ними датування по перечитанню оповідань виразно показуєть ся невідповідним.

Що до місця написання оповідань, так тут не може бути й питання: майже кожде з них має такі виразні прикмети, що перчитавши оповідання, зараз бачиш, що автор писав його перебуваючи на другому засланню (17 жовтня р. 1850 до 2 серпня р. 1857), себ то в Новопетровському форті. В оповіданнях часто стрічаємо намальованими таких людей, такі події і вчинки, такі місцевости і характерні знаки їх, які авторови можна було бачити і спостерегати лишень на засланню, яких до заслання не було де йому зустрінути, а не бачивши не можна було змалювати їх так живо і так реально.

¹⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 142—143.

²⁾ Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка, писанныя на русскомъ языкѣ, Кіевъ 1888.

На такі прикмети в „Наймичці“ я вказував уже в першій частині своєї праці¹⁾, то й нема чого вертати ся до них.

В оповіданні „Варнак“ автор описав Ілецкую Защиту і такого варнака і його щоденне життя в „Защиті“, яких, не будиши на заслання, не можна списати так реально.

В оповіданні „Близнецы“ скрізь бачимо картини заслання: бачимо Ореську фортецю, похід з експедицією Бутакова через Киргизький степ до Аральського озера-моря і т. д. і т. д.

Оповідання „Нешастный“ дає нам коротенький опис теж Ореської фортеці і той типичний примірник „нешастного“, якого Шевченко до заслання ніде не стрічав і який вперше зустрів в Ореську²⁾.

Навіть в „Художнику“ на стор. 353 стріваємо малюнок одної такої „світської красуні“, яку автор бачив „далеко, далеко від людей цивілізованих, в закутку (захолустьї почти необитаемомъ), де йому „довело ся чевріти доволі не короткий час“.

На те, що свої оповідання мовою російською Шевченко писав в Новопетровському, можна подати ще иньші доводи і спостереження. В „Близнецах“ він згадує вже Новопетровський форт. Перебуваючи в Ореську і в Раїмі або плаваючи по морю, Шевченкові не було — в Ореську зручності, а в експедиції, як потім і в Оренбурзі — жадної потреби писати мовою російською. Писати сією мовою свої твори на заслання він став через те, що рідною мовою не дозволяли писати, а потреба писати була велика і не вдовольнити її було-б новою мукою задля поета. Доки перебував Шевченко в Ореську, йому, і то з великою трудноцією, можна було писати вірші в маленькій книжечці, яку легко було ховати за хлявою, а зшитку в кілька аркушів за хлявою не сховати так, щоб дозорці того не помітили. З того ж часу як Шевченко рушив з Ореська в експедицію і до самого арешту його р. 1850 він *de facto* орудував повною волею писати і писав свої твори за увесь той час мовою рідною, не маючи жадної потреби уживати чужої мови. З часу арешту і до кінця р. 1853 не було у його жадної спроможности писати ніякою мовою. Потім дано дозвіл писати мовою російською і під доглядом та цензурою офіцерів. З сього він і користувався, аж доки не позбувся своєї цензури, а тоді (май 1857) зараз же кинув писати оповідання російською мовою і став писати своєю рідною („Москалева криниця“).

1) Дивись: Проба улаштування хронології до творів Шевченка стор. 13. Записки Наук. т. ім. Шевченка том VIII.

2) Поэмы, повѣсти и рассказы стор. 694 і Кобзарь т. 3 стор. 27.

Таким чином знати, що оповідання мовою російською Шевченко написав на заслання, в Новопетровському форті і уживати в писаннях мови російської він був зневолений заборonoю уживати своєї рідної мови.

Я вже казав, як чудно читати запевнення київського професора Петрова і ин., що „Варнака“ і „Наймичку“ Шевченко написав ще до заслання мовою російською і вони, мовляв, стали йому „первообразами“ поем з тими назвами, написаних „впоследствіи по малорусски.“ Особливо чудно се читати у такого автора, що сам же рекомендує „для обрисовки взглядовъ“ Шевченка, читати його „Дневникъ“ та листи.

Хто справді читав Шевченків журнал і листи, той ніколи-б не сказав того, що вимовлено в Передмові до творів Шевченка мовою російською, виданих редакцією „Кієвскої Старини“, а саме, що у Шевченка було „естественное стремление писать на общелитературномъ (тоб то російським) языкѣ...“

З тих самих жерел, на які вказує автор Передмови („Предисловія“), ми відаємо зовсім що инше, супротивне цілком тому, що твердить „Предисловіє“. З листів Шевченка знаємо, що „общелитературну“ мову, якою був написав свою „Слѣпую“ і ин., він уважав мовою черстою, твердою, кацапською¹⁾ і вболівав, що писав нею. Знаємо, що він писав нею на те, щоб „не казали москалі, що він їх мови не знає²⁾“ Знаємо таким чином, що писати мовою „общелитературною“ Шевченка примусили — першим разом (до заслання) „общелитературна“ критика, а другим (на заслання) начальство військове і тяжкі обставини зневоленого життя в казармі. Так не вжеж се було у поета „естественное стремление?“ Не збагну я яким же чином могло бути у Шевченка „естественное стремление“ писати мовою „черстою, твердою, кацапською?“ Цікаво-б було, коли-б речники отсею антиприродного „стремлення“ подали свої доводи, а доки їх нема, мусимо те „стремление“ Шевченка призначати нещасливою вигадкою.

Вказавши місце і загальний час написання Шевченком оповідань мовою російською: Новопетровський форт від кінця 1853 до початку 1857, спробуємо визначити більш-менш докладно певний час написання кожного з дев'яток оповідань.

Відаємо, що писати оповідання мовою російською Шевченко почав мало що не під кінець р 1852, за життя ще коменданта Мавського. Певна річ, що першими оповіданнями його були „Кня-

¹⁾ Див Зоря 1894 ч. 5, лист до Кухаренка.

²⁾ Основа 1862 кн. 5 лист до Тарновського.

гния" і „Варнак“. Відаємо далі, що під сам кінець того року Мавєський помер. Новий комендант Усков прибув на весні р. 1853. Проти його Шевченко був упереджений і певна річ — хапав ся скінчити свої оповідання і переслати їх, доки ще не приїхав Усков.

З листів Тарасових до Залеского 21 квітня і 20 мая 1853¹⁾ знати, що він ще 21 квітня, і певна річ — через руки, переслав до Залеского „Княгиню“ і „Варнака“, просячи, щоб перечитав їх, по-лагодив, віддав переписати і відослав в Петербург до художника Осіпова, щоб там „спожили як відомо“, тоб то надруковали.

З сього і бачимо, що дата 1853 під „Княгинню“ зовсім певна, а дата під „Варнаком“ — „1845 Київ“ падає, так само як падають і гадки автора наведеного в горі „Предисловія“ о „первообразѣ“ „Варнака“ російського за для „Варнака“ українського. Трохи чудно, що „Київ. Стар.“, друкуючи те „Предисловіє“ р. 1888, не звернула уваги на листи Шевченка до Залеского, надруковані нею ще р. 1883!

Відаючи, що „Наймичку“, Шевченко читав Усковим в кінці р. 1853, або з початку р. 1854, бачимо, до всього того, що було вже мною висловлено про час і місце написання сього оповідання, новий доказ фіктивности дати під нею „25 лютого 1844 Переяслав“.

Мині здаєть ся, що після написання „Княгині“ і „Варнака“ Шевченко, запевнившись, що новий комендант людина добра і не тільки не боронить, а сприяє йому писати, переняв ся думкою в оповідання свої заводити епізоди з власного життя, але заводити їх так обережно, щоб не можна було людям ні трохи не знайомим з життям його вгадувати, про кого саме в тих епізодах веде він річ. Тримаючись такої думки, він зараз після „Наймички“ пише оповідання „Музикант“ (починає його 28 листопаду 1853, кінчить 15 січня р. 1854)²⁾ і тут показує нам яскравий малюнок безталанної долі крепаків взагалі, а найпаче таких, як і він сам, — наділених великими талантами, і разом з тим подає епізод з свого життя за той час, коли він був вже співробітником Київської комісії і подорожував по Прилуцькому повіту.

Сьмільвійш виступає він в „Художнику“, коли вже дано йому дозвіл писати під доглядом, коли цар Микола помер і коли в Росії повіяло теплішим вітром. Одначе і тут, як і в „Близнецах“, бачимо ще велику обережність. Вона мині зрозуміла. Шевченкови хотіло ся не тільки писати, але й друкувати свої твори. Одначе він тямив, що такого дозволу йому, доки він на заслання,

1) Київ. Стар. 1883 кн. I стор. 167.

2) Основа 1862 кн. III стор. 142.

ніхто окрім царя не може дати. Він примірковує твори свої підписувати прибраним іменем: „Дармограй“, а щоб і під псевдонімом не пізнали його, він, пишучи, закриває людей, як у „Художнику“ — Гребінку, а інколи і певний час вчинків, як у Близнецах.

Під „Художником“ визначена певна дата — 1856 і в „Основі“ і в київському виданні, але під „Близнецами“ року нема, тільки місяці: початок 10 червня, кінець 21 липня, як само і під „Капитаншею“ „15 березня“. Уважаючи на дату під „Несчастнымъ“ 20 лютого р. 1855, можна гадати, що „Капитанша“ і „Близнецы“ написані в часі між „Несчастнымъ“ і початком „Художника“ — 25 січня р. 1856, тоб то в 1855.

Під оповіданням „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“ показано не однакові дати. В „Основі“ Лазаревський каже, що під першою частиною оповідання, переписаного не Шевченком, стоїть: „30 Ноября 1856“. Дата другої частини не показана. В виданні „Кіев. Старини“ під першою частиною нема дати, а під другою стоїть: „1858 февраля..“

Дата, показана Лазаревським, найменшої непевності не викликає. Першу частину цього оповідання, з назвою Матроз, Шевченко відослав до Лазаревського як оповідання Дармограя, і в листі 8 грудня р. 1856¹⁾ прохав полатити де-які помилки, зроблені автором, і додав, що коли і буде друга частина цього оповідання, так дуже не скоро.

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Шевченко перемінив назву оповідання²⁾ на ту, з якою воно і надруковано, і „довів його до краю“ 14 лютого р. 1858³⁾. Таким чином дату під другою частиною цього оповідання треба полатити так: „1858 февраля 14 Нижній Новгород“.

Скінчивши працю свою коло нарисів з життя генія нашого слова, вважаю не зайвим додати ось що. Починаючи свою роботу, я гадав скінчити її не далі, як за два роки, а тим часом вона страшенно затягла ся. Спричинило ся цьому дльвість і неохота де-кого з тих людей, до яких мусів я вдавати ся з тими чи иншими питаннями. Дльвість доходила до того, що напр. на питання, зроблені мною ще р. 1892, я приняв відповідь лишень в лютому цього року. А що до неохоти, викликаной незрозумілою мині опаскою якоїсь

¹⁾ Основа 1862 кн. III.

²⁾ Кобзар т. 3 стор. 138.

³⁾ ibidem 172.

„конкуренції“, або иньшим чимсь, так про се лїпше мовчати. Досить сказати: що такої дїявості, неохоти, а часом і супротивності, якої я зазнав в своїй роботі, я ніколи не сподївав ся... А про те вони саме і затягли мою роботу на такий довгий час, спричинили ся тому, що чимало деяких звісток з життя Шевченка, не можна вже було минї позаводити до нарисів, викликали инде прогалини, инде противоріч і нарешті примусили мене відступити від мого первісного пляну. Я гадав: спасавши нариси про жите Шевченка переважно околишне, зараз же писати історію його творчости, а на сам кінець — критичний розгляд його творів. Тим то в нарисах я не зупиняв ся довго коло літературної дїяльности поета, сподїваючись говорити про неї широко в історії творчости... На лихо минї, ще й недуг мій і повний підупад здоровя дали себе знати ранїйш нїж я скінчив нариси і запевнили мене в неспроможї довести свою працю до краю по такому пляну, який я примірковав. Але я зробив усе те, що спроможно-було зробити при усіх лихих умовах і обставинах, які довело ся минї зустріти, і сподїваю ся, що праця моя не зайва і придасть ся тому, хто возьметь ся списати повну житєпись Шевченка, історію його творчости і аналіз творів його.

Любо минї на отсїм місци висловити подяку щирю людям, що таким чи иньшим робом сприяли і запомогли моїй роботі; не іменую їх єдине через те, щоб не зачепити нї чьєї скромности.

У Кнїві 12/24 березїля р. 1897.

Miscellanea.

„Тевло“.

Етимольогічна розвідка.

В селі Довга коло Калуша називають наші селяне безодні і глибокі озера словом „тевлó“; в иньших околицях Галичини воно незнане.

Слово „тевлó“ є ще у Котляревского. З писателів галицьких уживав того слова лише один пок. Євгеній Згарський.

Питанє 1, що значить слово „тевлó“, а 2, який корінь того слова?

Крил. Петрушевич, котрому пок. Згарський предкладав слово „тевлó“ до аналізу, мав бути тией думки, що слово „тевлó“ готицького походження і означає якусь рослину, що росте по берегах калюж та озер, і від неї названо потому, як то часто буває, і озеро саме. Може бути. Однак пок. Миклосич повторяв нам, бувало, заєдно: *die Erscheinungen einer Sprache müssen vor Allem aus der Sprache selbst erklärt werden*: форми язика треба пояснити перед всім з язика самого. Виходячи з того становиска і з тої засади розглянув ся я в нашім язичі і знайшов в нім ще два рідні слова, по котрих, як я гадаю, можна дійти і до властивого значеня слова „тевлó“. Маю на гадці отсі слова: а) „темлевити“¹⁾ = *devorare*, і б) „темлевий“ = *vogax*; напр. з-темлевив цілий бохунець хліба; чоловік темлевий; а їдиж ти темлевче (в повіті Підгаєцкім).

Спробуймо ті два слова розібрати етимольогічно.

---

¹⁾ Порівн. Е. Желехівского Малорус.-німецкий словарь, Львів 1886 II 955: темлевити = *gierig essen*.

а) „Темлев-и-ти“ єсть очевидно *verbum* 4-ої класи (системат. Миклосіча), а яко таке — *denominativum*, утворене від *Adjectiv*-а: темлев(ъ), темлев-и-й.

б) В *Adjectiv*-і темл-ев-и-й єсть: ев(ий) очевидно лише *suffix* в формі деклінації зложеної, і то замість: нв(ий), як то видно з рос. і укр.: мар-ев-о і мар-ив-о¹⁾ і т. п. Відкиньмо в *Adjectiv*-і: „темл-ев-и-й“ *suffix*: ев-и-й, то лишиться нам помен „тем-ло“, котре від „тев-ло“ різниться лише одним співзвукон: „м“. Зваживши однак, що в українсько-руськнм „м“ і „в“ дуже часто міняє ся, так що замість „в“ кладе ся „м“, напр. рімний місто: „рівний²⁾“, а ще частійше місто „м“ приходить „в“, напр. кізната м.: кізната³⁾; цвинтар м.: цвинтар і т. д.⁴⁾ то річ ясна, що в слові „тевло“ стоїть „в“ місто „м“, „тевло“ зам.: „темло“.

Против того виводу можна би сказати: коли „тевло“ стоїть в звязи з словом „тем-л-ев-и-й“ і тем-л-ев-и-ти“, для чо-гож не говорить ся також „тев-л-ев-и-й“ „тев-л-ев-и-ти“, а лише: „тем-л-ев-и-й“, тем-л-ев-и-ти“.

На то треба відповісти, що причина тому лежить в нашій діялектольогії. „Тев-ло“ знаходить ся в околици, де місто „м“ говорять „в“, а для того замінило первістне своє „м“ на „в“; противно знов приходить „тем-л-ев-и-й“ і „тем-л-ев-и-ти“ в околици, де місто „в“ говорять „м“, а для того і задержало ся в тих словах первістне „м“⁵⁾.

Коли же „тем-л-ев-и-й“ значить: voragen, а „тем-л-ев-и-ти“: devorare, поглотити, rochłaniać, verschlingen — то буде „тев-ло“ місто „тем-ло“ значити тільки що *instrumentum devorandi*, отже тільки що: Schlund, odchłan, пронасть, безодня — з чого повстала потому назва безденного озера, власне задля тої його власности, т. є. безденности.

2) Кон'єктуру тую стверджує і етимольогічна аналіза слова „тем-ло“ (тев-ло).

¹⁾ Miklosich, Vergl. Gramm. II² 225.

²⁾ Ogonowski: Studien 80. Порівн. також: ременько = резененько (Житен-кій: Очеркъ звук. ист. малор. нарѣч. К. 1876 ст. 301).

³⁾ Порівн. кувната (Беринда Лексиконъ, Київ 1627, с. 97).

⁴⁾ Порівн. Ogonowski: „Studien“ 80, 81; Miklosich: Vergl. Laut-Lehre, Wien 1879, 450.

⁵⁾ Порівн. також: тевкало = der gierig frisst; тевкати = gierig fressen wie ein Schwein, тевкане = gieriges fressen [Евр. Желехівск. Словар II, 953].

В слові „тем-ло“ (тев-ло) єсть „ло“, первістно „тло“ (лат.: trum, греч.: τρον; ara-trum, ἀρα-τρον: порівн.: польске: my-dło) очевидно наростком (suffix), що, як відомо, служить до творення імен, які означають instrumentum до того, що означає корінь того імени; напр. ши-ло = instrumentum suendi, (о)ра-ло = instrumentum arandi; за-бра-ло, за-боро-ло = instrumentum propugnandi = propugnaculum і т. д., отже і тев-ло місто: тем-ло = instrumentum devorandi, deglutinandi, Schlund, odchłai.

Відкиньмо тепер в слові тем-ло (тев-ло) наросток „ло“, то дістанемо пенъ „тем“. Чи єсть пенъ „тем“ уже і корінем, чи ще ні?

Так би здавало ся, бо характеристикою коріня єсть лише то, що він мусить бути односкладовий, односилябний. Однак по законам звуковим (Lautgesetze) язика українсько-руського треба то заперечити. Як відомо, мусить в українсько-руським первістне „е“, що відповідає і старословенському „ѣ“, перейти на мягке, що мягчить попередний співзвук „ѣ“, коли воно через дальший співзвук в силлябі замкнене, себто коли дальший співзвук на него спирає ся; напр.: лїд (старослов.: ледѣ), мід (медѣ), сїм (седѣ), жінка (жена, женька).

В дальших відмінах вертає то первістне „ѣ“ знов, скоро воно вільне, себто скоро дальший співзвук на него уже не спирає ся і воно через него в складі не замкнене; отже: ле-ду, ме-ду се-мї і т. п.

Коли же „ѣ“ не єсть первістне, а вставне (сестра gen. pl. сестер), або повстало з старослов. „ѡ“, тогди позістає воно, а не переходить на мягке „ѣ“, хоть би сей дальший співзвук на него і спирає ся; напр. день (старосл. днь), ген. дня; лев (львѣ), ген. льва; пенъ (пнь) ген. пня; лен (лнь), ген. льну і т. д.¹⁾

Коли-ж в слові „тем-ло“ (тев-ло) „ѣ“ не переходить на мягке „ѣ“ (тївло), хоть на него дальший співзвук спирає ся і єго в складі замикає, то знак тому, що воно не первістне, але повстало з первістного старословенського „ѡ“, так що „темло“ (тев-ло) відповідало би старословенському „тъм-ло“.

Корінь слова „темло“ (тев-ло) єсть про то: „тъм“, котрий дійсно таки приходить в старословенським в слові тъм-ѣн-нѣ = coenum, lutum, palus.

¹⁾ Ogonowski: „Studien“ 41.

„Тем-ло“ (тевло) єсть отже як що до коріння, так і що до значеня ідентичне з старословенским „тѣм-ѣн-іє“, також: тѣм-ѣн-іє = palus¹⁾, але силою свого наростка (ло) значить воно первістно і властиво instrumentum devorandi, deglutinandi, отже: odchłaiń, Schlund²⁾. Богдан Пюрко.

Русини в битві під Австерліцом 1805 р.

Між паперами, вишкартуваними з архіва 9 полку шіхоти, що перебуває в Перемишлі, і проданими Жидам, знаходила ся також копія ось якого документу, що дає пару фактів про участь Русинів в битві під Астерліцом д. 2 грудня 1805 р.

Зауважу, що баталіон Чарторийського, про який говорить ся в документі, рекрутував ся з Перемиського, Самбірського та Стрийського округів.

Ось дословний текст сего документу.

Zeugnis. Gemäss welchen ich zur Steuer der Wahrheit bestätige, dass der H Grenadierhauptmann Jozeph(?) Delbecato Palavicini als Comandant des Czartoryskischen 2-ten Bat lon den ganzen Zeitraum hindurch, als derselbe unter meinem Commando gestanden hatte, sich bey jeder Gelegenheit sowohl wegen der bey seinem Bat lon beobachteten guten Ordnung und Mannszucht, als precision im Dienst selbst zu meiner besonderen Zufrieden gut betragen hatt, vorzüglich aber um desswillen anempfohlen zu werden verdienet, weil derselbe bey der am 2-ten December vor. J. bey Austerlitz vorgefallenen Schlacht sein untergestelltes Bat-lon mit all der guten Ordnung vor dem Feind führte, und ich überhaupt in dieser Gelegenheit (ohne geachtet des ihm unterm Leib erschossenen Pferdes) durch eine beyspielvolle weiter fortgesetzte Anführung so betragen hatte, als es sich nur immer von einem einsichtvollen und tapferen Anführer erwarten lässt, ferner, weil er seine ihm vorgezeichnete Vorrückung während der Schlacht so gut zu behaupten wusste, dass derselbe nach einem

¹⁾ Порівн. Miklosich : „Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum“. Vindob. 1862 до 1865 р. 990: тѣмѣно = *ilvs, lutum*, тѣмѣня, темель = *fundamentum*, темелити, до темели разорити [Miklosich „Lexicon“ 987].

²⁾ Порівняй тоже слово „тѣм-а“, котре відповідно до свого коріння значило би отже тільки що „все поглощаюча“.

erlittenen Verlust eines blessirten Officiers, dann 42 Todte und 130 Blesirte als Gefangene vom Feldwebel abwärts, erst dann das Schlachtfeld zu verlassen genöthigt war, als schon der gänzliche Rückzug des ganzen Oesterreichischen Corps d'armee anbefohlen worden war. Wienn den 23-ten April 1806. Kollowrat FML. Concordat originali. Comorn am 15 August 1806 Tollowitz, Oberster.

Видно з сего свідoctва, що Русини справді були під Австерліцом у тяжкім огні, коли з одного баталіону їх упало 42, а 130 було ранених і взятих до неволі. *Ів. Франко.*

До справи Шевченкових провин.

В студії О. Кониського про заслання Шевченка (Записки XIII с. 36—7) на підставі слів самого Шевченка в його Записках і листах, що він „за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси“, висловлено гадку, ніби обвинувачення Шевченка в мальованню карикатур було лише непорозумінням імп. Миколая, і ніяких карикатур Шевченко в дійсности не малював.

З поводу сього уважаю до річи заявити, що чув я з поважного джерела про карикатуру Шевченка: в актах суду над Шевченком, що переходять ся в архіві III відділення імператорської канцелярії, є карикатурний образок імператриці Александри Федоровни (жінки імп. Миколая) в виді чаплі. Чому-ж Шевченко, як се показано в студії д. Кониського, не признавав за собою вини мальовання „злочинних“ малюнків? Він міг або забути про сей малюнок, або не надавати йому значіння. В своїм „Сні“, Шевченко прирівнює царицю до „чаплі між птахами“; чи згаданий образок не був ілюстрацією де небудь на маргінезі віршів? Хоч се буде і сміло, але пригадаю, що Запорожці зовсім не зневажали чаплі: відомі вірші, де вона порівнюється з дівчиною:

Славні хлопці пани Запорожці,
Побачили вони чаплю на болоті;
Отаман і каже: оце-ж, брата, дівка!
А осавул каже: я з нею кохав ся,
А кошовий каже: а я й повинчав ся.

О.

Даючи місце сій замітці Вп. ученого з України російської, ми разом з тим висловляєм бажання, аби люде, що бачили акти процесу Шевченкового, вияснили сю справу. Бо з огляду на істнування порівняння з чаплею в „Сні“ не виключена можливість, що при устних переказах се порівняння могло перетворити ся в карикатуру Шевченка.

Ред.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1896: Часописи видавані на Україні російській.

Кіевская Старина.

Матеріал цього річника, як і в попередніх оглядах, поділимо на категорії: історичних, етнографічних і історично-літературних і в тім порядку перейдемо.

Поміж історичними розвідками поминаємо кілька обговорених вже, як статю В. Автоновича — Причинки до історії володіння в полудневій Україні XV в. (Записки т. XVI), К. Мельник — Відомости про похід Дорошенка на Крим (т. XVII), П. Орловського — Перехожий архієрей (т. XII), В. Лапіна — Харківське добродійне товариство (т. XVI). Стаття д. Лазаревського про діяльність Румянцева на Україні (кн. 12) буде обговорена в т. XVIII. По за сими статтями не дуже багато лишається до обговорення.

З археології подибуємо дві статі:

М. Константинович: Развалины Юрьевой божницы въ с. Старогородкѣ.

Автор описує розвалини церкви звісної п. п. Юревої божниці, що до тепер переховалися в селі Старогородці, чернігівської губернії, остерського уїзду, над р. Остром.

На думку автора, село Старогородка — то літописний Остерський городець, що згадується в XI—XII в. Заснування його приписує автор св. Володимирови. Знищений в часі татарського погрому не піднісся більше, а в місце його, ближше до Десни, повстав новий Остер. Старий город почали звати „старим Остром“ або селом „Старогородкою“. Обі ті назви подибуємо в актах XVII і XVIII в. Нарешті лишилась при ній назва с. Старогородки.

Церква, що на пів розвалена стоїть в ній, була присвячена св. Михайлови і вже в пол. XII ст. подибуємо про неї літописні звістки. Вона мабуть була домовим княжим храмом. Після татарського погрому її відбудовано, — коли? — автор не означає ближше, бо тільки те знає на певно, що в XVII ст. в ній відправлявано богослуження. З початком XVIII ст. храм той перейшов на власність Київо-Михайлівського монастиря, в половині сього ж століття погорів, і його більш не відновлено.

В. Ляскоронскій: Остатки древняго городища въ м. Снѣтинѣ, лубенекаго у., полтавской губ.

До тієїж системи Володимирових укріплень зачисляє д. Л. городище Снітинське на Сулі. Для оборони границі використувано тяжко доступні місця. Такою була ріка Сула, зі своїми крутими берегами, для землі переяславської. Через те на її правім березі був цілий ряд укріплень, особливо в місцях більш заселених, яким пр. була долина р. Удаї. Як жерела показують, на неї часто нападали Половці, тим то князі руські мусли подбати про укріплення переходів доступних ворогови. Таким було місце, де Удаї зливає ся з Сулою. Автор виводить, на основі спостережень на місці, що там, коло теперішнього м. Снітина був старий Мономахів княжий городок, укріплений земляними валами, сліди їх остались і доси.

Переходимо до статей історичних в тіснійшій значінню.

Ал. Лазаревскій: Лубенщина и князья Вишневецкіе.

Лубенщиною зве автор ціле Посуле, від устя Сули в Дніпро до м. Константинова, за котрим Сула входить вже в границі Слобідської України. За часів Гетьманщини Посуле становило Лубенський полк, та в першій половині XVI ст. було майже пустинею. Кольонізацією Посуля занялись аж Вишневецькі, що дістали його в кінці XVI ст. Д. Лазаревський власне описує історію кольонізації тих сторін до утечі Грешії Вишневецького з Лубенщини, через народне повстання в 1648 р. Статя, як звичайно у автора, визначає ся багатим запасом фактів, по части незвісних. В додатку він подає два документи: акт про уставлене в г. Лубнах церковного братства в 1622 р., і запись Лубенців Мгарському монастиреви з 1623 р.

Н. М. Лѣвобережная Украина въ XV—XVII ст. Очеркъ колонизаціи.

В сій статі познакомлює д. Н. М. з працею заслуженого на полі історії кольонізації України Ал. Яблоновского п. з. „Zadnicprze“, опублікованою в XIV т. „Słownika geograficznego“.

Изъ недавняго прошлаго Слободеской Украины.

Автор згадує, що серед українського народу в губ. воронежській та харківській є чимало памятників української старини: козацьких дум;

оповідань, пісень, що живо малюють давно минуле життя українського народу військово й політичне, та думає, що воно може занесено сюди запорожцями, бо їх після розгрому Січі чимало прийшло в Алексіївку (теп. вороніжської губ.) до Івана Степановича Штурби. В роді останнього розказували, що вони виселенці зза Дніпра, з м. Богуслава, київської губ., що в сумний період Руїни покинули рідні сторони з більшим числом козацьких родин, перейшли на лівий бік Дніпра та й осіли на вільних московських степах, що притикали до Дону. Вибираючи собі ґрунти, називали їх по своєму, на спомин рідних сторіч. Вони мабуть задержали на пів воєнну управу, бо ще в 40-вих роках XIX ст. сільські виборні влади звуться: атаман, осаул, сотник. Свій давній устрій утратили після того, як були закріпощені, в часи Катерини II, графом Шереметевим; зісталися тільки козаки, що повинні службу поліцейську і поchtову. Найбогатші з них Штурби викупили ся в 30-і роки і виїхали в Крим де занялись торгівлею на велику руку; нарешті перекинули ся в „почетних потомственных гражданах“ перелінувши фамілію на „Штурбинних“. По думці автора, від запорожців у дворі старого Штурби слобідська молодіж переняла чимало чистих запорожських пісень, що піддержали в них козацьких потомках козацький дух.

Дневник Николая Ханенко.

В Київській Старині за 1884—86 р. (в додатках) д. О. Лазаревський напечатав „Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка“ (1727—53 р.), тепер д. А. Титов подає доповнення его від 9 жовтня 1719 — 15 марта 1723 і записки его з 1754 р. Цікаві вони не тільки для біографії Ханенка, але й для характеристики его часу.

Ал. Лазаревскій: Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817—1830).

Д. Лазаревський подає збірку листів, писаних до Ів. Р. Мартоса в роках 1817—30. Обговоримо її докладніше опісля, бо вона ще не скінчена, тут зазначимо лише, що доси подано: дев'ять листів звісного скульптора Івана П. Мартоса з рр. 1817—30; чотири листи Василя В. Капніста, звісного українського діяча й автора Ябеди з рр. 1818—23; два листи Д. Велляньського професора фізіології в петербурській медико-хірургічній академії, з рр. 1818—19; три листи вороніжського архієпископа Антона Смирницького, з рр. 1826—27; два листи архітектора Миколи Єфимова, з рр. 1826—27; одинацять листів Дмитра Пр. Трощинського б. міністра юстиції, з рр. 1821—27.

О. Левицькій: Документальная небылица.

Д. Левицький описує фальсифікат в актових книгах першої пол. XVIII в. з датою 1076 року, інтересний хіба своєю фантастичністю.

Волинець: Новия откритія въ области древле-
лынского бытописанія.

Тут зручно й дотепно розбирають ся фальсифікати опубліковані житомірським протоєреєм Н. Трипольським до історії Почаївської Лаври.

Згадаємо тут же про історичну повість.

А. Полницкого: „Сербы въ Гетьманщинѣ“.

Повість написана на основі відомостей у 10 випуску „Историческихъ матеріаловъ изъ архива Кіевск. Губ. Правленія“ А. Андрієвського і фамілійних документів Требінських, героїв тої повісти; автор змалював пиху та над'ужитя Сербів-зайдів у пол. XVIII ст. та слабість супроти них козацької людности, власти гетьманської тай продажність козацьких судів.

Автобіографическая записка И. И. Сердюкова.

Сердюков був довший час (1822—41) урядником на Україні, а потім мировим посередником (1863—66 р.), через те в его автобіографії подibuємо цікаві риси до характеристики української урядницької верстви тай опис увільнення від підданства селян, в якім він брав чинну участь.

П. Л.: Письма протоіерея Арсенія Лебединцева, б. благочиннаго церквей южнаго берега Крыма etc.

Ся досить велика кореспонденція може послужити цікавим матеріалом для історика облоги Севастополя і православної церкви тих сторін, та для нас вона мало інтересна.

П. Клебановскій: Воспоминанія о фирмѣ братьевъ Яхненко и Симиренко.

Статя інтересна для історії промислу на Україні в середині сего ст. Написана вона на підставі оповідань свояків головних репрезентантів тої фірми, її управителів, управителів фірм, що стояли з нею в близьких зносінах та споминів і спостережень автора статі. В ній показано, як кількох людей енергічних і оборотних, з малим капіталом і малою просвѣтою дійшло до міліонового майна, розбудило торгівлю і промисл, оживило рідний край, заложило багато фабрик і складів і тим дало хліб багатом землякам.

Н. В.-цкій: Очерки дореформеннаго быта въ Полтавскомъ побережьи.

В тій інтересній статі показано побут козаків, крестян і поміщицьких господарств до 1861 р., себ то до знесеня кріпацтва на Україні. Автор пише прихильно до всіх трьох станів, але таки пайбільше до дворянства. Він вказує на хибн дворян на Україні, їх упадок і не може зрозуміти, чому нема сили, котра б его здержала.

Серію статей і материялів знаходимо до історії шкільництва на Україні.

Д. Вишневскій: Изъ быта студентовъ старой Кіевской Академіи (1—2).

На сю статю зложив ся цілий ряд оповідань з жигя студентів кнївської академії XVIII ст. Ті оповідання, оперті головню на архивальних матеріялах, дають цікавий причинок до історії публичного вихованя на Україні.

Те ж інтересним матеріялом до пізнаня системи вихованя і навчаня в українських школах 1840-вих років є Автобіографія сьвящ. Аполлонія Седульського.

Автор її (помер в 1882 р.) сьвященик волинської епархії, крім своїх фахових занять, займав ся науковою працею і полишив по собі коло 40 праць і заміток історичних. Через те єго автобіографія інтересна і для самої особи, та ще більше вона важна як матеріял до історії Волинської духовної семінарії, де учеником він був у 50-тих роках. Образ ним змальований дуже темно, але правдиво: наука в семінарії обмежалась на механічнім вивченю лекції, н. пр. логіка — в безтолковім вивченю незрозумілих ученикови і непояснених учителем термінів, законі мислення і т. п.; історії, крім біблійної не учено; не ліпше було і з інших науками. Коли нарешті зважимо, що дома не було ніякої лектури, то можемо собі уявити стан науки в тій духовній семінарії, що в 1896 р. обходила свій столітній ювілей.

К. Храчевичъ: Скитальческая судьба волинской семинарии.

З нагоди 100-літнього ювілея волинської семінарії, автор статі показує головні моменти її незавидної долі.

Вона була заложена в 1796 р. в Острові, багато потерпіла через Наполеонський нахід і пожар, після чого була перенесена до Аннополя, а в 1836 р. до Кременця, де була до 1896 р., коли її перенесено до Житомира. Образ життя і вихованя її питомців, показаний автором, нагадує автобіографію Седульського, б. семінариста. Адміністрація семінарії була дуже зла, недбала, через що ученики не мали де мешкати ані що їсти. Не менш сумні були відносини між професорами й учениками, тай система навчаня й вихованя; тут панувала мертвечина і сухість, рідко коли появил ся учитель з живим, теплим серцем, щоб умів розбудити духа молодіжи і звернути єго до висших цїлей.

К. Храчевичъ: При старыхъ порядкахъ.

Се те ж про Волинську семінарію. Статя написана по споминам старих сьвящеників, а інтересна тим, що показує внутрішній вигляд семінарії, науку в ній, щоденне жите її питомців, їх думки й почутя; ба, автор показує жите семінаристів перед поступленем у семінарію, за тим на фєриях, далі в шукаїню за жінкою й парафією, нарешті й само

житє на парафії. Завважити треба, що як не ставало семинаристів, то церковна власть веліла протопопам привозити сільських хлопців силою.

П. Борзаковскій: Майскія рекреації въ бурєхъ (Изъ воспоминаній).

На підставі власних споминів, автор описує наймиліїші хвилі в житю ученика, якими були весняні прогульки за місто, що шкільні власті устроювали для цілої школи.

В. Науменко: Коллегія Павла Галагана въ Києвѣ.

З поводу 25-літнього обходу істнованя колегії д. Науменко, професор її, показує ієнезу тої колегії, в яких обставинах повстав проєкт її заложеня, в якій формі его здійснено і на скільки сей науковий заклад оправдав надії на него.

На останку згадаємо статю присвячену памяти С. А. Бершадського, зісного знавця литовсько-руського права, що помер 23 лютого 1896 р. Він родив ся в 1850 р., в 1872 покінчив університетські студії, в 1883 одержав степенъ магістра і став доцентом енциклопедії і історії філософії права, а в 1884 р. став надзвичайним професором. Головною працею його була історія Жидів на Литві (1883), оперта на виданих ним документах. Приготований ним збірник документів Литовської Метрики не побачив сьвіта.

Крім того між замітками стрічаємо некрологъ прот. Лашенка, харківського історика.

II відділ „Документы, извѣстія и замѣтки“ містить також багато дечого інтересного. Замітимо важнійше.

Д. Запольскій подає (з книги перенісеі короиних Моск. арх. Міністр. Юст. N 27 л. 147—8) документ зі списом тих з кременецького повіту, що не присягли королеви Жигмонтови Августови і польській короні, не вважаючи на королівський приказ після Люблинської унії. Документ датований з Кремянця 16 юня 1569 р.

В. Антонович подав замітку до історії повстаня Наливайка.

Коли в осени 1594 р. Наливайко вернув з Молдавії у Брацлавщину і зажадав від шляхти того воеводства „стації и померного“, вона рішила вібратись у Брацлав на нараду під покривкою „судовихъ рочків“; для безпечности рішили вїїхати в місто всі разом і назначили зїзд під містом. Та тут напали на їх у ночи міщане з козаками і розбили. Міщане думали при тім увільнити ся від старостинської власти і переваги шляхти, що підпомагала старостинську власть. Се їм і вдалось на короткий час, та коли весною 1595 р. Наливайко пішов походом у Трансильванію, Брацлав мусів покорити ся польським властям. На доказ покори міщане зложили просьбу, в якій просять пробачити їх і обіцяють, що винагоро-

дять старості шкоди. Документ сей 9 юня 1595 р. втягнений у гродеські брацлавські книги, подає власне проф. В. Антонович в цілості.

Д. Запольський подає з Метрики Литовської реєстр плати Запорожцям з 1601 р. З него довідуємо ся, що тоді козаки ділили ся на 4 полки, полк на 5 сотень, а сотні на десятки, яких було 152. На чолі козаків стояв гетьман, обозний і писар, на чолі полка полковник, під ним були 2 осаули, 4 сотники і 50 десятників; окрім того 3 пушкарі, по одному прапорщику, сурмачу, трубачу, бубенщику і 4 фірмани. Цілий відділ складав ся з 2032 людей. Відси довідуємо ся те ж, що вони мали разом на $\frac{1}{4}$ року всієї платні 15649 польських золотих. Знаємо, що не завше жалованє козакам доходило до тої висоти; на се вказують і кінцеві слова нашого документу.

М. Затуловський звертає увагу на книги рабінів з епохи Хмельницького, де є материяли до переслідованя Жидів у тім часі. Він подає, власне з книг нікольбурського рабіна Менахем Мендела з свідощтва про убитих Жидів, зібрані наочними свідками для означеня прав виходу замуж вдовиць убитих.

В. Сторожев подав кілька актів 1694 р. з Московського архиву Міністерства Юстиції про українських виходців, цікавих побутовими чертами свого часу.

Н. Біляшевський подає офіціяльне донесенє Іллі Чирикова в Москву 5 юня 1709 р., де подано число облягаючих Січ, понесених при тім страт і добичи в людях і річах.

З тої реляції довідуємось, що крім 3 полків, що прибули з полковником Яковлевим з Камінного Затону, з ним було коло 800 людей, з яких при штурмі побито близько 300 людей, а ранено коло 150. Потрачено багато й оружя та амуніції. В полон діставсь оден атаман кошевий, 26 куріпних, оден судия і 250 козаків, з того скарано на смерть 156 люда. Жінок і дітей узято 160. Крім того багато провіянту, оружя, амуніції і церковних приборів.

Д. Вишневський подав замітку з історії діяльности комісії для перекладу й зводу прав, що уживались на Україні, уставленої в Москві в 30-их роках XVIII ст.

Д. О. Лазаревський подав статистичні дати про число козаків у київськім полку р. 1756. Довідуємо ся з неї, що в 1756 р. ревізія виказала в київськім полку 3267 козаків, з того 1711 людей приділених до робіт часто цілком не відповідних їх лицарському ремеслу, бо до армії до волів — на погонячів, до будови мостів; деяких дано в підданство їр. Разумовському, багато людей вжито до будови кріпостей, розсилення посылков, до береження арештантів, каси і т. и.

Він же видруковав універсал гетьмана Разумовського 1754 р., де гетьман звиває козаків, пригнічених страшно старшиною, щоб про всякі над'ужитя доносили просто в його канцелярню, а він буде сильно карати винуватиків. Сей гуманний універсал є найлучшим свідомством, як тяжкий був той гнет, якого зазнавав козак від свого брата-козака, старшини, коли викликав аж таку інтервенцію гетьмана.

Крім того подав той же автор кілька дрібних матеріалів для характеристики Румянцова.

Ряд інтересних матеріалів знаходимо до історії комісії уложенія р. 1467. Д. П. Орловський і Ол. Лазаревський подали матеріали що до духовенства.

Духовенство не було покликане до уділу в московській комісії „о сочпненіи Новаго Уложенія“, воно мало лише предложити Синодови „проектъ о выгодахъ малороссійскаго духовенства“. Для зложеня такого проекту Київська Консисторія зібрала привілеї надані українському духовенству царями, польськими королями і вел. князями литовськими, письменні заяви від деяких протопопів та настоятелів монастирів. На сій підставі уложено проєкт під проводом митрополита Арсенія Могилянського, в 74 пунктах. В лютім 1768 р. его признали й підписали: митрополит, усі архимандрити, ігумени і протопопи київської єпархії, а 4 марта ієромонах Київо-печерської Лаври Каліст відослав его в Синод. О. П. Орловський в своїй замітці (кн. 9) подав зміст усіх 74 пунктів і в цілости пункти з домаганєм привернути київським митрополитам їх давні права і привілеїї. Сї пункти дають першорядний матеріял до характеристики тодішнього стану українського духовенства і его змагань.

Окрім спеціальних, подибуємо тут змагання загальні, які показують, що духовенство вміло підняти ся над вузькі матеріяльні інтереси, розуміло добре своє становище до Москви і йшло до его переміни. Найінтереснійші в остатне названі пункти; в них просять потвердити грамоту з 1685 р., привернути київському митрополиту титул „київський, галицький і Малої Росії“, привернути під его власть чернигівську і переяславську єпархию та Київо-Печерську лавру — права суду й розправи, іменованя архимандритів, хочуть розширення привілеїїї київської академії, нарешті, — і се найважййше, — свободного вибору митрополита з поміж Українців. Се змагання паралельні змаганням шляхти і козацтва, що їх предложили депутати „Комісії Сочиненія“: вони йдуть до автономії України в церковній управі.

Д. О. Лазаревський (кн. 6) знаємить нас з рукописею бібліотеки Печерської лаври п. з.: „Пункты по указу 1767 г. сентября 1 дня изъ свѣтѣйшаго правительствующаго синода въ кафедрѣ митрополіи Кіевскія

о принадлежащихъ епархіи Кіевскія духовенству какъ о владѣніи грунтовъ, такъ и о прочихъ имъ выгодахъ сочиненныя“.

Сі пункти, предложені синодови для тієї ж комісії, висловляють бажання майже всего українського духовенства, бо до рукописи додані ще дві записки „о выгодахъ духовенства“, прислані печерському архимандриту тодішніми єпископами: переяславським Гervasієм і чернігівським Кирилом. Рукопись складає ся з 62 пунктів, і кождий з них містить у собі опис фактичного стану певної справи та просьбу з тої причини.

Д. Л. приводить з рукописи пункт, де духовенство жалує ся на обиди від поміщиків, на пр.: довільне означуванє часу відправи, усуване духовних від прихода і т. и., і хоче усунути сі над'ужтя.

В. Щербина подав копію просьби б. полкового ніжинського підкоморія Долинського з тов. Катерині ІІ, в 1769 р. При виборах депутатів до „комісії уложенія“ в Ніжині шляхта вибрала депутатом земського судию Селецького. В наказі, що дали єму, виборці хотіли між иньшими привернути вільний вибір гетьмана і старшин разом з Січею Запорожською, та коли Селецький не згодив ся на такий наказ, шляхта вибрала депутатом Гр. Долинського і вислала єго проти волі Румянцева. За се сенат скасував вибір Долинського і звелів покарати єго самого і єго одномишленників відобранєм чинів і вязницею. В просьбі своїй вони просять царицю привернути їм чини, толкуючи свій поступок не-свідомостию.

Кілька заміток подано до історії українського духовенства XVII—XIX в. Д. Лазаревський надруковав лист Θεодосія Углицького р. 1691, де він вставляєть ся за сьвященником, що його прогнав дідич, і доводить, що се не може бути без церковного суда. Д. Каманін подав лист архимандрита печерського р. 1770, що ілюструє моральний стан монахів. Д. П-кий умістив замітку про київський трехсвятительський ма-настир.

Д. Вишневецький дав замітку про удержанє професорів Київської академії в половині XVIII ст. Курс Київської академії в першій половині XVIII ст. ділив ся на 8 „ординарнихъ школъ“ або кляс: фару, інфіму, граматику, синтаксиму, піітику, риторику, філософію і богословіє. В 1738 р. додано ще надзвичайні кляси язика грецького, єврейського та німецького. Звичайно в Академії було 8—10 учителів. На удержанє їх в 1-й пол. XVIII ст. правительство не давало нічого, вони удержувались головню тим, що їм давав Брацький монастир, і за те відправляли службу в єго церквах, сьївали в крилосах, говорили проповіді і т. п. Крім того діставали заповоги від митрополита і мали певний дохід з видаваня сьвідоцтв на заключенє супружества, що було правом Київської Академії. Нарешті діставали подарки від заможнійших учеників.

Через такий лихий материяльний стан професори радо покидали свої „катедри“, як тільки могли дістати краще місце.

Д. Лазаревський подав умову селян с. Сваркова (Глухів. п.) зі священником що до плати. В часи, коли прихожане мали право свобідного вибору приходника, часті бували на Україні договори прихожан зі священниками для докладного означеня нагороди духовника за виконувані ним функції. Та з упадком права вибору священника тратять вагу і такі договори. З кінцем XVIII ст. вже їх не подибуємо. Натомість з початком XIX ст. подибуємо проби замінити плату за треби сталою оплатою.

Г. Милорадович подав два документи, оба до одного предмету і оба без дати, та як можна догадувати ся з тексту їх, вони належать до 1840 р. Перший, зложений „почетяйшим и свѣдущими въ законоположеніяхъ“ дворянами пирятинського повіту, що зібрались для наради що до приладження російських законів до Литовського Статута. Вони вважають користним завести в Полтавськім повіті закони російські з цілковитим знесенем Литовського Статута. Це інтересно як причинок до характеристики тодішнього дворянства; воно свідчить, як далеко дворянство відбігло від змагань своїх предків в часів Катерини II, що в звістних своїх наказах депутатам до комісії для уложеня нового уставодавства для Російської імперії, змагались привернути силу і значіне Литовському Статутові.

З того боку ще інтереснійший другий документ „Мнѣніе по сему предмету предводителя дворянства Селецького“, де він обговорює тоту справу. В попереднім документі дворяне яко мотиви свого рішення подають плутанину від подвійного уставодавства, особливо, що російські закони вже заведені в губернії кївській й західних та що їм, яко одноплемінним з Росіянами краще йти по російським законам, тим більше, що „всякому русскому Статутъ Литовскій напоминаетъ прежнее лишь униженіе, а виѣстъ и прискорбное нѣкогда сего края оторженіе отъ Россіи“. Таку саму гадку і такі самі мотиви, тільки ширше розведені подав Селецький. На его думку, Статут не лиш не користний, але часто й шкідний. Се тим, що вже затерлись особні риси життя українського народу, воно „мало по малу“ зливає ся з життям великоруського народу, і через те не потрібно особних прав, то й Статут стратив свою силу.

Однородність законодавства доводить до того, що характери націй, розділених колись внішніми обставинами, цілком поріднять ся з собою, а одність духа обох націй підносить силу держави.

Литовський Статут, то остатній особний рис українського народу і се теж важний мотив за скасованем его. Важним мотивом для Селецького є ще те, що думка правительства сходить ся з его думкою і вже

давійше, в 1761 і 1826 рр. правительство переміняло права України. До того Статут уложено в кінці середніх віків і часто єго годі прикласти до теперішних умов житя.

Отсе мотиви Селецького, висказані, як видно з тексту „мифнія“, на зборі дворян. Слова Катерини II, що можна буде заспокоїти українську опозицію ордерами і чинами, сповнилися; сей документ теж доказ на те.

Д. М и р о н ь видрукував, як він сам догадує ся, копію записки поданої в 1843 р. цареві Миколі подольським губернатором про стан повіреного єму краю. Вона цікава відомостями про побут селян, міст, Жидів і шляхти Поділя, про пляни правительства що до просвіти й управи краєм, піднесенє єго добробиту, торгівлі й промислу.

На останку згадаємо кілька заміток до історії міста Київа проф. Петрова, Голубовского, Мацієвича і ин.

В додатках друковано далі Дневник Я. Марковича й листи з Любецького архива.

Д. і О. К.

З поміж статей етнографічних і історично-літературних деякі були вже обговорені в Записках: О. Левицького про Оп. Заруцького (Записки XV), Хр. Яшуржинского про весіле українське і Ів. Беньковского про погляди народа на смерть і похорони (Записки ки. XVI), тому поминяю їх тут. Так само поминяю друковану дальше працю проф. М. Сумцова „Современная малорусская этнография“ та статю Ястребова про парубоцькі громади, що вийшли особними книжками і будуть обговорені на иньшому місці.

З більших статей, не обговорених ще, перше місце належить ся тут праці д. М и р о н а п. з. Ю ж н о р у с с к а я п а с х а л ь н а я д р а м а. От се вже друга з ряду драма, яку відкрив і опублікував д. М и р о н (Перша була „Мистерія страстей Христовых“ надрукована також у Київській Старині). В 1886 р. пок. М. Драгоманів передрукував з другого річника петербурської Основи (1862) у стрийськім альманаху „Ватра“ ізюмську віршу з невеличкою своєю розвідкою про неї, та висказав здогад, що автор вірші мав перед собою ввірець драматичних сцен, котрі при твореню вірші скорочував; текст їх не заховав ся до наших часів, але може бути, що він ще колись віднайде ся. По десятиох роках сповнила ся тота здогадка і д. Миронови удало ся роздобути рукописну книжочку в Калушини, де між иньшим містить ся „Пасхальна драма“. Змістом вона дуже проста: Юда продає Христа, Жиди передають його на муки, вішають на хресті і ховають. Чорти доносять все тото Люциперови, і той тішить ся, що дістане до себе Христа, хоть Ад приймає його погляд дуже скептично. Тим часом Христос воскресає, сходить до пекла, побіджує Люципера і визволює всі душі, окрім Соломона,

котрому каже висвободити ся з пекла мудростію, що Соломонови і вдає ся. Д. Мирон порівнює нашу драму з подібними західно-європейськими і доходить до того, що вона зовсім оригінальна, не була перекладена просто з иншої мови, але оброблена самостійно на підставі апокрифічного євангелія Нікодимового — другої його частини: Схід до пекла — та кількох епізодів, взятих автором з пнших драм, які йому доводилось бачити; до того автор додав дещо і з власної фантазії. Ізюмська вірша, прототипом котрої є драма, а надто наведені д. Миронем народні легенди, зближені поодинокими мотивами до драми, свідчать ясно, як популярна була сеся драма на Руси: з неї мусли піти і вірша і легенди. Факт знов, що ті легенди записані на далеких кінцях Руси, найліпше доказують, що тоді був широкий літературний обмін на всім етнографічним просторі України-Руси, без огляду на те, до якої політичної цілости належали її частини.

Къ вопросу о старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаніяхъ. В 1895 р. появила ся в VIII т. „Харьковскаго Сборника Историко-филологическаго Общества“ праця проф. Сумцова п. з. „Къ бібліографіи старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаній“, де він подав 17 легендарних сюжетів вибраних з творів кількох наших письменників XVI—XVII ст. Під новисше наведеним заголовком подає д. Кримський доповнення до статі Сумцова і деякі свої замітки.

Для біографії Шевченка находимо пять статей і дрібнійших заміток. Найбільша з них п. з. „До біографії Т. Г. Ш.“, написана І. Василевим, розпоряджає тим же матеріалом, що в витягах ще в 1886 р. подав був д. Є. М. Гаршін в „Историческомъ Вѣстникѣ“ п. з. Шевченко въ ссылкѣ. Та коли д. Гаршін подає лише уривки з урядових документів, що відносять ся до першого періоду заслання Шевченка, д. Василев, роздобувши копії цілої урядової переписки, подає її в цілости (18 номерів), через що не лиш доповнює статю д. Гаршіна, але й кидає цілком ясне світло на той перший період, в котрому доси було дещо незрозуміле. Тут подано ціле слідство переведене з Шевченком 1 липня 1850 р. За переступ заборони писання (Ш. писав листи!) і мальованя (малював підчас виправи Бутакова береги Аральського моря для урядових потреб), а надто ходженє в хаті в цивільній одежі Шевченко й мусів відсидіти в арешті. Ціле слідство випередила домова ревізія у Шевченка, при котрій забрано у нього книжки, народні пісні збирані 1846 р. і малюнки роблені перед засланням, з виїзкою кількох нових з виправи Бутакова. З опису ревізії довідуємо ся, які забрано листи (княгині Варвари Репніної, братів Лазаревських, Чернишова і ин.) та книжки у Шевченка: між ними було також дві книги Шекспіра.

Отся ревізія дала причину до ще острійшого догляду над Шевченком і ще більше погіршила й так незавидну його долю.

Епізод на могилі Шевченка. Отся записка, зладжена особистим приятелем Шевченка, Грицьком Честахівським, кидає також деяке світло на російські відносини. Коли по смерті поета порішено перевести його тіло на Україну і там поховати, вибрали петербурські Українці з між себе Честахівського, щоб тим заняв ся, щоб перевіз тіло і доглянув, чи все буде зроблене як слід. Честахівський виповнив припорученє, і по похороні почав ще сипати могилу на гробі поета. Дооколичні селяне довідавшись, що зі столиці приїхав пап, що говорить їх мовою і дуже чемно зі всім поводить ся, почали йти до нього з ріжними жалобами, думаючи, що він з'уміє все поалагодити. Дідичам се зараз впало в око; вони в одну мить наробили крику, що ладить ся якась змова, мабуть друга Коліїщина, і на переді всього стоїть Честахівський. Дали знати до уряду: почали ся допити, Честахівський мусів їхати аж до губернатора в Київ і там усправедливлювати ся. Ледви по довгих клопотах увільнив ся і від'їхав до Петербургу.

Шевченко в народних переказах. Подано тут народне вірованє з околиці Звенигородки, Київської губернії, що Шевченко не вмер, а живе під прибраним іменем свого приятеля Крічмана (Кречмера) і пише далі, та твори свої не дозволяє оголошувати до смерти. Д. Кримський, подаючи отсе вірованє, запевнює, що в сю легенду віригь не лиш простий парід, але й низші урядники.

Поминки по Шевченку в Лондоні 1861 р. Коли дійшла вість про смерть Шевченка в Лондон, тодішній редактор „Колокола“ Герцен, помістив зараз у своїм журналі кілька слів присвячених пам'яті Шевченка і написаних самим Герценом по російськи, а надто кілька теплих слів написаних по українськи вістим емігрантом Агапієм (Андрієм Гончаренком). То була одинока згадка писана по українськи в „Колоколѣ“. Київ. Стар. передрукувала оті обі згадки.

Час викінчення малюнку Шевченка „Катерина“. Редакция Київ. Стар. поміщуючи малюнок Шевченка „Катерина“, додала від себе в увазі, що Шевченко намалював його певно зараз по написаню поеми. Та з листу, писаного Шевченком до Г. С. Тарновського в 1843 р. видно ясно, що малюнок був скінчений 1842 р., значить чотири роки по написаню поеми „Катерина“. Уривок з того листу подав тут д. Кошницький.

По поводу 25-я сценической дѣятельности М. Л. Кропивницкаго. В минушому році святкував „батько української сцени“ двацять п'ять літний ювілей своєї діяльности. З тої нагоди при-

святити йому Київська Старина статю, де подано коротенький біографічний нарис та характеристика його артистичної діяльності.

Изъ Львова въ Коломыю. Є се витяг з опису подорожі знаного приятеля Русинів, Франтішка Ржегоржа, уміщеного в чеській часописи „Světlozor“ за 1894 р. Як і інші статі сего письменника, стаття визначає ся докладною обсервацією життя Русинів, особливо мужиків. Він звертає увагу на все: на народні звичаї, навички, одержу, бідноту, жидівську експлоатацію і т. ин. А як галицько-руське життя в багато дечому відміниє від українського, то добре зробила К. Ст., що познаємила з ним своїх читачів, подавши переклад статі. Докінченням її є дальший нарис: Изъ Коломыи въ Косовъ — не менше цікавий¹⁾.

Свадьба въ деревнѣ. Під таким заголовком подає д. Стрижевський опис весілля в якійсь незнаній стороні. Опис сей такий неповний, що ледво кому придасть ся навіть як сирий матеріял, бо є чимало інших, докладних описів, зібраних в різних околицях України-Руси.

До історії українсько-руської мови належить стаття д. Михальчука „Филологическое недоразумѣніе“ — полеміка з д. Крижським (ген. прикметників на *ое*).

З поміж заміток, розсипаних по цілїм журналі, занотуємо такі: Вірш П. П. Гулака-Артемовського, — недрукований ще, написаний по українськи в 1854 р. з нагоди останнього екзамену в Полтавським інституті. Вірш дуже слабенький і нічим не нагадує автора „Пана та собаки“.

Квітка яко співробітник „Современника“. Подано тут виїмки з переписки Плетньова, редактора „Современника“, з Я. Гротом, де є мова про Квітку. З виїмків тих видно, що Квітку цінили в 40-их роках досить високо, особливо Плетньов, що яко учитель великої княгині Ольги Николаївни, читав його твори в царським дворі. З українських творів Квітки Пл. читав великій княгині „Марусю“.

Ліриник Василь Мороз. Д. Чикаленко подає тут коротеньку відомість про життя ліриника і наводить пять пісень з його репертуару, замічаючи, що інші пісні Мороза ідентичні з піснями Мокровоза, надрукованими в 9 ч. Київ. Стар. за рік 1894. Всі подані тут пісні знані вже з численних варіантів, як: Про Правду та Кривду, Панщину (текст сеї пісні дуже поспований), Сирітку. Цікавійша, хоть знана, перша пісня: Ох і горе, горе, на сім світі жити — подана в уривку. Пята пісня, те ж знана, про жидівочку Хайку, зовсім не є ліриничка.

¹⁾ Скажемо при нагоді, що переважна більшість статей д. Ржегоржа про руську Галичину написана очевидячки на підставі печатних матеріялів. Статі написані незвичайно совістно й талановито, та жаль, що автор нігде не подає тих матеріялів. Ми чули, що всі ті його статі мають бути видані особною збіркою, в чеській мові, отже добре було би, як би ш. автор бодай там подав скрізь цитати; се вбільшило би наукову вартість його праць, за котрі Русини можуть тільки дякувати єму.

Різдвянна вірша. Тепер відкриває ся у нас що раз більше пам'яток літературних, давніших і новіших, ще не знавих загалом, з котрих видно, що у нас не лиш була своя, питома, літературна традиція в минувшій і в початку нашого століття, але був і не малий літературний рух. До таких пам'яток належить також вірша надрукована д. Науменком, написана чистою народною мовою на папері, що вказує на рік 1829. Варго було би зібрати ті цікаві пам'ятники нашої літератури — бодай доси опубліковані — та видати разом осібною книжкою.

Віровання, звичаї, обряди, забобони і приміти привязані до Різдва. Д. Беньковський зібрав в отсій увазі споре число народних віровань та звичаїв, получених з обходом наших різдвяних сьвят. Коли б хто заняв ся укладом повного, народного календаря, то не мало міг би покористувати ся нагромадженням тут матеріялом. Пояснюване назви „голодний вечір“, подане тут д. Беньковським, по моїй думці хибне.

Інтересний народний звичай в часі жнива. В Староконстантинівському повіті, Волинської губернії, був д. Беньковський сьвідком такого народного звичаю: В часі жнива не подасть жнець оден другому за ніякі гроші серпа в руки, але положить на землю, а той, кому він потрібний, мусить його підняти з землі. Д. Беньковський не міг довідати ся від селян, чому вони так роблять, тому звертає ся за поясненем до наших етнографів. Звичай сей існує й у нас, в Галичині. У нас те ж кидають серп на землю, або застромлюють у сніг, або обвивають в який будь платок, нім подадуть кому другому. Роблять се тому, бо переконані, що кождий, хто інакше зробив би, мусів би коли небудь в часі жнива „обжити ся“ (певне: обжыти, обжати (врізати ся серпом). Се віроване справді оправдане тим, що серпом дуже легко скалічити ся; то й лінше заховати подібну обережність, прибрану в забобон.

До справи про жерела „Вія“. Як відомо, повість Гоголя „Вій“ заснована на народних переказах, що між иньшим виказав також проф. Сумцов у 3 книжці Київ. Стар. з 1892 р. в статі: Паралелі до повісти Н. В. Гоголя „Вій“. В отсій замітці подає д. Милорадович ще два народні перекази, спільні з повістю Гоголя, записані ним у Лубенському повіті. В них, як і в Вію, головним мотивом є смерть відьми з причини парубка, що мусить потім у церкві три ночі з ряду над відьмою читати.

З переказів про диких коней на полудни Росії. Остатнім часом появили ся в Росії дві розвідки про диких коней на Україні, а то д. П. І. Кеппена і Д. Н. Анучина (див. Записки т. XIII). Д. Ястребов подає тут два оповідання про диких коней, записані від двох старців, та на жаль, вони цілком перероблені д. Ястребовим.

До історії вандрівних переказів про мудрих суддів. Д. Фон-Нос помістив в однім своїм нарисі епізод про мудрого суддю, як він розсудив парубка і дівчину, що обвинувачила першого в знасилюванню її. Епізод сей поданий в такій формі, немов би він дійсно існував в місцевості поданій д. Носом; отже Крижський, подаючи до нього різні західно-європейські паралелі, питає ся, звідки д. Нос взяв сей епізод! По мойому, д. Нос мусів узяти його від народу, що знає його з циклю Соломонівських легенд, особливо „Соломонових Судів“. Я навіть маю записаний сей епізод у Пужниках, Буцацького повіту, від селянина.

Казки про жаби. Д. Милорадович наводить тут пять народних оповідань про жаби; з них виходить, що се сотворіня дуже небезпечні для чоловіка і то не лиш живі, але навіть убиті. Подібні оповідання є також у інших народів, і кілька таких паралель подає сам д. Милорадович.

В. Г.

На закінчене згадаємо за відділ бібліографічний. Обговорено тут 44 книжки в різних мовах і різного змісту. З того в мові російській 33, українській 6, польській 3, французькій 1. По змісту найбільше історичних (22), решта належить до літератури, археології, етнографії і бібліографії. Увагу нашу звертають оцінки книжок: Тихомірова — Галицкая митрополія; Иванова — Историческія судьбы волынской земли до начала XV в.; Записок наук. тов. ім. Шевченка; Антоновича — Археологическая карта кievской губ.; Левіцького — Галицко-русская библиографія XIX ст.; Finkel-a — Bibliografia historyi polskiej, Ч. II, З. I; Жерела до Історії України-Руси. Видає комісія археографіч. Наук. Тов. Ім. Шевченка.

Д. К.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Wilhelm Tomaschek — Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, т. CXXVIII ст. 130, т. CXXX ст. 70, т. CXXXI ст. 103).

Справа Траків давніх нам не чужа. Поважні, аргументи промавляють за тим, що тракийська людність залюднювала зугріє карпатське в часи перед міграцією Германців і колонізацією славянською. Нова праця проф. Томашека дає загальний огляд тракийської людности, збирає в групи їх галузи і коротко оглядає по сим групам територію і історичну долю кожної галузи, на останку дає коротку характеристику Тракийців. Се перша половина праці, друга присвячена фільольогічному і річевому об'ясненню тракийських глос (т. 130) і поодиноких слів (т. 131).

Автор виходить зі звісної вже давнійше своєї гіпотези про індо-германську правітчину на середнім Дунаї (див. його Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden, Sitzungsberichte т. 116 і 117), і відповідно до того малоазійські галузи Траків уважає результатом міграції в європейської Тракії, що закінчилась міграцією Кімерійців і Тінів (Θυσις), гніздом же тракийського племені уважає край карпатський. Людність тракийську збирає він в три групи: пенсько-дарданську, фрігійсько-мізійську і тракийську в тіснійшій значінню того слова, а сю знову поділяє на полудневу і північну — гетсько-дакийську; остання, куди він зачисляє Гетів, Терізів, Кробізів, Агатирсів-Даків, Сабоків, Бесів, Костобоків, Карпів, розумієть ся, для нас найбільше інтересна, але автор присвячує її лише 20 стор. і обмежуєть ся загальнішими увагами, поки-

куючись на праці попередників; не обійшлося при тім і без деяких недокладностей, напр. на ст. 115 бачимо *die getischen Coralli*, тим часом як на ст. 97 автор уважає їх сарматською ордою. За всім тим і сей короткий огляд цікавий і користний, як звід фактів, з додатком деяких нових і інтересних гадок самого автора.

В другім відділі пояснення деяких назв має для нас теж спеціальний інтерес, такі напр. пояснення назви Кавказа в приложенні до Карпатів (як відомо, наша Початкова літопись, а за нею Галицько-волинська називає їх „Кавькасійскыя горы рекше Угорьскыя“), назви Карпатів (т. 131 с. 90—1) і т. и. М. Г.

Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel. Literatur-historische Studie von Dr. Stjepan Srkulj, kgl. Gymnasiallehrer in Požega. Пожега, 1896, ст. 57.

Ся брошура складається з двох частин, перша присвячена питанню про Початкову літопись, друга — Святославу й його болгарським походам. Перша частина (с. 7—33) служить як би вступом. Вона робить на читача дуже приємне враження: автор ознаємив ся з головною літературою сього питання (виданнями літописи, російськими й західно-європейськими, — Мікльосіча, Бельовского, Ербена, Лже, працями Шлецера, Сухомлінова, Срезневского, Бестужева-Рюміна і т. и.) і досить докладно і основно обговорює сучасний стан питань про джерела літописи, час її укладу і авторство Нестора; розуміється, де-що тут бракує (напр. полишено Житє св. Василя Нового, т. зв. Поучения Теодосия, і т. и.), є деякі прогалини — напр. замало звернено уваги на проби вирізнити з Літописи „Повість“ в тіснішій значінню і т. и.; автор не виробив собі докладного погляду на хронологічну схему „Повісти“ і через те напр. уважає сучасною запискою звістку про прихід Олега до Києва; на ст. 20. при тім читаємо таку гадку: „В великій мірі правдоподібно, що сі поодинокі київські записки написані якимсь Норманом, навченим письму в Британії або Галії, шведською мовою і мабуть — рунічним письмом“. За всім тим автор дає публіці, не ознаємлений з спеціальною літературою, користний огляд.

Слабше випала друга половина, присвячена походу Святослава. Автор властиво мав метою критичну перевірку літописного оповідання (с. 34), але ся мета цілком відійшла на другий плян серед оповідання про Ольгу, Святослава і його похід, причім автор переважно лише контамінує відомости літописи з византийськими. При тім автор не визискав ані лі-

тератури (напр. поминає монографію Шлюмберже), ані навіть джерел (напр. не визискав хроніки Ях'ї), і знову шкодить основна хиба — погляд на хронологію літописи. Задля того всього якихось результатів для питання автор не дає; хронологічні суперечности лише вказані, оповідання літописи не з'аналізовано докладно і не освітлено відповідно.

М. Грушевський.

А. А. Шахматовъ — Нѣсколько словъ о Несторовѣ Житіи Θεодосія (Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, 1896, I с. 45—65).

Новий орган Петербурської академії в I книжці подав цікаву статтю одного з своїх редакторів акад. Шахматова про Нестора. На вступі пробує тут автор ще раз розв'язати, чи краще розрубати звістну суперечність в автобіографічних вказівках Несторового Житія Теодосія і Початкової літописи: Федосьєви же живущю въ монастырѣ и правящю добродѣтельное житіе и чернѣцкое правило, и принимающе всякого приходящего къ нему, къ нему же и азъ придохъ, худый и недостойны рабъ etc. Сю неможливу суперечність д. Шахматов хоче розв'язати тим способом: в оповіданні Нестора сї слова належали не до Теодосія, а до Стефана, лише при редакції літописи попереднє було виїняте і розміщене під р. 6581 (заснування церкви Печерської), 6582 (смерть Теодосія) і 6583 (докінчення церкви Стефаном), а автобіографічне закінчення зісталось і потім „поставлено в невідповідний зв'язок з Теодосием“. Таким чином д. Шахматов вважає можливим надавати Нестору статтю про Печерський монастир, заведену в літопись, як частину „Несторової літописи, перед тим основно переробленої в стінах Печерського монастиря“.

Ся гадка д. Ш. як з одного боку сьмілива й дотепна, так з другого-ледви може переконати. Для чого треба було зіставляти автобіографічну замітку автора? що найбільше — вона могла відпасти при таких розбиванню початкового оповідання. Далі, яким чином з'явилося ім'я Теодосія тут? Як би се було закінчення оповідання під р. 6563, то тут повинно було стояти ім'я Стефана, і значить — треба припускати переміну імені в літописи, на що нема вказівок в відомих варіантах (див. звід Лейбовича с. 311). Крім того зістають ся ще инші суперечности між оповіданням літописним і Житием Теодосія (вони вчислені у Голубінського I с. 645), що противять ся авторству Нестора, та д. Ш. над тим не застановляєть ся.

Як проблематична вартість сієї гіпотези д. Ш. і опертих на них здогадів про літа Несторові, коли він писав, так позитивні дальші

уваги про Життя Теодосія — про залежність його від Кирилового Життя Сави Осьвященного, про яке згадує сам Нестор в своїм Житті. На с. 50—62 д. Ш. наводить паралельні місця з обох житий, і порівняння не лишає жадного сумніву, що Нестор дійсно мав перед очима життя Сави і йому наслідував (д. Ш. думає наче, що то ремінісценції — с. 64, але хіба б Нестор вже витвердив його на память!). При тім цікаво, що Нестор уживає не лише висловів і зворотів Кирила, але подібність розтягаєть ся на цілі характеристики і епізоди Теодосієвої біографії. Напр. оповідання про фізичну працю Теодосія, що, здавалось, належало до найбільш реальних, відповідає словам „Кирила: „и тѣломъ бл҃гъ баше и крѣпокъ... и къ семѹ же кѣновинскимъ (монастирським) работникомъ sospѣшѣникомъ всѣмъ помагаше, водѹ носѹ и дрѣва клѣча, и иноу слѣжеѹ творѹ. Епізод про малодушність економа, що скаржив ся на брак запасів, знаходить собі цілковиту аналогію в оповіданню Кирила; подібність є і в оповіданню про украдене срібло, що вернуло ся за молитвою до Теодосія.

Сі спостереження д. Ш. potwierджують сумний факт, що навіть в найбільш солідних утворах агіографічних мусимо числити ся з наслідуванням готових шаблонів. Коли Нестор брав фарби для характеристики Теодосія вже готові і навіть деякі епізоди, може, відповідно готовим взорам укладав, то се мусіло в певній мірі реальність його оповідання обнизити. Вже проф. Голубінский вказав, що в Житті Нестора ми не бачимо Теодосія з його індивідуальністю і характерністю; він об'ясняє се тим, що Нестор поставив собі задачою показати „не натурального чоловіка, а надприродного чудотворця“. Тепер до об'яснення сього приходить ще одна причина — укладання Нестором Теодосієвої фігури в готові агіографічні шаблони.

Заразом розвідка д. Шахматова доводить, як він справедливо зауважив (с. 6), що життя Сави, відоме нам досі з рукописи XIII в., було відоме на Русі вже в XI в.

М. Грушевський.

В. О. Миллеръ — Къ былинамъ о Чурилѣ Пленковичѣ (Починъ, 1895, ст. 286—302).

— Былина о Батыѣ (ibid. 1896 с. 348—372).

— Къ былинѣ о Соловьѣ Будимировичѣ (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія) 1895, XI с. 56—76).

— Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ (ibid. 1896, IV, с. 276—306).

В сих спеціальних розвідках шан. автор далі застановляєть ся над початком поодиноких билин — місцевостію і часом їх утворення,

тримаючись висловленої давнійше своєї теорії — важного значіння Новгороду в утворенню билинного епоса.

В першій статі д. Міллер пробує на основі характерних подробиць билини означити — в якій місцевості і в який період виникли билини про Чурила.

Перед всім, каже д. М., звертає на себе увагу становище Чурила і відносини до його князя Володимира: люде Володимира скаржать ся йому на дружину Чурила та її кривди, Володимир сам їде до Чурила, аби довідатись, що се за людина, й покарати його, але роскіш Пленка робить на його велике вражіння, він приймає частування і дарунки, і нарешті каже, забувши про скарги на Чурила: а тепер на Чурилу я суда де не дам... Такі ознаки в постаті Володимира не могли виникнути в Києві, вони більш нагадують новгородських князів й їх відносини до Новгороду з його вічем і посадниками.

З другого боку і в постаті Чурила є деякі подробиці, що нагадують д. М. новгородських — Василя Буслаевича з його невпинністю й Садка. Дружина Чурила — се спілка людей промислових, вона рибальчить і полює, ловить печерських лисиць, їздить на латинських (чи як одному варіанті — рицарських) конях, а риба сорога, котру ловять люде Чурила, водить ся лише в північних річках і назвою нагадує финську сарки.

В убранню старого Пленка деякі риси свідчать про безпосередні звязки з Західною Європою: знамет (sammet), любські яблуки (з Любеку), полимажи (plumages). Нарешті й зимовий пейзаж на передній „честного Благовіщення“ міг вставити в билину про Чурила і Катерину лише північний автор.

Епитет Пленка — Сароже(а)нин, на думку д. М., легше поставити в звязок з якою небудь північною річкою Сорога (Черега), ніж — як звичайно то роблять — з Сурожем: тільки в таким разі нам буде цілком ясно, як Володимир міг не знати такого великого пана, як Пленко, що живе на Пучаї (Почайні): Почайну вставили вже пізнійше замість Сороги...

Роскіш обстанови Пленка, натаки на безпосередні звязки з Західною Європою — се свідчить, що билина виникла в багатім, торговельнім місті, де поруч з культурним розвитком шло моральне зіпсовання. Може бути, що й отся билина, як і билина про гостя Терентіща, виникла між скоморохами і під впливом їх поглядів на людські відносини... Погляд на північний початок билини підперає й район її розповсюдження: найбільш часто її записували в Олонецькій губ., потім в Сибіри і в Нижегородській губ.

Що до часу — то натак можна бачити в словах Володимира: Охти миѣ... Али же тутъ їдетъ уже царъ съ ордой? Али тута їдетъ король съ Литвой?...

В другій розвідці застановляєть ся д. Міллер над билинами про Батия. Батий не грає великої, показної ролі в билинній поезії: ми маємо усього 15 записей билин, де зустрічаємось з ним, але не всі записи однакової вартости й давнини, й д. М. застановляєть ся лише над ліпшими, що відрізняють ся між собою головним чином в незначних, другорядних подробицях. Ся бідність може здавати ся дивною, бо а ргіогі треба думати, що нахід татарський — факт дуже значний в історії Руси — зробив вплив й на народну думку й народню поезию. Не відрікаючись від аргіог'ного натаку ми повинни прийти до гадки, що в билинах, може бути, маємо лише незначні сліди розкішної поезії, відголос котрої дійшов до нас в нйших літературних творах.

Переказавши далі зміст билини і занотувавши варіанти, д. М. висловлює свою гадку, що не всі части билини однакової давнини. Між вступом, де читаємо, як Мати Божа плакала на мурі київськїм, і самим оповіданням про Батия нема, каже д. Міллер, одности: коли Мати Божа тужить над бідю, що їде на Київ, то ся біда повинна трапитись, а між тим богатир Василій Пяниця гонить Батия, губить його військю і визволяє Київ від лиха. Д. Міллер держить ся тої думки, що оповідання про Василя (друга частина), як і декотрі гумористичні закінчення билини, виникло тоді, як Татари не були вже страшними (себ то в XVI—XVII в.), й виникло між героями „царева кружала“.

Для того, щоб вияснити питання про відносини билини до нйших оповідань — відгомонів тієї епохи, д. Міллер бере легенди про смерть князя Федора й жінки його Евпраксії й оповідання про Евпатія Коловрата. Перше оповідання мало вплив на билину про Володимира й Евпраксію, де декотрі риси перейшли з постати Батия на Володимира й з постати Федора на Данилу Ловчанина. Певний вплив на билину про Батия зробило нйше оповідання, чи ліпше сказати — пісня, бо воно, каже д. М., ще й нині має декотрі ознаки епічної поезії.

Що до героя билин, то д. М. уважає можливим, що ми маємо тут факт анальоїчний з переходом Евпраксії жінки Федора в Евпраксію жінку Володимира — себ то що Василій Пяниця виник з постати князя Василя Константиновича, котрого сказання з часів Татарщини представляє як ідеального князя й мученика.

О. Г-ий.

В розвідці про Соловія Будимировича д. М. приймає гадку проф. Халанського, що в основі билини лежить західний прототип, представлений книжною повістю про Василя Золотоволосового, яка представляє

з себе переклад — як думає д. Міллер — з польського. Уложено сей мотив в форму билини в Новгородськiм краю, доводом на се д. М. уважає: билина звiстна лише на пiвночи, Соловій багатий купець пригадує собою Садка; на край, де добре знали плавати кораблями, вказує опис корабля Соловія; Соловій, як i Садко, славний гусяр, а веде „тонці от Новгорода“; на останку тип його матери пригадує новгородську матрону билин про Хотiна, Васку Буслаєва. В запiвах билини д. М. признає слiди творчості скоморохів.

Треба признати одначе, що доводи сi не так сильні, аби можна бути певним в новгородськiм початку билини: деякі подробиці, як корабель Соловія, роль його матери могли бути простими перенесеннями з иньших билин (можливість таких перенесень особливо виставляє взагалі сам д. М.), иньші знов, як тип багатого купця — не можуть уважатись специфічно новгородськими.

В розділі про билину за Івана Гостинного сина автор цілком відрізняє дві пiси про нього — про кінські перегони й про те як мати продала його, виступаючи проти погляду на се ак. Веселовського i з його виводу пiсень сих византийського джерела. Уставивши початкову редакцію билини, автор приступає до означення місцевості, де билина була зладжена; згадка Чернигова i чернигівського владки, на думку д. М., внесена за иньшими билинами, сама ж билина зладжена на пiвночи, в краях новгородських, i в пiвні часи: на се вказує „культурний характер пiснi, її герой — син багатого купця, що пишається дорогоцінною соболиною шубою i дорогим купленим за морем конем“ (в Новгород коні привозились з заходу, дорогою ціною); пиха за для багатства — мотив аналогічний з билиною про Садка; Іван посоромив князя як Микула; в ролі ж княжого антагоніста владки чернигівського i його поважнім голосі автор бачить згадки за владку новгородського; вважаючи ж на те, що замість Володимира подекуди виступає кн. Іван Васильевич, автор, вправді — обережно, висказує здогад, що билина має на меті Івана III, хоч зауважає, що чи в XII чи XVI в. зложена билина — ніколи ми докладно не будемо знати.

Про сю аргументацію автора треба сказати теж, що вже вище сказано: що дає нам право уважати тип купця за щось виключно новгородського? атже верства „гостей“ по всій давній Русі виступає з великою вагою зараз по князях вже від найдавніших часів. Друге, коли в однім випадку хронологічні (імена Володимира, кн. Івана) i географічні (Чернігів, Новгород, Галич) вказівки будуть відкидатись, як довільні, переальні, поетичні подробиці, вставки, а в других класти ся в основу аргументації — яку вагу мати муть виводи?

М. Грушевський.

Historya piechoty polskiej przez Konstantego Górskiego pułkownika piechoty, przedtem kapitana kwatermistrzostwa generalnego, Kraków, 1893, с. 271+2 таблиці.

Historya jazdy polskiej przez K. Górskiego, Kraków, 1894, с. 363 + 3 таблиці.

В нашій літературі науковій і в близьких до неї органах, скільки знаю, не було звернено уваги на ці дві книжки, що мають немалу цінність і для нас. Автор, сам фахово обізнаний з організацією війська, виснавив цілком нові матеріяли — головні реєстри і рахунки видатків на військо, і завдяки тому міг подати силу свіжих і інтересних відомостей до організації війська в Польщі. Для нас окрім загального інтереса цієї справи мають спеціальний ті уступи, де говорять ся про організацію оборони полудневої границі корони Польської і взагалі розміщення війська на Україні (Historya piechoty § 5, Historya jazdy §. 18, 30—1 і ин.) і про козаків в війську коронним (Hist. piech. §. 12, Hist. jazdy § 15—6, 34, 38). Правда, шан. автор трактує ці питання побіжно і уділяє їм дуже мало місця, а говорячи про козацьку кінноту, до того, має на думці не так козацько-запорозьке і реєстрове військо, як організовані по козацьки відділи польського війська, але й тут є свіжі архивні відомости, використані по часті в тексті, по часті в просторих додатках (в першій праці 61 ст., в другій — 87), де подані документальні відомости по часті *in extenso*, частійше в винятках і уривках.

Взагалі можна зауважити, що шан. автор цілу вагу положив на історію польського війська в XVIII в., уділивши розмірно не багато місця XVI і XVII в., не кажучи за XV (тут, розуміється, було мало матеріялу): в історії пішого війська ці віки зайняли всього 63 ст., не багато користніші відносини заходять і в історію кінного війська. Далі, навіть при побіжнім ознайомленню з працями виявляється брак у автора докладного ознайомлення з публікаціями джерелового матеріялу і літературою історичною; та се при архивних працях трапляється нерідко, і від автора, часто загребаного багатим архивним матеріялом, часом трудно і вимагати того. Друкований матеріял не в однім міг би прийти до помочи ц. автору; поминаючи вже історію козацтва, я зверну увагу напр. на справу, що сам колись по архивних матеріялах переходив — організацію оборони на Поділю. Автор, говорячи про неї, напр. не знає нічого про пограничну службу дрібної шляхти подільської, а про неї міг довідатись з ілюстрацій подільських друкованих в Архиві VII. I—II i Źródła dziejowe t. VI; тоді було б йому ясне значіння і того цікавого реєстра пограничної сторожі, яку подав він в Hist. jazdy на с. 321—2, де власне

вичислено шляху, обов'язану до сторожі і означено на яких „шляхах“ і „перевозах“ вонз стереже. Знайшовши згадки про Чемерисів, автор не може дати собі ради з ними (Hist. jazdy с. 27—8, 67—8), але в Zamczk'ach podolsk'ich неб. Поле і в листах Бони, друкованих в Szkic'ach Пулаского найшов би він пояснення цієї справи (не кажу про збірник барських актів, бо І т. його вийшов 1893 р., і автор міг його не знати). Люстрації доповнили б відомости автора і про залоги на Україні подні-прянській перед ушією (Hist. piechoty с. 17—8).

Що до поданих в додатках документального материялу, то тут дуже багато інтересного, і приходиться ся лише жалувати, що автор за мало подає з того, що мав під руками, даючи часом маленькі уривки, або підраховуючи просто суму з реєстрів; такий напр. виказ пішого війська на Поділю з років 1507—1576 (Hist. piechoty с. 233), або кінного війська на Поділю й Руси з р. 1508—1556 (Hist. jazdy с. 321) лише дражнить апетит дослідника, тим більше, що автор не каже, звідки і як вивів він ці числа. Але, розуміється, в додатках до розправи не можна й подавати всього материялу, хоч би й цікавішого, in extenso, і зістається пожелати, щоб ті реєстри й рахунки військові діждали ся як скоршого опублікування. Тим часом авторови належить ся подяка й за подане ним. Так напр. в Historyi piechoty подано уривки з рахунків козацької плати XVI в. на с. 242—3 (де що подане тут в витягах, як реєстри київської залоги р. 1577 і козацького війська з р. 1581 в цілости подав д. Яблоновский в т. XX Źródła dziejowe). В Historyi jazdy стрічаємо напр. „реєстр дворян на Поділю“ 1495 р. (с. 277), реєстри подільських рот 1540, 1548, 1552, 1558 (с. 293—6, 312), Руського воєводства 1535 (с. 298), витяги з реєстрів рот козацьких 1589—90 р. (316) і т. п.

По плану автора за історією пішого і кінного війська мають йти — історія артилерії та інституцій і урядів військових; тут можемо менше для себе сподіватись, але все може бути немало цікавого для українсько-руської історіографії.

М. Грушевський.

Źródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI — Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego — Ukraina (Kijów — Braclaw), dział III, Варшава, 1897, ст. 736+LX.

Під сим титулом вийшла простора монографія, присвячена внутрішній історії колишніх воєводств Київського і Браславського, себто

середнього Подніпров'я і Побожжя в XVI і першій чверті XVII в. (в границях Київського воєводства містилось тоді і Задніпрянщина). Відповідно пляну, прийнятому видавництвом, в поодиноких томах його подавались статистичні матеріяли, щє давали підставу для географічно-статистичних висновків про поодинокі землі, подаваних у вступних монографіях (територіальний поділ і його складові частини, залюднення в його класах, осадистість і власність земельна). Відповідно сьому плянові шан. автор в т. XIX дав матеріяли і розвідку про Волинь і Поділля, але для Київщини і Брацлавщини показав ся надзвичайний брак матеріялу статистичного в тіснійшій значенню: служили ним для иньших земель поборові реєстри, але тут за часи литовські їх не було, з часів польських вони почали переводитись, але заховались лише в незначних фрагментах, та й відповідно ще дуже початковому стану тодішньої колонізації сих земель дають викази дуже проблематичного значіння. Прийшло ся брак сей заповняти иньшими джерелами: автор видав в т. XX видавництва кілька люстрацій і інвентарів з XVI і XVII в., на доповнення видає ним ще попереду — в т. V і VI видавництва, кілька реєстрів документів до деяких приватних маєтностей і кілька реєстрів військових, а в т. XXI — простору збірку реєстр трибунальських актів з кінця XVI і початку XVII в., що мали послужити джерелом для історії земельної власності і колонізації. Розумієть ся, сї всі матеріяли служать важним джерелом до пізнання внутрішнього устрою, відносин і життя тогочасного, одначе для історичної статистики дають лише уривкові факти, з яких трудно, часом неможливо зробити якихось загальніших висновків. Автор відчув се сам дуже добре. Не залишивши проби викомбіновати статистичні викази залюднення і географічного розкладу його відповідно загальному пляну видавництва у вступній статі до т. XX, він сам виразно признав за ними цілком гіпотетичний характер — *względne, przybliżone, minimalne* (т. XX с. 88) і не потаїв всіх непевностей, які вони мають, називаючи деякі комбінації *hazardowna proba* (с. 85), а щоб заступити статистичні викази і дати можливо докладний образ української людности поза ними, розширив значно рами прийнятої схеми, притягнувши і обробивши в особних екскурсах цілий ряд питань з внутрішнього устрою землі. Коли таким чином ся праця автора значно розминула ся з прийнятою схемою видавництва, то лише виграла що до своєї ріжносторонности і повности, і то тим більше, що статистичні викази, здобуті з урядових реєстрів XVI в. навіть повних і численних, все мають лише значіння приблизне і мінімальне. Наслідком вийшла простора монографія, що зайняла собою цілий останній (XXII) том видавництва *Źródła dziejowe* і подає докладний огляд території і людности Київщини й Брацлавщини XVI і поч. XVII в.

Кольонізація і внутрішній устрій середнього Подніпров'я і Побожя — території, що незабаром стала ся ареною подій, які зробили цілковитий переворот в історії східної Європи, — звертали вже не раз на себе увагу в науці. В польській історіографії багато прислужив ся в сьм питанню Едвард Руліковський, автор кількох монографій (про повіт Васильківський, про шляхи задніпрянські) і цілого ряду важних статей, опертих по части на недрукованих матеріялах в варшавськiй *Słownik'u Geograficzn'ym*, сам О. Яблоновський — розпавою про українські староства в т. V *Źródła*, виданими там і в т. VI матеріялами, не кажучи за ряд розвідок, що увійшли в теперішню працю й були для неї вступними екскурсами, а також і деякі інші письменники (як Й. Ролле, К. Пулаский і т. п.). Ще більше зроблено було київськими ученими. „Архів“ київської археографічної комісії, разом з іншими деякими київськими виданнями археографічними, послужив одним з найголовніших джерел для сїєї праці д. Я., а в історичній літературі маємо важні праці Вол. Антоновича — про Київщину XIV—XVI в., про войтів Ходиків, про овруцьке боярство, Каманіна — про початки козаччини, Лазаревського і Лучицького — для Задніпрянщини, а проф. В.-Буданов почавши від р. 1886 публікував студії з історії кольонізації України спеціально, довівши її в останнім випуску до унії Люблинської. Нарешті не можна перемовчати і деяких праць російських — як Любавського і ин. Д. Яблоновський старанно використав видрукований матеріял документальний і історіографічну літературу; як видно з цензурної марки, праця його була закінчена вже в кінці р. 1895, і се є час, ад quem автор міг використати літературу. Обізнаний з нею читач, переходячи працю д. Я., відчуває, що вона уложена на основі докладного ознаємлення в усім важнішим друкованим що до його предмета; я сказав — відчуває: дійсно, шан. автор дає се відчувати, а не показує всюди виразно, і тут є певна технічна вада праці: він розмірно дуже рідко цитує джерела сторонні і літературу і не все докладно, трапляєть ся напр., що він цитує актову книгу, звідки виїнято документ, замість тієї книги або статі, де його вже було надруковано (напр. на с. 371 документ 1570 р., друкований в Записках наших т. VI, с. 608 документ 1550, друкований в Архиві VIII, I) — се вправді досить рідко, частіше стрічаємо вказівки западто загальні — вказано лише том або працю без близшого означення, або автор навіть по просту означає рік документальної звістки, сподіваючись (т. XX с. 11), що читач на основі дати самої догадаєть ся, звідки взято звістку; се могло ще б вистати при більш звістних джерелах, напр. люстрациях, але автор уживає сього способу дуже широко, і тим відбирає читачеві можливість сконстатувати ту чи іншу звістку або ширше познайомитись з нею. Автор заявляє також, що оми-

наючи полеміки, вказував літературу лише виїмково (*ibid.*); про се теж можна пожаловати, бо вказівки літератури значно улекшують перегляд питання що до його становища в науці.

Вертаючись до джерел, мусимо ще-пригадати, що автор не обмеживсь студійованням виданого иньшими, а й сам вложив свою чималу вкладку до сієї справи виданими в т. V *Źródeł* люстраціями, описею Житомирського замка в т. VI (доперва пізнійше вона виїшла в Архиві VII т. I) і двома спеціальними томами матеріялів — XX (деякі з тутешніх документів — що до оборони — подав рівночасно майже д. Гурский в своїй історії польського війська, але в скороченнях здебільшого) і XXI. Крім того вже в самій розправі використав автор деякі невидані рукописні матеріяли (напр. уривки поборового реєстру 1571, інвентар дібр Острожських з р. 1620 і т. п.). Розумієть ся зібрані ним реґести з трибунальських актів можна б було значно помножити студіями архивальними з актів колишньої коронної метрики і місцевих ґродів (хоч і пізнійшого часу), але того вимагати не можна, і то вже багато, що автор, кажу, не лише перестудійовав видане иньшими, а й сам дав значну вкладку до зібраного перед тим матеріялу.

Короткий огляд адміністративного поділу обох воєводств і статистичні викази числа осад і людности автор вже був подав у вступній статі до т. XX; ся коротка статя, як заповідав автор — розширена і докладнійше уарґументована — увійшла в теперішню його розправу. Крім того деяким питанням присвятив автор особні статі — як напр. про етноґрафічний склад української людности в *Kwartalnik'u Historyczn'iem* р. 1893, про торгівлю українську — в *Ateneum* р. 1895, про Баторієву реформу козачини — *ibid* р. 1896. По сих передвступних працях звів він їх результати в теперішній монографії, яку тепер і ми перейдемо розділ за розділом.

Перший розділ — „Край“ — присвячений території: автор по вступних увагах історичних і геоґрафічних (с. 1—14) переходить до огляду адміністративного поділу на округи — воєводства, повіті і староства, докладно означає їх границі і великість поверхні в милях квадратних (с. 15—46). Сей розділ, уложений відповідно схемі видавництва і поданий коротше в згаданій вступній статі до т. XX, представляє цілком самостійну роботу, де автор властиво не мав попередників (проф. В. Буданов в своїм „геоґрафічним огляді українних повітів“ — „Населеніє etc. до Люблин. уніи“ обмежив ся більш загальними увагами про положеннє повітів); можна лише пожаловати з одного боку — що автор не наводить детально тих підстав, на основі яких він сі границі уставляє, друге — що при браку карти, не означає він докладнійше граничних

пунктів і осад, які служили і йому граничними точками при устанавленню сих границь¹⁾.

Розділ другий — „Оборонність“ (с. 47—92) присвячено огляду способів оборони краю; сей розділ додав автор, і цілком справедливо — з огляду на безпосередню залежність, в якій стояла колонізація від стану оборони. Він оглядає тут насамперед організацію оборони за часи литовські — замки, осади з воєнною службою, сторожу; ся справа обговорювалась уже не раз (моя розвідка про замки часів литовських, 1890, також у В.-Буланова, Пуласького etc.), що, розуміється, не уймає інтересу і теперішньому огляду автора; патомість цілком новим являється реєстр замків по унії, зроблений з звичайною у автора старанністю: шкода одначе, що при тім автор на всюди вказував час укріплення (обмежуючись напр. словами: пізнійше укріплений, або й без того — напр. с. 88—9), а як і вказував рік, то не вказав звичайно, звідки ту звістку взято. З цілим натиском підносить автор той факт, що зміцнення оборони по унії залежало не від правительства (додам, що польське правительство, хто зна — чи робило тут і стізьки, скільки литовське), а від ініціативи приватної, спонуканої потребами господарськими, колонізаційними. Зауважу ще, що систему „боярщин“ з обовязком служби автор назвав „власною“ в кн. Литовського; належало при тім застерегтись, що ся система виступила по всіх землях давньої держави Руської — в в. кн. Литовським, Московським і Польщі і, очевидно, представляла модифікацію, під впливом аналогічних потреб, явища питомого, руського²⁾.

Просторий розділ третій — „Колонізація“, присвячений разом з оглядом колонізаційного розвою етнографічному складу людности, має особливий інтерес. Розвій колонізації до Люблинської унії оглянув вже був проф. В.-Буданов; д. Яблоновський розпоряджав, з невеликими додатками, більш менш тож сужою материялу і не в однім досить близько підійшов до виводів київського професора. Розуміється, робота

---

¹⁾ З дрібнішого зазначимо тут: Ромен автор називає Romno (с. 8); ріг (с. 9) міг значити не все лише ліс; на с. 18 автор користує з друкованого польського перекладу граничного акту 1570 р., поминаючи видання з оригіалу в Архиві VIII. I; уваги про значіння „повіту“ в термінології Русько-литов. держави належить спростувати відповідно материялу, поданому у Любавського с. 74—7; в виказі просторони кидається в очи, що для території Київського повіта автор не подав власних вимірів.

²⁾ З дрібнішого: без обмеження часу не можна сказати, щоб десь на Україні жите повстало в XVI в. перший раз (с. 47); на с. 82 lapsus calami — в XIII замість XIV; досить неправдоподібно, аби Кременчук був городком половецьким (с. 83); слова Жуківського і Окольного на с. 92 належало б прийняти cum grano salis.

д. Яблоновського, переведена самостійно, лише свідчить за певність здобутих ними спільних висновків.

Д. Яблоновський підносить, що находив татарські мали своїм наслідком перехід частини людности з просторів степових в більш забезпечені — лісові, тим часом як друга частина приладжувалась до кочовничого — мисливського життя в степах між кочовниками; обидві частини людности становили потім головні кадри колонізаційні для степових просторів, коли буря татарська утихала. Таким часом старий елемент колонізаційний, неважаючи на бурі татарські, тримався. Він зміцнявся приходнями — але знову з земель українських і білоруських — подіпрянських; домішка польська надзвичайно слаба. Натомість автор велику вагу кладе на елементи тюркські. Свої погляди на справу сю висловив він був вже в своїй розвідці про етнографічний склад української людности і з цілим натиском повторяє його в своїй новій праці, і то не лише в сім розділі. Початки його він виводить ще з часів передлитовських — від Чорних Клобуків (с. 400); „бродники“, „болоховці“, може навіть „севруки“ здають ся йому „зрученими кочовниками мішаної крові“ (с. 100). Між іменами українної людности XVI в. — землянської, мійської, козачої (с. 107, 430 і *passim*), між іменами осад (68—9, 176) підносить д. Я. силу імен тюркського початку, пробує вказати тюркські елементи в побуті і мові (с. 176, 178, 356) і взагалі представляє тюркський елемент в українській колонізації дуже сильним. Такий погляд — про значну домішку тюркської крові висловлював не один д. Я., хоч лише він дав собі труду детальніше його перевести, але — на жаль — не зістався при самих фактах і задалеко пішов в загальних висказах.

Що до тюркського елемента з перед татарських часів, то я тут можу повторити лише висловлене мною кілька літ тому з поводу погляду одного з російських учених (Белова, що хотів — *à pendant* финській домішці в крові Великоросів надати Українцям домішку тюркську — Записки VIII, бібліогр. с. 7): про мішання Руси і Ч. Клобуків, перетворення їх Русию на ширшу міру наші джерела нічого не кажуть; Ч. Клобуки не тільки заховують до кінця XII в. (коли маємо останні докладніші звістки про них) свій кочовничий спосіб життя, зістають ся поганами, але з 2-ої полов. цього віку помічаємо у їх ближні звязки з Половцями й повне відокремлення від Руси; тим легше ся чорно-клобуцька колонізація могла вернути ся в степи, злившись з ордами татарськими: ніяких вказівок за неї з часів по-татарських не маємо, і трудно аби воно могло з нею jinakше стати ся; тож уважати її складовим елементом пізнішої людности на Україні нема основи. Що тюркський елемент припливав на Україну цілий час — се певно, але на більші розміри знову нема вказівок. Автор, знаючи тюркську мову, міг би прислужити ся виказом

напевно тюркських імен в українській топографії й іменах особистих, але спосіб, яким се він робить в сій своїй праці, не може задовольнити: він майже піде не вказує тюркського пня, з якого виводить слова, лише загально висловляють ся про тюркський початок, а що сі виводи з тюркського не завжди щасливі, то й сі його вислови самі по собі не можуть мати певности: він напр. вважає тюркськими ряд народних форм календарних імен — Мехед, Мехедович (календарне Меєодий), Хурс, Фурс, Фурсович (календ. — Оирс, *Öürsöc*), Кузкевич (Кузько — календ. Косьма), Кунаш (календ. Конон), Павша (правдоп. календ. Павел — пор. Пашко, рос. Паша і літописні імена з закінченнями на ша — Ратьша, Володша etc.) — с. 107—8, 613; сюди ж може належати і Дашів — Далико (Данило). Далі на доказ наводить він такі прізвиська, як Шульга, Кочан, Козак, Коцюб, Козуб (сюди ж з імен місць може належати і Джурин — джура, Бугайка — бугай¹ — с. 107--8; всі вони походять від іменників, а сі — який би не був їх пень початковий, не можуть зовсім свідчити про народність прозванного, инакше напр. всі сучасні Тютюнники показали би Тюрками. Деякі подані автором імена мають, очевидно, пень слов'янський — напр. Хотян, Сирот, Скобейко (с. 108), Іржищів, Іргачів (с. 178). На останку — тюркський початок деяким надано цілком припадково: так Халенські зачислені до чужаків тому, що посвячені через шлюб з вірменською родиною; незрозуміло, чому до Тюрків зачислені Мазепи (мазепи — пикатий). Тюркський пень *khutr* дає привід автору говорити про „по азійську осаджувані хутори“ (с. 178): лишаючи на боці назву, мусимо піднести, що хутір є не що инше, як питоменне наше дворище, і автор міг би до хуторянської колонізації пригадати собі ще слова Прокопия. Так само не пізнав автор під новим іменем „атаманів“ тих самих громадських „старців“ і говорить за сліди „чужих якихось порядків“ (с. 256). Що до „*turskiego prądu w języku*“ (с. 178) українським і тюркських *objawy psychiczne w samym życiu* (с. 168), то задля цілковитої безпідставности сих здогадів і натяків нема чого над ними й розводитись.

Закінчуючи свій огляд колонізації перед унією, д. Я. констатує „скромні“ розміри її й об'ясняє се тим, що способи залюднення при татарських нападах не досягали свого. „Чого Литва не мала спромоги довести, тому по унії (1569) мала порадити докладніше Корона, вносячи нові сили“. Унію вважає він епохою в колонізації: „разом з прилученням Волини і Київ до Корони і знесенням границі з сторони Русь Червоної й Поділя, вже давнійше приналежних до Корони, мов би розчинили ся ворота міграції навіть з найдалших країв питоменої (*gniazdowej*) Польщі“ (с. 114—5).

По сїм вступі читач жеде виказу кольтонізаційних заходів Корони. Але що коронне правительство не потрудилось само коло поліпшення оборони сих країв, він прочитав вже у д. Я. перед тим. Читає він у д. Я. далі виказ українських пустинь і про їх роздавання коронним урядом, але знов таки сам автор се роздавання признає „заінавгурованим Литвою“ (с. 118), а при тїм читач мусить пригадати собі факт, піднесений самим автором, що урядові пустині не все бували в дійсности пустинями (напр. с. 99), і що попри кольтонізацію санкціоновану урядом в великих розмірах існувала кольтонізація самовільна, „samorzutna“ (напр. про неї ширше говорить він на с. 149, і багато инде — 112, 156, 624 і ин.) В огляді залюднення автор признаєть ся, що не міг знайти вказівок на переселення людности самими українськими панами, хоч не має поводу бути непевним, аби таких переселень не було (с. 126)¹⁾, натомість зібрані ним факти вказують, що прихожа людність — то були втікачі „з країв лїпше залюднених, загосподарованих, але і сильнїйше притиснених визискуванням панським“ (с. 127). Вказівки про напрями сїєї втікачки дають акти трибунальські, з них можна констатувати втікачку з сусїдних повітів волинських, подільських: „з земель щиро польських або литовських ані разу“ (автор об'ясняє се тим, що втікачка практиковала ся на невеликих просторах, етапами, а ту перемїну, що не видно припливу на Україну з північних, подніпрянських країв, як то було перед унією, досить правдоподїбно об'ясняє тим, що мабуть дїдичам литовським трудно було процесуватись в трибуналі Люблинськїм). На останку треба ще зауважити, що навіть серед шляхти самої, в уложенних автором реєстрах, домішка польська і по унії не велика і, як підносить сам автор — головну ролю в кольтонізації відіграли лятифундії — переважно руських, волинських князїв.

По тїм всїм епохальне значіння унії — де воно? що вона властиво принесла? Рух в роздаваннях і урядженню лятифундій був викликаний, очевидно, самим розвитком своєвільної кольтонізації і помноженнем на Україні втікачів, що представляли готовий материял для панського господарства а втікачку знову треба об'яснити розвитком панської влади в сусїдних землях, на що, як бачимо, натякнув і сам автор, хоч і застеріг ся при тїм, що причиною втікачки були не так утиски, як українські вільности, з другого боку — розвитком козачини, що безперечно (хоч сього не хоче в сїм розділі признати автор і протиставляє кольтонізаційні заслуги осадчих супроти діяльности козаків — с. 123) відіграла важну ролю в розвитку кольтонізації: сам автор потім на багатьох

¹⁾ Трохи дивно, що по сїм висказі на с. 166 автор вже категорично каже про панів, що вони „висилали туди не лише своїх осадчих польських, але й осадників“; атже фактів таких автор не нашшов?...

місцях (напр. с. 159, 162, 413) констатує існування козацької самовільної колонізації, що власно вела перед тут. Зрештою сам автор констатує, що оживлення колонізаційного руху на Україні почалось ще перед унією, і се об'яснює він ліпшим станом замків господарських і — може — ослабленням Криму в середині XVI в., і се оживлення „перетрівало до самої унії 1569 р.“ (с. 99). Очевидно, верства пансько-землянська, помітивши се, пустилась випрошувати маєтности і в конкуренції з державними замками будувати свої замки, щоб на свої ґрунти людність притягати або й на готову самовільну колонізацію наложити руку; унія лише хронологічно стріла ся з сим явищем, а сама лише хіба те має значіння, що означала собою скріплення тієї еволюції суспільно-політичної, яка гнала людність в незалюднені степи.

З зроблених тут уваг міг читач переконатись, як сумлінно д. Я. констатував факти, хоч би вони розминали ся з загальнішими його поглядами. Можна пожалувати, що, власно, деякі загальні погляди його тут розійшлись з поданими ним фактами; за всім тим поданий тут загальний огляд (особливо часів по унії) дає дуже інтересний образ, значної наукової вартості¹⁾.

Розділ четвертий: „Осади“ присвячено статистиці міст і сел обох воєводств і їх відносин до поверхні; відділ сей представляє, в поширеній виді, виводи, подані автором вже в т. XX. Як зауважено було,

---

¹⁾ Дрібнійше: невідомо, чому автор полянську територію кладе по обох боках Дніпра, аж до Трубежа і Роси (с. 92, 100); при реєстрі осадчих на с. 124 випадало б пояснити, звідки ті імена зачерплено, а імена білиловських осадчих виглядають дуже апокріфічно; на с. 176 автор уважає „Филиповичі“ упрощенням назви: „Хилимоповщина“. Запонуємо ще де що разом з дальших розділів: на с. 287 автор на доказ легких селянських обов'язків наводить приклади, які кажуть що инше; на с. 306. — байбаки не становлять пожаданого звіря для польовання. При обчисленню ремісників (с. 327 і далі) випадало б зазначити, що між міщанами, які тримали ґрунти для господарства, багато разом були й ремісниками певне, що дає право значно помножати число ремісників в дійсности. На с. 386 автор помиляєть ся, що бояре-земляне обов'язані були їздити на службу лише при воєводі, а при старості — ні, — див. люстрацію житомирську з р. 1552 — Арх. VI. I с. 144, — і т. и. На с. 546 не можна згодитись з автором, мов би опозиція шляхти проти унії витекла з страху, щоб ієрархія православна, залучившись з латинською, не витворила надто сильнісі верстви суспільної, і ще менше — мов би „більшість“ князів, панів і землян аж до кінця війни козацьких трималась „благочестия“. До с. 559 і 567 треба зауважити, що легенда про діяльність Яцка в Києві дуже пізньої дати. На с. 563 не відомо, чим біск. Верещинский заслужив імя „щирого Русина“. Грамоту Володимира Ольгердовича на с. 568 не годилось би цитувати без застережень. Легендарну і неправдоподібну генеалогію кн. Половців треба б відповідно трактовати (с. 579).

сам автор свої виводи пропонує *cum grano salis*, називає і тут обчислення сел „hazardownem“; зауважати однак годиться, що може ліпше було б зовсім не брати в рахунок ті місцевості, для яких не було зовсім відомостей, і приходилось класти довільне число осад (як на нижнім Пелі с. 215, в Миргородщині — с. 217). Що до інтересного реєстра міст і містечок, то тут, мені здається, далеко було б ліпше подавати дійсне, подане в виказах число димів, замість конвенціонального означення класу залюднення, по схемі автора; додати ще належить, що автор в сій реєстрі не скрізь означав давність осад (напр. Печерськ, Мичеськ, Прилука, Соколець), а знову деякі подані ним скорочення без пояснення не зрозумілі.

По невеликій розділі про „Господарство взагалі“ (260—280), де автор подав кілька загальних уваг про характер господарства й його головні галузі, економічні відносини *etc.*, навівши деякі приклади для ілюстрації (автор розпоряджав досить фрагментарним матеріалом тут), наступає просторий і дуже інтересний відділ „Людність“ (с. 281—507). Переважна (с. 281—473) частина його присвячена огляду поодиноких класів промислово-суспільних; особливо широкі і інтересні уступи присвячені торгівлі (с. 351—384 — ся справа була перед тим обговорена автором в особній статті) і козацтву, де автор застановляє ся над початком і розвитком його. Коротше трактовано селянство — се цілком зрозуміло з огляду на те, що селянством з боку суспільного і суспільно-економічного займали ся багато вже (поважні праці Новицького, Антоновича, В.-Буданова, Любавського, Бфименкової); д. Я. звертає головну увагу на деякі питання з кругу господарства — відносини оселих до загородників, сільські промисли; наведені дані про загородників цікаві, але при їх надзвичайнім ваганню робити з них якісь загальніші виводи для інших територій, що не мають своїх виказів, досить трудно. В огляді промислів цікавий уступ, присвячений двом інтересним з огляду на історичну традицію назвам — Севруків і Болоховців (с. 318—9); згрупувані тут факти ясно вказують на історичний характер сих назв (з огляду на се проба автора — на іншому місці (с. 403) — вивести назву Севруків з тюркського пня не має підстави). Далі автор зводить відомості про ремісників і взагалі промисловців і ширше застановляє ся над торгівлею, особливо заграничною; огляд сей становить нову і цінну вкладку в історію українського життя — досі ся справа звертала на себе мало уваги в науці¹⁾.

---

¹⁾ Тут не знайшов я слів користання з документів і ієстет про Жидів, виданих Бершадським, де є де що і для сих країв.

До людности посередньої між сільською й мійською. зачисляє автор боярство і козаків. Про боярство писано немало, і кілька карток, присвячених їм автором (с. 385—394), не багато дають нового. Натомість просторий огляд козацтва, хоч автор теж розпоряджає переважно фактами знаними, має чималу цікавість, з огляду на те, що ми не маємо ще докладного, цілком наукового й критичного огляду початкових часів козацтва, і самі погляди на нього певне ще довго будуть розходитись далеко.

Автор починає від початку козацького імені і виводить його — з татарських осад в Литві, де в I-й пол. XVI в. виступають „козаки“; відносно тому він вважає можливим, що й на Україні початок козацтву дали татарські кольонії XIV—XV в., але ся гадка не переконує самого автора (с. 308—9) і він воліє шукати початку козацтва в Чорних Клобуках і Бродниках, думаючи, що за часи литовські „кочовники степові, безпосередні спадкоємці Торків і всяких їх побратимів, не перестаючи бути духом і обичаєм Туранцями, мішаючись все з Русію, прибрали її язык і може поверховну релігію“ і зручилися під впливом міграції руської, і се *mixtum compositum* виступило на початку XVI в., перейнявши по аналогії з козацтвом татарським — кримським назву козаків (с. 399—404).

Ся генеалогія козаків не нова: ще укладчик Воскресенького збірника літописного (під р. 1152) висловив гадку, що „Черкаси“ — то Чорні Клобуки, і ся гадка потім найшла співчуте у декотрих російських учених з 1-ої полов. цього віку, але потім виїшла з науки — бо бракує її фактичної основи¹⁾, і дуже дивно, що д. Яблоновський в своїй солідній праці, що поставила своєю метою тримати ся як близько фактів, повторяє її — хоч не рішучо, поруч з иньшими догадками (виравді — не більше правдоподібними), але досить категоричним тоном. Як я вже вище зазначив, ми не маємо ніяких вказівок на те, що чорно-клобуцькі осадни на границях Русі перетривали татарський нахід і асимілювались Русю, значить і всі виводи від них козацтва — се чиста догадка. Коли автор припускає приливання руських елементів на степові границі, що, очевидно, повинні були жити в таких же обставинах як та ніби тюрська людність, і були так численні, що могли її асимілювати, то тим самим *per tacitum consensum* признав можливість витворення козацтва із самої руської кольонізації народу; імя козаків признає він

---

¹⁾ Розуміється ся, наведені д. Я. (на с. 405) гадки Сарніцького і Самуєли про татарський рід і магометанську релігію козаків нічого не доводять, бо се чисті непорозуміння

позиченим по аналогії (с. 404), а тюркські елементи в козацтві XVI в. (не дуже — розмірно — численні) могли припливати — як і припливали — коли-небудь, отже ціла та гіпотеза чорнокобубська і безпідставна і безпотрібна для об'яснення початків козацтва.

Автор далі переходить коротко відомості про козацтво і його розвій до війни 1625 р. Погляд його на козацтво в високій мірі неприхильний; налягаючи на витрясання купецьких караванів, шан. автор забуває відповідне місце найти иньшій козачий діяльності — цілком позитивній: колонізаційній і оборонній; про неї він згадує нераз, але не робить з тих фактів відповідного ужитку, навпаки пробує якось відрізнити сю позитивну сторону від несимпатичної діяльності тих „духів неспокою“, стараючись розділити властиву козачину і обияту її іменем кольонізацію (с. 447); иньшими словами сказавши — треба б відрізнити соціально-політичні елементи козацької діяльності, що власно давали йому житеву силу і заповідали несподіваний віріст, і ті зверхні форми — неформні і несимпатичні часом, в яких виступала козачина, як і всяка недисциплінована група енергічних, а мало цивілізованих ще народних елементів.

З висловлених тут автором гадок занотуємо, що він заперечує існування сталої Січи аж до Руїни, хоч, здасться, признає навіть можливість перебування там козацької залоги (с. 422, 459). Традиційну реформу Баторія автор справедливо заперечує (с. 424—6 — ширше про се говорить в згаданій вище спеціальній статі). Можна ще зауважити, що підносячи вплив на зміцнення козацтва поступовання старостів і панів, що уживали їх сил в своїх інтересах (с. 414), автор повинен був би се ростягнути і на правительство центральне, що від Жігімонта Старого почавши, від часу до часу уживало або хотіло ужити сил козацьких на ширшу міру в інтересах загально-державних. Що до проб автора вислідити етнографічно-географічний склад козацтва (с. 427—430) — на основі попису р. 1581, то вже в рецензії на т. XX (Записки т. VIII) справедливо було піднесено, що сей реєстр, уложений під час полоцької війни, з різних авантюристів білоруських і навіть ліфляндських, не може зовсім служити до студії над складом низового козацтва. Ще увага: автор уважає навіть в XVII в. (1617) військо запорозьке шляхецьким переважно (с. 445), і ніби заперечує присутності в рядах козацьких селянства (с. 451), але очевидно, без селянства ціла маса козацтва, яку ми бачимо вже в 1-ій чверті XVII в., не могла б з'явитись, і не заходилась би верства шляхетська коло виключення козаків з дібр приватних; та й де була лінія демаркаційна між селом і містечком в дійсності?

Огляд клас людности закінчують кілька уваг про сьвященство; тут можна занотувати, що наведені самим автором тексти про податок

„z pora i pol jego“, „z pora i z obejscia jego“ противлять ся толкованню автора, що податок сей (духовенство латинське його не платило) не був особистий, а ґрунтовий. Розділ закінчується обрахунком людности — в короткій формі подано його було вже в т. XX; обрахунок сей о стільки проблематичний, що здобувається ся множенням числа осад (теж досить проблематичного) на середнє, викомбіноване число димів; як і де инде, шан. автор не укриває непевностей, а обрахунок його все має цікавість.

В просторім розділі семім: „Відносини земельної власности“ (с. 512—649) автор переходить маєтности королівські, духовні й приватні, подає каталоґ князів-власників, далі — шляхти, поділивши її на власників більших, середніх і менших¹⁾, при чім застановляє ся над ориґінальними формами власности і господарства дрібного боярства²⁾. При реєстрі властителів подає автор заразом відомости про земельну власність кожного рода. Доповненням до сього служить останній розділ: „Географічний розклад волостей“ (с. 650—736), де автор переходить територію воєводств по адміністративним округам, а сї останні — по доріччям і вичисляє осад, з короткими історичними вказівками (на жаль — не всюди вказуючи джерела). Сей останній розділ властиво служить коментарем до карти; за браком її (на жаль!) при розвідці автора, кожний може сей коментар на сучасну мапу переложити.

Схилю на сїм закінчити свої уваги; рецензія моя і так вже прибрала завеликі розміри, хоч я не порушив ще багато цікавих спостережень і гадок автора. Не в однім розійшлись ми з автором в поглядах, але мої уваги не мали метою зменшити наукову вартість праці. Автор на вступі заявив, що в його праці „по за виразними фактами, що самі свідчать за себе, всякі виводи, виведені з комбінування уривкових дат, а також виводи загальнішого характеру, можуть мати й мають лише приближне значіння — для порівняння, прикладу“ etc., і з сього боку мусимо ми брати працю автора: вся сила її полягає на надзвичайно стараннім зводі фактів, доповнених опублікованими самим автором матеріалами, уложених систематично і перетравлених в горнилі науковим для здобути можливо більшого числа відомостей і виводів про колонізаційні й суспільно-економічні відносини краєві. Автор совістно протоколував факти, не натягаючи на копито апріорних поглядів і не відсту-

¹⁾ Тут не треба було б заводити до низших клас можновладців сусіднього воєводства для того лише, що в розгляданім вони мають менші маєтности.

²⁾ Автор тут не зовсім справедливо уважає сї форми „незвичайними вже де инде“ — їх можна слідити, з певними відмінками, і по інших краях українсько-руських, і навіть ще досить довгий час.

паючи перед висновками, які з них виникали. Для часів від унії до кінця першої чверті XVII в. це перша праця того роду, для суспільно-економічної історії Київщини й Браславщини XVI—XVII в. це найбільш повний, ріжносторонній і багатий деталями образ в науковій літературі; деякі розділи книги стають підручником для всякого роду справок, інші — дають ряд цікавих спостережень. З тим усім — це одна з найбільш цінних праць до історії України в середні, переходові часи, які в'явилися в останні часи в історичній літературі. *М. Грушевський.*

II. Кулишъ. — Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго (Русское Обозрѣніе, 1895, I—V).

Діяльність Пантелеймона Куліша на полі рускої історіографії не позбавлена вартости, як би хто міг гадати по численних неприхильних рецензіях і репліках на його твори. Вартість та полягає на численних матеріялах ним зібраних, або вперше ужитих для історії козаччини, оброблене ж їх, не вважаючи на деякі важні і справедливі гадки, не велику має наукову стійність задля своєї тенденційности. Перші праці Куліша були повні ентузіязму до козацької історії та для її багатирів, але з часом інші історичні ідеали мелькнули перед змінливою його душею, він став прихильником відразу двох цілком собі противних напрямів в рускій історії: почав ідеалізувати і величати з одної сторони культурників польських на козацькій Україні і „собрателей русской земли“ з другої. За такими його симпатіями мусіла йти і антипатія до тої частини руского народу, що по силам, як могла і розуміла, найбільш енергійно протидіяла тим двом напрямам, — до козаків. Вже в першій своїй більшій історичній творі, в „Історії возсоединения Русь“ виступив він різко против ідеалізація козацької старини, називаючи козаків розбитаками, що не дбали ні про свій нарід ні про православну віру, хоч тут він ще ближше тримається фактів і освітлює де що ново і оригінально. „Історія отпаденія Малороссіи отъ Польши“ знаменує другу стадію в тім напрямі історичної діяльності Куліша і ще гострійше і безогляднійше виступає проти козаків. Але сей напрям даліше розвиваєся і в сій дальшій розвою бачимо його в останній історичній творі Куліша — в „Українських козаках і панах“, що буде предметом нашої рецензії.

Автор має замір представити історію козаччини в часах від кампанії Конецпольського проти козаків в 1625 року до руйнування Кодак Судиною десять літ пізнійше. Великий обсяг розвідки в порівнянні до короткого періода, що студіює автор, дозволяє сподіватись многих важних

результатів. Автор дійсно зібрав дуже много фактів і дуже широко на підставі новітніх здобутків на полі критики жерел представив повстання козацькі в 1625 і 1630 р., але представив все на основі своєї „прогресивної точки зр'янія“ на козацтво і його вороговання против Польщі, а вона полягає просто на сторонницьім толкованю всіх фактів як найнеприхильнійше для козаків.

Огляньмо коротко зміст.

Давши на вступі пізнати читачеві свій поступовий погляд на козацтво, що, на его думку, стреміло тільки до пишання всякого порядку, аби лиш догодити своїм егоїстичним цілям, що тільки ненавистею до Польків ріжнилось від них, бо було цілком вже ополячене, що не мало жадних висшх цілей ні політичних ні релігійних, переходить автор до часів по Сагайдачнім. Він надає всі успіхи, які досягнули підчас его гетьманованя козаки як в суспільно-політичнім своїм становищу так і в відновленю православної єрархії, тільки сему гетьману і небагатьом з старшини, а неудачі козаків по его смерті толкує тим, що не пішли за его політикою та дальше уважали граблене безборонних своєю головною задачею. Та їх програма була ворожою для колонізації України і для всіх прихильників порядку, але сам уряд і нани поспирали розвиток козацтва, затыгаючи в службу Українців, хоч найбільше знов множили число козаків набіги татарські. Не вплишувані польським безсильним урядом козаки піднимали оден бунт по другім, що послужили школою для бунта Хмельницького, разом з московськими війнами, до котрих Польща заправляла козаків, аби потім наслідки науки почути на власній шкурі. Куліш розводить ся над геройством польських королів, що властиво, на его думку, оборонювали Україну і Польщу від напору Азії, і над трудностями, які заходили при тихомиренню козаків, се були: страх, щоби козаки своїх помічників-селян не забрали з собою в московські землі, дальше — щоби не занепокоїти православних та не зражувати собі міщанства і шляхти, що великі користи потягати з козаків.

Другий розділ розвідки посв'ячає Куліш представленю відносно Польщі і козаків до білгородської і кримської орди, до Шагин герая і Кантемира вождя Татар білгородських, що на думку автора становили дуже добру аналогію до Запорожців, і описує дуже гарно битву під Маргиновим. Зараз по побитю Татар мусить Конєцпольський думати про приборканне козаків. Куліш вказує отсі причини: козаки своїми набігами на турецькі землі непокоїли короля, що хотів мати спокій від Турків і поміч від приборканих козаків. Крім того була справа Ахії дуже важним мотивом для Конєцпольського, що не хотів поновлення історії з самозванцями в виду грізної Турції. Але его задачею було тільки утихомирненне козаків, що і перевів дуже лагідно; жадних релігійних цілей

не мав і мати не міг, бо в мішаю в справі релігійній навіть не обвинював козаків. При тім наводить автор докази, що в 1625 р. козаки не виступали разом з народом в імені його інтересів і інтересів церкви і переходить до описання випадків, що випередили кампанію 1625 року: як Борецький, позисканий для пляну Ахиї, старавсь позискати для него Москву надаремно, як готовились козаки до війни з польським військом морським набігом на чорноморські береги, де мали неудачу, і як Конецпольський завів угоду з Татарами, аби безпечно взятись до приборкання козаків.

Обширно обговорена кампанія 1625 року; автор від неї виводить тісніші зв'язки між духовенством православним і козаками, а знову підносить велику небезпечність для річи посполитої з того, що уряд по запокоењу козаків поступав цілком не льогічно — виписчиків вербовано для шведської війни, таким робом регуляція війська запорожского була обернена в сьміх. Почались проте невдовзі нові непорядки на давній лад, козаки ходили в р. 1628 під Тегиню та в Крим. Але Хмелецький умів позискати козаків для служби Річи посполитої, хотяй вони вже під Куруковим укладали нові бунти. Так вигадали вопи в 1630 році, що польське військо має намір всіх Русинів по Україні вирізати, найшли віру у народа, тяжко пригніченого жовнірським постоем, і вирізали польські залоги. Самої кампанії описувати докладно не берегь ся Куліш, виказує лиш тенденційність руских жерел, що представляють сей бунт козацький яко оборону віри, яко пімсту за страшні надужитя війська коронного взагалі а Самуеля Лаша особливо. Та і по тім бунті уряд поступив собі неконсеквентно. Владислав — сам козак привичками житя і воєвничостию — затагнув їх 15000 в свою службу на війну московску. Козаки, що ще недавно удавались до Москви за помочю, тепер головню причинились до побіди над нею. Наступила по тім війна з Турцією — знов задля козаків. По її щасливім укінченю Конецпольський піднимає на ново гадку висказану ще за Жигмонта Августа і буде Кодак, щоб загородити козакам дорогу на Низ. Наступає бунт Сулими, але козаки самі видають его на укаране панам: є то, на думку автора, об'яв діяльности „ліпших“ козаків, що мусіли звичайно притихати під погрозами маси: тепер партія порядна бере гору над своевольною. Для України наступає, здавалось би, пове житя, але пару літ по тім наступає бунт Павлюка, що нищить усе щастє краю.

Як виглядають випадки сього десятка літ, коли на них дивить ся Куліш з нової нової „точки зр'янія“, легко собі представити. Все історичне ледви що виглядає де не де з під загальних дигресій про козаків, повних дуже сильних епітетів для них. Деякі з них вже піднесли сьмо, всіх наводити годї, бо дуже би багато місця заняли. Чуємо в тім творі

Куліша стільки красних річей про „козацке гультяйство“ (I 303), „наїздниче товариство“ (I 305), „українські розбої“ (I 311), „домашню орду“ (II 628) і то висказуваних категорично, що по перечитанню цілої тої статі виноситимемо вражіння, що Польща була ідеально добра для козаків, та вони — найневдячнійша погань під сонцем — віддячилися їй по козацки (I 310). Де діваєть ся при таких елюкубрациях (а наводимо їх тільки з одної частини, з кількох сторін) історична правда? Не маємо заміру вступати тут в полеміку з недавно помершим Нестором української письменности що до єго підставних гадок о козацтві. Але звернемо увагу на одно. Куліш всіми силами стараєть ся довести, що козаки не були оборонцями віри. А деж він знайде ліпших в тодішній Європі, що цивілізаційно стояла непорівняно вище не тільки від козаків, але і від кумьтурників польських, що їх так дуже хвалить Куліш? Чи в Німеччині, де горіла війна трийцятьлітна, релігійна по імені, що в дійсности служила егоїстичним цілям сторонних держав і бунтівничим потребам князів німецьких, де католики служили Шведам, а протестанти цісареві, де по словам Абрама а Sta Clara: Abteien und Stifter змінились в Raubteien und Diebesklüfter. Чи може в Франції, де уряджувано різні Гугенотів і не-Гугенотів в різних намірах, а найрідше релігійних? Чи в Англії, де перед тим протягом половини століття чотири рази змінено віру? Коли тому всему добре придивимо ся, спостережемо, що козаки зовсім не були гіршими оборонцями віри православної, як війська цісаря Фердинанда II чи приклонники Гвізів або кардинала Рішеле в Франції оборонцями віри католицької.

А що скажемо на ту грабежливість козаків, що на ню так громами мече Куліш, коли пригадаєм собі Валенштайна, що живив війну війною і стягав з приятзних цісареві країв тяжкі контрибуції та єго власні край топтав тяжкою стопою війни, — або і саме польське військо, що під часи спокійні вишолокувало до чиста околиці, де стояло. А прецінь і се були оборонці католицизма і християнства. А як погодити з „розбоями“ козацкими безустанний та скорий поступ кольонізації, не каже нам Куліш.

Дальших гадок Куліша, що впливають тільки з єго нової точки погляду, розбирати не будем. Наведем тільки кілька неясних місць. І так пише Куліш (I 303), що козаки, як би були провадили політику Сагайдачного, то булиб зайняли дуже важне місце межи Московією і Польщею. Яке се мало би бути становище в політиці, зіставляє автор вгадувати читачеві, а вгадати трудно, бо політика Сагайдачного тільки через те подобалась Польщі, що потрібувала вона єго тоді до війни з Московією та Турками. Колиж існував в політиці Сагайдачного який нибудь напрям

що подобавсь урядови, то не був се напрям релігійний, на котрий, здає ся, хоче вказувати автор.

На с. I 307 розповідає автор, що козаки умисно тайли приближене орди, щоби, коли вертати ме, тим більше у неї відібрати. Таке поступоване козаків називає Куліш грабунком, але подібне поступоване Конецпольского виправдує як може (II 623). Троха сьмішне таке критиковане Хмельницького, яке находим. на стороні I 307. Автор уважає єго менше талановитим від попередників-вождів в бунтах, а доказу не дає. При вичислюваню трудностей, якії стрічав Конецпольский в відносинах до козаків, вказує Куліш крім справи релігійної на страх, аби козаки не забрали з собою в Московщину своїх підданих. Такого страху не знаходимо висловленим ніде в сучасних жерелах, так само і страху, аби не аразити собі місцевої шляхти і міщанства суворим поступованєм з козаками, а се називає автор найбільшою трудностю, з котрою мусів ся бороти Конецпольский (I 317). Подібно разить троха називане Хмелецького, Белецького і многих польських воевників козаками (II 627 і в многих иньших місцях) через те, що були добрими вояками і партизанами. В такім разі на добру справу і славних сучасних партизанів трийцять-літної війни як: Мансфельда, Християна з Ангальту або Іогана Верта можнаб назвати козаками. На стороні III 92 говорить Куліш, що самим здиранєм Турції і пакликуванєм на Польшу нападів татарских козаки не викликалиб против себе панів, бо їх маєтки не багато від того терпіли, але споводував комісію 1625 р. король. Чийж в такім разі маєтки терпіли від орди? Що до короля, то правда, що для нього важко було приборкати козаків, але ніколиб не був він позискав собі помочи панів проти козаків тільки до того, аби міг вигідно зайнятись справою шведскою. Справа шведска прецінь знана зі своєї непопулярности серед маїнатів. Для самих урядів королята против свого інтереса нічогоб не зробили.

Тут належить зауважити, що автор прикладаючи може навіть за велике значіне справі Ахії дуже тільки коротко реферує справу Шагин-герая і єго зносин з польским урядом. З сих згадує він лиш за куплений Конецпольским у Шагин-герая слокій (III 115).

На стороні III 99 повторяє Куліш свій вже давнійший висказ, що Борецький удержав ся на своїм престолі тільки протекцією ки. Христофора Радивилла. Чи не належало би пошукати причини скорше на ст. I 318, в страху Конецпольского, щоби не справдити поговорок межи народом, мовби він прийшов знищити православє.

Але найбільше, може, з цілої книжки здивує читача Куліш використуванєм власних своїх материялів на стороні III 117. У Куліша доперва по прибутю Пачаковского козаки виходять на море, аби готуватись морским набігом (sic) на війну з війском коронним, а ще перед тим

приходить назад посольство з Москви. Їго відправлено 7 цвітня 1625 р., а тимчасом знаємо, що вже в марці 1625 р. козаки появились на турецьких чорноморських берегах (см. Zinkeisen Geschichte des osmanischen Reichs IV 496 і 497). Колиж мав час прибути Пачаковський? Куліш гадає, що він прибув на весну і оповістив козакам, що йде на них Конецпольський. Дальше мав Куліш у своїх Материялах (I 176) звістку, що межи козаками „учинилась рознь“, чи мають іти напроти польского війська чи ні. Але Куліш не вставив її зараз по прибуттю Пачаковского, але аж по прибуттю козаків з моря. Натомість наради козаків з Ахией і межи собою, що мають робити по посольстві Пачаковского (Матер. I 216), кладе автор зараз по прибуттю останного, себ то ще перед походом. Тимчасом знаємо, що перед походом, начатим в марті 1625 р., Ахия сидів у Терехтимирові, де був аж до прибуття посольства з Москви (а його відправлено 7 цвітня 1625 р. Матер. I 172). Довелисьмо, значить, що Ахия і Пачаковський в тім часі не були на Запорожю, коли їм там каже бути Куліш. Про Ахия знаємо, що трохи пізнійше прибув він з московським посольством на Запороже. Колиж прибув на Запороже Пачаковський і коли повстала межи козаками та „рознь“? Мені здасться неправдоподібним, аби Пачаковський міг прибути перед виправою козаків на море. Не здасться правдоподібним, аби козаки, zagrożені походом Конецпольского, відважились на набіг морський цілком без очевидної цілі. Вислови Куліша, ніби козаки всі свої надії кляли на морський набіг (III 111) видають ся дивовижними і неправдоподібними. Найліпшим доказом, що Пачаковський прибув вже по повороті козаків з походу морского, служить власне згадувана „рознь“. Її могла споводувати хіба тільки вість, принесена Пачаковским. Проте належить „рознь“ згадувану Кулішем (III 114) уважати за тотожну з нарадами козаків і Ахії і радою козацкою, що постановила, на думку Куліша, іти на море і готовитись до війни з Польщею. Такого постановлення рада козака з невпостию не постановилаб без спорів межи партією уміркованою та крайною. Коли б обі партії були погодилися, то чогожби по поході другий раз підносили спір? Спір, значить, найправдоподібнійше, мусів відбутись зараз по прибуттю Пачаковского, а разом і по прибуттю козаків з морского походу при кінці літа. Бо тільки тепер могли бути там на Запорожю всі учасники: козаки, Пачаковський і Ахия. При тім знаємо, що Дорошенко ще в червні 1625 року був гетьманом, то міг бути скиненим аж по повороті козаків (Матер. I 234). Видно, значить, що Пачаковський прибув не перед, але по поході козаків на землі турецькі 1625 р., і що „рознь“ та була в осени.

Історію похода Конецпольского дано на підставі Діарнуша з р. 1625 (*Diariusz ekspedycyi ukrainnej z kozakami zaporoskimi w roku 1625*, котрого однаковж не цитує автор) і то дуже вірно, з виїмком хіба

оповідання про битву Конецпольского з арієргардами Жмайла (ІІІ 126 127). Куліш, в ретті оповідання може аж за докладний, тут представляє битву не вірно. Не гетьман з артилерією рішив тут справу, але піхота німецька, що й найбільше заслужилась і причинилась до побіди.

З кінцем оповідання про куруківську умову зачинаєть ся друга частина книжки, цілком ріжна від попередньої. Перша, що обіймає вступ і кампанію 1625 р., далеко більша обсягом від другої (коло 100 сторон до коло 70 сторон), хоч по відношенням часу, який обіймає перша і друга частина, можна б було сподівати ся протилежного. Перша частина входить далеко глибоше в подробиці ніж друга, але ся ще багатша на непотрібні дігресії ніж перша. В першій части виділисьмо не конче потрібно розведену кампанію проти Кантемира; в другій — опись шведської війни і невдоволення польского війська, капитуляції Шеїна під Смоленськом, характеристика Абази, опись війни з ним і пактів в Стамбулі. Се все важні для історії козацкопаяської факти, але розмірно з иньшими занадто докладно трактовані. Колиж ми приглянемось всім тим дігресиям, спостережемо, що з малими виємками вони дотичать особи гетьмана Конецпольского. Ту справді визначну особу обрав собі Куліш за осередок, коло котрого угруповав випадки. Се виступає різко особливо на стор. IV 657. Побіди Хмелецького, описані тут автором, не менше заслугоють уваги як мартинівська битва, особливо тому, що до тих побід головню причинились властиві козаки, не двірські, як під Мартиновим, але реєстрові. Вглядає, мовби Куліш навмисно згадує короткі ті факти, що і відповідно єго ідеалу булиб варті похвали, — мов би через те, що таке поступованє козаків противить ся єго вихідній точці.

Спільну діяльність Хмелецького і Дорошенка і похід останнього до Криму дуже побіжно перейшов автор, так само бунт 1630 року — тільки по тій причині, що не находить до него обширнішого польского жерела! Хоч із вісток, поданих львівською літописею, Куліш заперечує на правду лиш звістку про спалене Лисянки Лашем, вважає він одиноким правдивим жерелом реляцію Гладкого в Москві. Згідність реляції послів Борецького з львівською літописею хоче автор приписувати тому, що і в Київі про бунт Тараса тільки те було відомо, що козаки говорили. Чи то можливе, щоби ні оден з православних Княн не міг мати докладної відомости? (гл. IV 672).

Так само трудно згодитись на елюкубрації автора на сторони IV 677. Автор пише, ніби в татарських улусах жили козаки так густо, що разом з Татарами становили елемент посередній межи Європою та Азією. Се занадто побільшено. Що Татар на Запорожу було часом чимало — се правда (хоч і тут не треба собі сього елементу занадто побільшати), але про потурнаків козацких не чуємо так часто, а на

Запорожу не вважано в тих часах так дуже на релігійні переконання як у Татар. Ще дивніша кілька стрічок низше подає гадка, що козаки в разі переваги Турків в тих околицях булиб найфанатичнішими потурниками. Автор забув, що одною з головних причин, через що Іслям не опановав північного побережа Чорного моря, були козаки. Колиб вони були такими, якими їх хоче видіти автор, вониб вже давно перейшли були на турецьку віру — зараз тоді, коли увага турецького світа відвернулася від Німеччини на схід. Чи трудно було б козакам перейти в 1621 році на сторону Османа, або тільки заховатись неутрально, колиб їм насправду, як хоче автор, бракувало всякого духа християнського, всякої традиції національної, історичної? Автор вважає можливим також, що козаки в разі побіди католицизму над православ'єм стали ся б загорілими прихильниками побідоносної віри. На підперте сих своїх висновків має автор лиш козацькі напади на Турцію і Москву, що не хотіли приймати козаків.

Звернімось ще коротко до зверхньої форми твору Кулішевого. Стиль і представлення гідне его імені. Але ціла розправа зробить здасть ся на історика скорше вражінє красного белетристичного твору, ніж праці наукової, задля своїх численних більших і менших дігресій, вмішування віршів, розриваю матеріялу. Автор жертвує часто ясність і полученє, властиве науковій праці, для красної форми. Правда, що часто навіть і без тої ціли автор ставляє поодинокі випадки і свої гадки про них без всякого звязку або дуже слабо звязані коло себе. Через те треба майже всюди добре уважати, аби можна було зрозуміти порядок і льотіку гадок. В тім творі даєть ся також читачеві в знаки тая формальна боязнь Куліша що до цитат. Подибуємо їх рідко і вживанє їх цілком не відповідає поважній історичній книжці, бо не уложене в ніякі правила. Напр. цитує автор кількотомову книгу Гаммера тільки: Hammer, Geschichte des Osm. Reiches (ст. II 617 нотка 2). Так само дярий Ляссоти цитований на стороні III 120 тільки: Tagebuch des Erich Lassota von Stablau. Автор цитує ще Гаммера 2 рази (IV 654 і V 194) тільки, Zinkeisen'a тільки оден раз (III 133), хотяй для справ турецьких ті дві книжки мають першорядне значенє, а з турецькими справами має автор дуже багато до роботи. Інші жерела цитує автор тільки принагідно, в многих місцях не цитує їх зовсім, хотяй видно, що їх уживав (як Diariusz — див. вище), або цитує жерело, але не цитує місця, де воно є (напр. нотка на стороні III 119). Розумієть ся, таке поступованє з цитатами не надає творови автора наукового вигляду.

Зводячи до купи ще раз теє все, скажемо коротко: сей найновіший історичний твір Куліша ні на крихту не є ліпший або гірший від

попереднього: так само тенденційний і ненауково держаний, але і так само як попередній збирає чимало історичного матеріалу, проте так само як і попередній може бути корисним, коли єго обережно уживати.

С. Рудницький.

К. Мельникъ — Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка (1628) (Кіевская Старина, 1896, XI ст. 276—286).

Розвідка подає коротко козацкі відносини від 1626 до 1630 року. Шан. автор, давши погляд на куруківський договір, признає Дорошенка наслідником політики Сагайдачного (з чим можна тільки згодити ся), представляє єго трудне становище з огляду на приборкану виправді тільки що, але вічно непокірну урядови козацку партію і збирає нечисленні згадки про него в сучасних жерелах. По тому представляє автор відносини кримські, справу Шагин герая і Кантемира та коротко згадує про кримський похід Дорошенка. Автор об'ясняє спокійне захоплене польського уряду лояльністю нового гетьмана Грицька Чорного і прихильністю для козаків зі сторони Стефана Хмелецького, тодішнього регіментаря на Україні. Єму і присвячене закінчене розвідки.

Сказалисьмо вище, що розвідка, здається, має за ціль представити коротку історію козащини в літах 1626—1630, не входячи в подробиці. Так видаватись буде, як припускаєм, кождому, хто сю розвідку перечитає.

Але як з тим змістом погодити титул? Титул сей належить тільки до одного факту, розповідженого коротко на сторони 280 і се не дає ще підстави розтягати назву єго в титулі на цілу розвідку. Про Дорошенка говорить ся тільки на 1½ сторони, про попередні зносини козаків з Шагин гераем не чуєм в оповіданю про кримські відносини ні словечка, і як би не титул і ширше оповідання про кримські відносини, трудно було б і догадати ся, що автор хоче кримський похід Дорошенка зробити осередком і головною точкою своєї розвідки. Та вада розвідки має свою причину головню в тім науковім апараті, яким орудує автор. Хто приступає майже тільки з Смирновим в руках до спеціальної розвідки про якийсь факт татарско-козацких відносин, той мусить попасти в той блуд, що про головний випадок, який хоче описувати в розвідці, не буде мати що писати. Не кажучи за спеціальну працю Голембіовського, навіть у Костомарова (Богдан Хмельницький I) і Евзарицького (Історія запорожських козаковъ II) можна знайти відсилачі до Сенковського (Collectanea z dziejopisów tureckich), Гаммера і Цинкайзена, і їх праці доконче потрібні для всякого, що хоче займатись яким нибудь фактом з історії музугманського сходу.

Натомість по змінім титулі розвідка булаб дуже добре написаним коротким оглядом зверхне-політичних відносин козаччини в р. 1626—1630. Не можна тільки згодитись з заявленем автора, мов би за Сагайдачного козацтво дійшло легального увільнення від реєстру і признання нових православних єрархів (ст. 275) і з заявленем, що куруківський договір був кроком назад з висоти Сагайдаччини (ст. 276). За часів гетьманованя Сагайдачного відбулись кілька комісій польского уряду, що допевнялись списаня реєстру і повздержуваня козаків від морских набігів, і рішення їх не дійшли мети лише задля грози з боку Турції. Православних же єрархів ніколи не затверджено було урядом — декрети против них лиш на час свого житя здержав Сагайдачний. Взагалі лояльність козаків до польского уряду поплачувалась лише тоді, як сей уряд мусів з причини заграничної політики крізь шпари дивитись на цілковите уневажнене всяких приписів для козаків. Що належить до куруківського договора, то був він здобутком, не неудачею, коли будем разом з автором дивитись на него з легального боку: реєстр був дуже значно побільшений, з ним і платня.

Поправити належить помилки в датах (друкарські): 1829 (ст. 282) на 1629, 1624 (ст. 285) на 1626, 1730 (ст. 285) на 1630.

С. Рудницький.

Е. А. Альбовскій — Исторія Харьковского слободского козачьяго полка, Харків, 1896 (відбитка з IX. т. Харьковського Збірника).

На вступі, на 11 сторінках і тому натурально дуже поверхово, автор оповідає загально відомі факти з історії України, починаючи з Готів, Гунів, Хозарів і закінчуючи часами Хмельницького — Білоцерковською умовою, наслідком чого явилась українська колонізація з правого берега Дніпра на лівий і далі вглиб — на місце теперішньої Слобідської України. Але ще ранійш московський уряд, маючи на меті державні інтереси, заводить тут сторожі, будує пограничні міста і заселює їх вартівними воєнними ватагами. Історія переселення Українців — „Черкасів“ перед Білоцерковською умовою з гетьманом Острянницею р. 1638 на місце сучасного Чугуєва обіймає зміст першого розділу. На жаль в оповідання сього неясна причина дуже скорого відворотного переселення українських осадників на правий беріг Дніпра. Про се автор говорить на ст. 15 так: „Черкаси, що прийшли з Острянницею, присягнули на вірність Московській державі; всім їм кавано було видати на перший час платню грінми і хлібом. Разом з тим прислано до Чугуєва воеводу Щетиніна і з ним 200 чоловіка московських „служилых людей“. Перебули сі зайді в Чугуєві не довго, бо р. 1641 між ними счинилась

колотнеча, завершена тим, що гетьмана там убито, а Українці подались з цього міста знов до Литви". Нейсно, межі ким счинилась колотнеча — межі Українцями чи межі Українцями та московськими „служилими людьми“? хто вбив гетьмана і чому Черкаси взяли за лїпше вернутись назад до „Литви“?

Далі описано історію засновання міст Острогожська, Сум, Ахтирки, Харкова, історію будування останнього, в подробицях описано його фортеці і вигляд міста в кінці XVII ст. на підставі писаних вказівок воеводи Сухотіна. Цікавий також документ з р. 1663, знайдений проф. Багалієм в московськїм Архиві міністерства справедливости і видрукований вже в Харківськїм Календарі з р. 1885.

Осадники на новім місці заховують свій козацький уклад, але з старшини тоді вже визначають ся особи шляхецького походжіння — Захоржевські, Ковалівські, Шидловські. Особи „шляхецького“ походжіння відзначались тим, що мали право володіти підданими селянами (ст. 37); на чім полягало се право під той час, автор не пояснює. Козаки поділяли ся на виборних (ревстрових), підпомічників і підсуєдків (сей поділ оперто на праці проф. Багалія — „Материяли...“). Селяни поділялись на панських, монастирських і вільних (ст. 39). На жаль, автор дуже мало спинаєть ся на сїм поділі і пояснюючи, хоча й побіжно, в чім була залежність панських селян, цілком промовчує питання про „вільних“ посполитих. Про те, чи мали в Слобідщині посполиті „підсуєдків“, також не згадуєть ся.

Далі автор описує військово-адміністративний уклад полку, зброю, одержу козаків і їх неспокійне життя під постійною грозою татарських нападів. Урядови (московському) було користо жити в приязні зі слобідськими козаками, воно виявляло їм свою ласку і надгороджувало ріжними пільгами. Козаки з свого боку платили вірністю московському цареві і не тримали спільно з гетьманськими козаками, коли ті зраджували. Універсал Виговського відкинено в Слобідщині з обуренням. Полковник Кіндратів роздер універсал перед очима всієї старшини і сказав навіть, що слобожани — не гетьманці і вважають ганьбою для себе рівнятись до них. Харківські козаки брали участь в руйнуванню України військами Ромодановского (ст. 50). Таке ж обурення, за винятком кошового Ів. Сірка, викликала і зрада Бруховецького серед слобідських козаків.

Всі сї прояви вірнопідданих почувань і розважності автор дуже наївно вважає особливою заслугою слобідських козаків. Але ще більшою наївністю і суб'єктивністю відзначають ся міркування автора з поводу ворохобні в Харківськїм полку, вчиненої Сірком. „Харківці збунтовались, вбили вірного цареві полковника Репка і сотника Федорова... Правда

і сей випадок не можна вже занадто суворо числити в догану полкови, де тільки декотрі міста та частина мешканців полкового міста, легкодушно підпавши намовам і спокусливим обіцянкам, пристали до зрадників. Обвинувачувати їх тим тяжше, що на чолі зрадників, харківських козаків, станула така особа, як Ів. Сірко..“ „Чи можна ж обвинувачувати козаків, зваблених такою особою?“ І далі: „хоча на жаль невелика частина мешканців Харківського полку і пристала до сієї ворохобні“. І ще: „Бунт Стенькі Разіна не минув цілком добре для полка“ (ст. 56—7—8).

Автор, не вияснюючи самої події, не розглядаючи причин — чому Харківці бунтувались і чому Гетьманці бунтувались, обмежуєть ся такою наївною і ненауковою критикою сих визначних подій в житю Слобідських полків... Від сих розумовань віє духом підручників Іловайського...

Хоча в розгляданім випуску надруковано не всю працю д. Альбовського, лише першу частину, але ми дозволимо собі висловити про неї свій осуд.

Ми анї трохи не думаємо маловажити значіння компілятивних праць, навпаки, для Росії вони мають величезне просвітне значінне. Для історії Слобідщини досі бракувало таких праць, але на жаль треба сказати, що і тепер їх бракує, по виданню праці д. Альбовського. В компілятивній праці більш як де инде вимагаєть ся не просте констатованне фактів, але правильне, наукове, критичне і разом з тим популярне виясненне подій історичного життя. Тоді така праця буде дійсно відповідати своєму призначінню. Такі ж розумовання, як наведені висше, не можуть вважати ся науковим виясненнем історичних подій і з'явищ. Коли ж автор гадає собі, що наукове, критичне виясненне не буде зрозумілим для „ширшої“ публіки — для неї ж очевидячки і призначувалась ся праця, — то він сильно помиляєть ся. Кожну річ можна зробити зрозумілою, але ж треба уміти зробити се. *Е. Р—ва.*

Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce, том V (4 випуски), Краків, 1896, ст. 255 + CLXXIX + 21 табл., велике 4^о.

Томи сего видавництва краківської академії виходять в зошитах і складають ся з двох частей: статей і справоздань з засідань комісії. Крім обговореної вже нами статі А. Ђєського про фабрику слущких поясів (Записки т. XVI) розділ I сего тома містить ще кілька більш або менш цікавих для нас статей, а то:

Ф. Бостель подає Материяли до історії золотарства львівського в XVI і XVII в., доповнюючи працю Лозіньського про історію львівського золотарства до половини XVII в. Автор повторяє за Лозіньським історію спорів і процесів між золотарями львівськими та краківськими і люблинськими про конкуренцію і додає кілька документальних причинків. Дальше вказує на те, що д. Лозіньський, користаючи з книг міських, для того в монографії своїй поминув зовсім золотарів Русинів, Вірмен і Жидів, що не будучи католиками, не могли вони належати до цеху, або з причини, що мешкали на передмістях, справ ніяких в урядах міських не провадили. В книгах ґродських натомість д. Бостель подибує часто материяли про майстрів нецехових, напр. спори золотарів передміських — „партачів“ з цехом; звідти подає він і три списи тих „партачів“: оден з р. 1598, і два з р. 1600, а далі на підставі книг ґродських укладає хронологічний спис львівських золотарів, разом 90 імен, між ними 19 вже знаних з праці Лозіньського і самого автора з його справоздання з тоїж праці, отже цілком нових імен 79, як видно — багато Русинів. При декотрих іменах автор подає звістки документальні, з книг ґродських, з яких видно, що були то зручні майстри, мали замовлення на різні роботи, переважно срібні, для польських магнатів.

Др. Фінкель подав випис з інвентаря замку в Жовкві з р. 1726, переважно про образи (с. 42—48).

В. Луцкевич подає досить многословний опис замку Гербурта під Добромилем. Зачинає довгим виводом назви „замок“, що буває, по словам его, невідповідно уживана, коли називають замком *grody królewskie, dwory szlacheckie, starościńskie* або *foralicye*, що служили для охорони околичної людности підчас нападів Татар. Схарактеризовавши кождо катеґорію, подає дуже докладний архітектурний опис замку Гербурта і на підставі того опису і положеня замку причисляє его до „*foraliticium*“. Замок, здається авторови найімовірнішим, збудовано в другій половині XVI в. на ґрунтах старостинських; як припускає автор, будував его Ян Гербурт, хоч знов букви на щиті гербовім над брамою кажуть догадуватись, що фундатором був Щасний Гербурт каштелян перемиский 1560 р., а реставровав Ян Гербурт 1610. Сей прикрасив замок і переробив поверх передної его части на мешканє, але сталим мешканєм задля своєї оборонної конструкції замок Гербурта бути не міг: не було навіть місця на мешканє служби, на кухню Історія замку до половини XVII в. автору не знана, а вже р. 1789 був він руїною, бо тодішня властителька Тарнави дарувала ті руїни оо. Василям добромилським на репарації монастиря. Не знати чи користали з того дару Василяне, хіба, як думає автор, розібрали часть окольної стіни, а в кінці уряд камеральний заперечив їм того права і взяв в своє володінє руїни.

Ф. Бостель подає деякі матеріали до історії львівського малярства. На вступі зазначає, що хочай д. Раставецкий в своїй праці „Словар малярів польських“ приніс значний матеріал до тої історії, а цінні причинки подав в „справозданнях до історії штуки в Польщі“ Лозінський, то однак всі ті факти не сягають далі XVII, XVI віку, лиш деякі подробиці сягають і в XV в., тим часом малярство руске процвітало вже в XIV в., коли Ягайло поручав руским малярам мальоване костелів на Вавелю і Лисій Горі. Що до львівського малярства, каже автор, маємо дуже скупі відомости, і так не знати навіть докладно, коли цех малярський засновано. Автор наводить кілька документів до него, з них оден — грамота єпископа львівського Яна Соліковського з р. 1596 відлучає католиків малярів від Русинів і Вірмен, иньший — грамота фундаційна короля Жигмонта III надана (перед 1596 р.) маляреви Янови Шванковському, котрого і належить уважати фундатором цеху малярського у Львові. Числа майстрів малярських кожного року також не можна докладно означити, лиш з висоти податку, що складав цех малярський, можна припускати, що на пр. р. 1598 було майстрів 8, а товаришів 42. Крім цехових малярів були ще не приналежні до цеху; ті мешкали на передмістю (на Підзамчу) і звались партачами. Єсть спис тих малярів з р. 1600, де вчислено 11 імен — самих Русинів. Крім числа і імен нічого більше про них автор сказати не може, бо книги ґродські, де полагоджували свої справи передміські малярі, нічого про їх здібности або заслуги в штуці не кажуть. На підставі книг ґродських укладає автор реєстр передміських малярів, почавши з р. 1387, 50 майстрів, при кождім подаючи виписки з книг ґродських. Найбільше подробиць додано при імені Гриня Івановича, з них виходить, що крім малярства Гринь знав і штуку друкарську і ґравюру і прославив ся головню яко друкар. В реєстрі вчислена також одна малярка Варвара під р. 1611.

На підставі нотат А. Ремера подає проф. М. Соколовський деякі відомости про фабрики поясів золотистих, уживаних до давнього строю. Передовсім згадує про фабрику слуцку, однак відомости подані тут показують ся (як видно з пізнішої статі А. Єльського, написаної на підставі документів) баламутними. Належить лише згадати, що А. Ремер подає рисунки знаків фабрики слуцкої (звичайно руских — Лео Мажарський, Въ градѣ Слѣцкѣ, в кількох варіантах, або латинських — F. S.), як також і кілька фотографічних образків самих поясів. Дальше вчислені иньші фабрики поясів, разом 15, з котрих фабрика Яна Марконовича (як думає автор — у Львові) мала би бути найстаршою, судячи по написи на шовковім поясі з тої фабрики: Fe. Jan Markonowicz anno 1701, але чи вона була як раз у Львові, цілком не знати. Ширша відомість подана про фабрику краківську Францішка Масловського; иньші фабрики були

в Кобилці (коло Варшави), в Городні, в Несьвіжу (ся дуже непевна), в Шідліцу (коло Іданьска), в Пшеворску, в Држевіці, в Соколові (губ. сідлецька), Рожані (повіт слонимський), в Куткорі, Межибожі, Угнові і Жмигроді. Взагалі всі відомості досить непевні і неясні.

Статя В. Луцкевича „Поліхромія дерев'яного костела в Дембнім під Новим Таргом“ інтересна тим, що, як видно з доданого рисунку, костел сей зверхнім своїм видом подібний до наших дерев'яних церков, а поліхромічна орнаментика має багато подібного з византийським стилем.

М. Берзон говорить про „давніші божниці (жидівські) дерев'яні в Польщі“. Між иньшими згадує коротко про дерев'яну божницю в Острополи, дає ширшу опись старої божниці, також дерев'яної, в Заблудові і подає в неї ілюстрації. Вона дійсно дуже оригінальна і пригадує дерев'яні, галицькі церкви, є де що подібне і в орнаменті. Коли була вона збудована, не міг автор дослідити, але найшов в старій хроніці жидівської громади заблудівської нотатку, де сказано, що божниця була розширювана 1646 р.; міркуючи з її зверхнього вигляду автор догадує ся, що була вона будована під впливом християнських будівничих.

Друга частина тома — протоколи засідань комісії містить в собі короткий зміст ненадрукованих в цілості рефератів. Нотуємо ті з них, що належать до нашої території. І так:

Д. Луцкевич (с. 17) в справозданю з прогульки в околиці Кросна, Сянока і Добромиля згадує загально про видні сліди роботи львівських майстрів почавши від Риманова на схід, дальше про церков в Ляшках мурованих, коло Хирова (церков перероблена з костела містить цінні предмети в стилі ренесансу), про замок і монастир василиянський в Добромилі.

Д. Лозинський (с. 47) подає відомість про малярів львівських XVII в.; найбільше інтересні єму були імена малярів руских з причини великого числа артистичних праць, розкинутих по церквах як н. пр. в Богородчанах, Рогатині, в церкві св. П'ятиць у Львові. Подає тут реєстр звиш 30 імен малярів-Русинів, однак лиш на двох з них звертає особливу увагу, а то на Федора Сенковича, що малював плащенницю і іконостас в церкві Ставропігійській у Львові і Миколая Мораховського Петраховича, що малював також іконостас ставропігійській після того, як згорів попередній, мальований Сенковичем. З поводу сего реферату комісія ухвалила зайнятись описанем старинностей міста Львова з особливою увагою на старорускі образи.

А. Чоловський подав кілька історичних відомостей про замок в Збаражі (ст. 49) і витяг з інвентаря замку в Бережанах з р. 1762 (ст. 51).

В. Лозінський (ст. 50) подає кілька рисунків орнаментики з латинської катедрі в Перемішлї.

Ю. Захаревич і п. Лозінський (ст. 63 і 66) констатують, що пам'ятник Острожских в Тарнові і пам'ятники Сенявских в Бережанах робив той самий різьбар — Ян Пфістер з Вроцлава.

Ф. Бостель (ст. 64) подає кілька подробиць до історії будівництва львівського з XIV—XVII в.; вчислєє 10 будівничих, самих Німців або Вірмен, подає записки про різьбарів львівських від XVI до половини XVII в.; вкінці надруковано два привилєї, оден короля Августа III для ритовника і друкаря львівського Івана Филиповича, другий короля Станіслава Августа для Петра Полейовского, архитекта.

А. Петрушевич (ст. 66) звертає увагу комісії на деякі цінні пам'ятники будівництва, як церков в Спасі і архимандрія в Угневі з XV або XVI в.

М. Ковальчук (ст. 66) здає справу з дослідів своїх над церквою в Посаді Риботицькій під Добромилем, а низше на ст. 78 - 80 подає її докладну опись з ілюстраціями; він зазначає, що будова ся має незаслужений розголос, бо хотай плян її вказує на готику, та в виконаню не видно стильової консеквенції. В дискусії над сим предметом підніс д. Чоловский, що була се церков арияньска, а Скроховский пригадує ще одну церков в Вишничу в зле виконанім готичнім стилю збудовану з риняків.

Д. Скроховский (ст. 66) подає відомість про церков в Верхраті з величавим іконостасом і різьбленими дверми від сакристії і гарні образи в недалекій капличці в лїсі.

І. Шараневич (с. 66) звертає увагу на інтересні двері іконостасу з Грибовицької церкви в музею ставропигійським. В дискусії звершено також увагу на готичкий костел Бернардинів у Львові, на портрет Володислава Опольского, срібну тацу в церкві св. Юра у Львові, а також на срібну оправу євангелія місцевої роботи в церкві в Тернополи.

В. Лозінський (ст. 66) подає цікаві відомости про львівських вишивачів (гафтярів): ремісники сї творили осібний цех, завязаний 1658 р., переважно з Русинів і Вірмен. Статут цеху обіймав сих ремісників і з околиці Львова на 30 миль; з I арт. сего статута видно, що вироблювали вони: сайдаки, похви, тебінки, шавлуки, „плати“ на шкірі або аксаміті, а також роботи артистичні для церков і костелів. Д. Лозінський згадує також про виріб наметів у Львові — сим ремеслом займались Жиди.

Ф. Бостель (ст. 77) подає відомости про Жидів золотарів XVIII в. у Львові і вчислєє їх імена. На підставі інвентарів жидівських з 1765 р.

дає він числа Жидів золотарів і по інших містах східної Галичини та підносить велике замиловане Жидів до сего ремесла, бо коли золотарів було 185, то в інших артистичних ремеслах лише по одному, по двох.

М. Ковальчук (ст. 80) подає опис і рисунок церкви (укріпленої, як і церков в Посаді Риботицькій) в Залужу, коло Збаража, а далше короткий опис, також з рисунком, замку Збараского, збудованого по проекту Скамоці, однак не вповні переведенім, Криштофом Збаражским.

Ф. Бостель (ст. 81) додає дещо до відомостей Лозїнського про вишивачів на Руси, а то про бродських, де їх знайшов аж 9. Се значне число вишивачів толкує д. Бостель істиницею в Бродях фабрики орієнтальних матерій і килимів, що мав заложити Ст. Конєцпольский.

Далше подає він же (ст. 82) кілька відомостей про золотарство і малярство в Перемишли. З книг мійських перемиских, переглянутих на борзі, подав д. Бостель зміст статуту полученого цеху малярского, золотарского і ліварского а далше реєстр золотарів, де є багато Русинів, а також короткий реєстр малярів перемиских, і звертає увагу на старі образи різного змісту в бібліотекі капітули рускої в Перемишли, як імовірно роботу тих давних малярів.

М. Берзон (ст. 87) подає відомість про муровану і укріплену божницю в Луцку в стилі італійського ренесансу, а також залучає два привілеї короля Жигмонта III, оден на будоване мурованої божниці в Луцку з умовою, щоб була вона заразом твердинею, другий на її докінченє; додучено рисунок.

М. Соколовский (ст. 97) подає з поводу праці Дітріхсона кілька уваг про будову деревляних церков на Руси.

Д. Ребчинский (ст. 100) представив годинник столовий XVII в. роботи Павла Доброштанского в Підгорцях.

М. Ковальчук (ст. 100—101) говорить про божницю, костел і церков в Лешневі коло Бродів. В дискусії згадав д. Фінкель про божницю тернопільську.

Ф. Бостель (ст. 101) подав відомість про фабрику поясів перських в Станиславові. Навязуючи до того подав д. Чоловский незнану подробицю про фабрику шовків в Бродях, з чого видно, що Конєцпольский спровадив майстрів з Гданьська і Голяндії.

А. Петрушевич (ст. 101) представив різьблений з кости слоневої хрестик, на думку референта — з XI в. Ширше застановив ся над ним д. Соколовский (ст. 104), кладучи на X або найдалше на початок XI в. і підносячи велику вартість сеї різьби.

В. Луцкевич (ст. 102) подає відомість про написи рускі на фрагментах кам'яних в Красноставу.

В. Лозинський (ст. 130) відчитав реферат про відливарні львівські, де каже, що Львів славився своїми відливарями, а особливо прославився відливанем гармат Гануш Сворч. Додано кілька рисунків гармат львівських XVII в.

Д. Ребчинський (ст. 133) представив старинну палицю, різблену (в промисловім музею у Львові); на його думку має се бути палиця сулейска.

Г—а.

Христофор (Сулима), первый епископъ слободско-украинскій и харьковскій. Прот. Н. А. Лашенкова, Харків, 1895, стор. 286 (Віцбитка з Харьковского Сборника 1893—95 р.).

Ся широка праця, як завважає сам автор, має служити лишень матеріалом до історії перших десяти років Слобідської єпархії, заснованої р. 1799. Щоб так сказати — тканкою задля групування сих матеріалів служить біографія першого єпископа слобідського — Христофора Сулими, властиво час перебування його у Харкові (1799—1813).

Родом був Сулима з козацької старшини: батько його, Семен Іванович, був переяславським полковником. Харитон (мирське ймення Христофора) Семенович служив, по досить певним відомостям, спершу в війську, а потім вступив учнем до київської духовної академії, де р. 1765 й постригся у ченці. Дякуючи старанням сильних на той час людей — Завадовського, Румянцева й особливо Безбородька, Христофора висвячено на архимандрита (р. 1789) й дано Гамаліївський Харлампіїв монастир. Р. 1794 його послано за ректора до чернігівської семінарії, р. 1798 вже висвячено на єпископа і послано до Феодосії вікарієм, а за рік переведено на слобідсько-українську єпархію. Прот. Лашенков дійсно подає з того архивного матеріалу, що мав під руками, силу фактів, що ілюструють собою повільне формовання та розвиток управи новозаснованої єпархії. Такі події життя нової єпархії, як заснування консисторії, духовних правлінь, обписав автор документально та широко, не проминув навіть біографій осіб, що брали більш чи менш діяльну участь в роботах Христофора.

Р. 1805 трапилась подія, що лишила слід не тільки в життю Харкова, але взагалі України, розуміємо заснування університету. Христофор у цьому ділі брав велику участь. 20 ліпших учнів харківського колегіума він відступив, аби скласти перший курс в університеті; крім того він виклопотав право приватного слухання медичних лекцій учням колегіума в університеті й тим запобіг закриттю сього факультету задля браку слухачів. Просвітні заходи Христофора не стали на цьому. Він наказав духовенству (р. 1805) засновати так звані „потні“ школи, що

були початковими елементарними школами; в них повинні були вчитись не тільки діти духовенства, але й причт, що ніде не вчився раніш. Варто уваги, що в сі потні школи наказано приймати й дітей селян, як що ті схотять, аби їх діти вчилися. Се було відгуком стародавньої загально-громадської української школи духовної, яка в сей час втратила вже свій попередній характер і стала суто-клясовою.

Оглядаючи діяльність Христофора, що до управи тодішними манастирями, парафіяльними церквами і загального кермування духовенством, автор подає силу фактів, що мають вартість задля характеристики побуту тодішнього духовенства. „У праві на парафію, каже автор, практиковано два вироблені вже принципи — виборчий та спадковий. Скоро тільки вмер член причту або вийде „за-штат“, дорослий син його посідав парафію і виражався за посвященням“. Наслідком такого порядку було те, що духовенство кріпко трималося своїх насиджених місць, тісніші звязки заводило з парафіянами, зріднялося з ними. От через віщо у той час люде нераз протестували проти проб вищого духовного начальства обминути спадковий принцип. Сим самим прикріпленням до якоїсь парафії можна вияснити і нерідкі тоді подорожі цілого причту задля збору „на будівлю“. „Купивши коней та вози, або й власними, св'ященник з дяком, а дякон з титарем або паламарем рушали по збір по різних містах харківської та сумежних епархий, переважно ж на Черномор'є та Донщину. Побожні козаки щедро обдаровували їх“. Виборчий принцип мав вагу лише тоді, як котрий член причту не лишив по собі дітей. Парафії записувалися й на дорослих дочок — для їх чоловіків. Колиж через щось не траплялось молодого, то молоду звичайно посиляли до архиєрея, а той вже від самого себе посилав її до начальства колегіума на оглядини дорослих „богословів та філософів“. Оглядини сі відбувалися або в хаті начальства, або — що простіше, — у клясі, куди приводили сердешну молоду.

Цікаві теж відомости про засоби церков та причтів, про пасіки, про брацтво, що заціліли лишень вельми рідко при сільських церквах і функціонували переважно на храм. Межи иньшим діяльність ся виявляла тим, що „староста збирав від парафіян добровільні датки, варив мед, а в празник ставив братський обід, до якого запрошувано священика, причт та парафіян. До тогож усьому селу продавав братський мед, і користь ішла на церкву, а частку відділяли старцям“.

Можна зауважити деякі помилки. „Безбородько, напр. каже автор, син українського дворянина, а чи й не селянина; Завадовський — син св'ященника на Україні“. На стор. 7 єсть ось яка нотатка: „молитинський монастир був тоді (1765) під доглядом переяславського архиєрея, как коадютора київської митрополії“. А тим часом відомо, що від року

1726 переяславські архирей фактично вже не залежали від київської митрополії, а р. 1733 від їх одібрано й самий титул коад'ютора. Сі дрібні помилки не зменшують одначе вартости праці прот. Лащенкова, проти наукової ваги якої нічого й говорити вже через ту силу матеріялу, яку подано тут з невідомих ще архивних джерел. Д.

Русскія книги. Съ біографическими данными объ авторахъ и переводчикахъ (1708—1893). Редакція С. А. Венгерова. Изданіе Г. В. Юдина. Т. I: А—Бабаджановъ. Спб., 1897, ст. VII + 476.

Се видане, на жаль, не задовольняє вимогам бібліографії не тільки научної, але й чисто практичної. Видане зроблено по авторам, або заголовкам публікацій, котрі тут перемішані на купу, за 185 років! До того недостача показчика в кінці тому робить видане зовсім невжиточним, бо треба би хіба читати его від дошки до дошки, аби найти щось потрібне кому, а в кого найде ся на те охота й час? Показчики повинні би бути подані хоть після того, як буде напечатано усе видане — що, звісно, може стати ся дуже нешвидко. Ті показчики треба буде знов уложити по авторам, себ то повторити видане в скороченому виді! Тай тоді видане буде невжиточне для тих, що хотіли би по нему знати поступенний розвій російських та українських публікацій у Росії. На жаль, автор не обіцяє нам у передмові і таких показчиків, а за те обіцяє „распредѣленіе русскихъ книгъ по отдѣламъ“. „сгруппировать все данныя состоящаго перечня“. Отя публікація д. Венгерова нагадує нам иньшу таку публікацію, — звісну польску бібліографію Естрайхера, даремну і невжиточну, котра вже десятки років печатає ся, перепечатує ся і тільки робить безпотрібні видатки краківській академії. Єдиний розумний спосіб видавання бібліографії, се — хронологічний, по рокам. Такого способу держать ся майже всі бібліографи, між иньшим і галицько-руський, д. Ів. Левицький, котрого бібліографія австро-угорських видань куди краша бібліографії Венгерова, тим більше, що показує нам і графіку тих видань, т. є. дає їх заголовки таким самим письмом, яким були печатані оригінали. При тому д. Левицький і скромнійший у своїм переднім слові ніж д. Венгеров у своїм, хоть і робив свою працю сам один і в крайній бідности, тай напечатана вона на крайне бідні засоби. М. П.

В. И. Шенрокъ — Матеріялы для біографіи Н. В. Гоголя, Москва т. I, 1892 с. 385, т. II, 1893 с. 403, т. III, 1895 с. 549.

За 40 літ, що пройшло від смерти нашого великого земляка, зібрано досить багато матеріялу для його біографії: ми маємо збірники його листів, маємо спогади про його і про тогочасне суспільство, маємо кри-

тичне, гарно оброблене повне видання його творів неб. Тіхонравова. Але отсей матеріял потребує багато спеціальних критичних студій. В згадках про Г. ми знаходимо суперечні звістки, для аналізу творів Г., як матеріялу автобіографічного, дуже мало зроблено, а на підставі листів біографи приходять до цілком супротивних висновків. Таким робом треба привести до системи зібраний матеріял, перевірити його вартість, критично обробити і потім перейти до більш-менш повної біографії письменника. Таку мету поставив д. Шенрок для своєї праці; перший том вийшов ще в 1892 р., й автор сподівався закінчити його в трьох томах, але обсяг праці побільшився, і з передмови до III тому ми бачимо, що буде ще четвертий том.

В історії російської літератури Г. перший і останній Українець, що мав такий величезний вплив і значіння, як голова реалістического напрямку. В аналізі літературної діяльності Г. біограф повинен завжди мати на увазі племенні відзнаки його характеру й світогляду. Гоголь був щирим Українцем, добре знав він Україну, її побут, звичаї, пісні, казки; в Петербурзі він цікавився її історією й етнографією, з щирим чуттям згадував про неї, й його українські симпатії виявились виразно в творах цього періоду. Але трохи погляди його відмінюють ся, українські симпатії перетворюють ся в загально-російські і в другій половині своєї літературної діяльності Гоголь переходить цілком до малювання загально-російського життя й суспільства. Дуже цікаво, на якому ґрунті виникла ця переміна і розвили ся ці загально-російські симпатії; на жаль, в цій справі праця д. Шенрока ледве чи зможе читача задовольнити.

Перший том обіймає час життя Гоголя до 1830—31 рр. Після огляду літератури про Г. д. Шенрок описує нам на підставі спогадів і декотрих уривків з листів суспільство, серед якого виростав Гоголь, його життя, погляди й бажання; малює потім батька й матір — В. і М. Гоголів, їх життя, відносини між собою й до сина. В розділі „шкільні роки Гоголя“ окрім оповідання про вченню, ми знаходимо характеристики циклів його листів до матері і до Г. Висоцького. Поруч з сими д. Шенрок зазначає, що декотрі місця Ганса Кюхельгартена стоять в звязку з отсими листами — себ то мають автобіографічне значіння. На підставі отсих порівнянь д. Шенрок робить характеристику духового стану Гоголя, тогочасних його думок і замірів. З другого боку біограф підносить, що в Гансі Кюхельгартені ми маємо завязки образів, що в більш повній й артистичній формі виступають в пізніших творах Гоголя.

Життю в Петербурзі 1829—31 рр., пробудженню щирих і палких симпатій до України й початку літературної діяльності присвячено два останні розділи I тому, де треба занотувати критичний розбір висновків д. Вілозерської й Чарнацької про відносини Г. до його матері. Що до

історії розвою поетичної творчості цікаві замітки д. Шенрока про генезу жіночих образів, замітки про характер гоголівського аналізу кохання й взагалі про характерні риси типів перших повістей; окрім того біограф подає паралелі до перших творів Г. з народної літератури. Застановлюючись на характеристиці вищого петербурського суспільства й його вплива на розвиток творчості Г., д. Шенрок робить цікаві порівняння між Гоголем а Пушкіном, як артистів людської прози.

В „Вечерах“ кидаєть ся в вічі ідеалізація жіночої краси; для дальшого періоду сієї діяльності Г. сюжетом бере апотеозу національного почуття, каже д. Шенрок в першій розділі другого тому. Таким робом цілком натурально біограф переходить до генези палкої, щирої любови Г. до України, починаючи з часу его дитинства і виховання в українській родині. Далі автор застановлюєть ся на відносинах „Страшної пімсти“ до інших творів Г. і паралелів до Вія з казок. Треба занотувати, що д. Шенрок не признає великого вплива Наріжного на Гоголя. Гоголь по думці д. Шенрока скористовав ся лише образами життя укр. бурсацтва й шляхецтва в творах „Бурсак“ і „Два Івана“, але самостійність Г. виявила ся в образах природи, в характеристиках осіб і в діяльничім елементі. Дальший розділ д. Шенрок присвячує просторій й цікавій характеристиці Г. яко історика і педагога; біограф розбирає окремі замітки Г., зводить їх до купи і зазначає його погляд на науку, його відносини до історії і каже, що у Г. не було кulta науки, не було охоти до наукової праці. Сього ж питання дотикаєть ся і додаток до III тому, де д. Шенрок розбирає погляд д. Максимовича на наукове приготування Г. і наводить думки Л. Майкова й Бестужева-Рюміна про се. Дуже цікаво, що біограф ставить отсі погляди Г. на науку в звязку з думками того петербурського суспільства, де обертав ся Гоголь. Останній розділ присвячено драматичним творам Гоголя 1830—1836 р.

Життю Гоголя за кордоном за час 1836—1839 присвячена перша, більша половина III-го тома: тут ми знаходимо звістки про збори та подорож Г., його побут, про праці, котрі він там оброблював, його відносини до російського товариства в Римі. Потім біограф переходить до оповідання про цензурні митарства з „Мертвими Душами“ і про клопоти Г. Характеристиці двох великих творів сього періоду — „Мертвих Душ“ і „Ревизора“ присвячена друга половина; д. Шенрок аналізує літературну манєру Г. в „Мертвих душах“ і подає генезу сього твору; потім переходячи до „Ревизора“, застановляєть ся на відносинах до його суспільства й критики.

В отсім III-ім томі д. Шенрок менш дотикаєть ся фактів внутрішнього життя Г. й розвою його поглядів в 40-х роках; він обіцяє більш

повно розібрати отсі питання в звязку з характеристикою мистично-аскетичної переміни в життю й поглядах Гоголя в IV т.; можна тільки пожадати скорійшого виходу сього тому й закінчення цікавої праці.

Між додатками й замітками до окремих місць праці, що знаходимо в кінці кожного тому, можна завітувати, як найбільш цікаві в I т. звістки про службу В. Гоголя, копії з його подання й з двох докладів (рефератів) В. Трошинському; в II — показані за статтю д. Сумцова паралелі до „Вія“ з народних казок; в III подано декотрі паралелі з народних пісень до образів і описів Гоголя, розбір погляда д. Максимовича на наукове приготування Гоголя й потім коротенький огляд звісток про відносини Г. до Поляків і католицьма з книги Смолюковського *Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Panskiego*. О. Г—ий.

Е. В. Пѣтуховъ. Письма Н. В. Гоголя къ Н. Я. Прокоповичу (1832—1850), К., 1895, ст. II + 60 + 2 табл.

Листи Гоголя до його шкільного колеги й приятеля Прокоповича (одного з менших поетів російських), переховані в бібліотеці їх спільної *almae matris* — Ніжинського ліцея (тепер інститута), вже видрукував раз Гербель (часоп. Русское Слово, 1859, I). Д. Петухов видав сі справді дуже важні для біографії Гоголя листи наново в сій брошюрі з поводу ювілею інститута, уважаючи видання ГерBELя дуже непоправним; до листів Гоголя додано ще чотири листи самого Прокоповича і два знімки фототипичні з листів Гоголя. М. Г.

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. IX, Харків, 1897, ст. XVI + 243 + 113—128.

На початку сего тому напечатана посмертна споминка д. Багалія „О. Николай Лашенко и его труды по мѣстной церковной исторіи“ (з портретом покійного) та два некрольоги: „Д. А. Матовъ“ (М. Маслова) і „Памяти І. І. Каширенинова“ (А. Ветухова). Остатні два — вихованці харківського університета, ученики пок. Потебні. Пок. Матов — болгарин, професор славістики в софійській висшій школі й редактор болгарского збірника для фольклористики, значить товариш пок. Драгоманова, симпатизував і з політичною діяльністю остатного. Каширенинов прилагодив ся був між иньшим до одної переважної справи — студий музики українських народних пісень, покласифікованих пок. Потебнею. Тим тяжша его втрата. Умер іще молодшим від Матова, у 28 році жита. В збірнику є стаття ще про одного рано втраченого славіста — Дра Ватрослава Облака, і воно вкупі робить дуже гірке вражінє. Пок. Лашенко був протоєреєм харківської троїцької церкви.

Д. Багалій, в названій статейці своїй, — трохи надто ентузіастичний, — хвалить его дуже і яко священика, і яко чоловіка, і яко вченого. Лашенко, або як він сам писав ся, Лашенков, написав між иньшим біографії першого слобідсько-українського єпископа Христофора Сулими (див. вище) і харківського архієпископа Филарета — „нестора нашей епархії“, а з менших між иньшим отсі статі: „Вас. Наз. Каразинъ, какъ помѣщикъ села Кручика“, „Домовыя церкви въ покаяхъ Слободско-украинскихъ помѣщиковъ“, „Къ біографіи Г. О. Квитки“, „Памяти ректора Харьковскаго университета П. П. Гулака-Артемовскаго“, — усе в „Харковскомъ Сборникъ“ за 1887—1890. Все те зроблено по актам і листам. Недокінченою лишилась его більша праця „Матеріялы къ столѣтію Харьковской епархії“, що думав видати на р. 1899.

Що праці пок. Лашенка дійсно цінні, на се є в томі доказ — его посмертна стаття „Е. И. Станевичъ“ (ст. 55—92). Се найкраща праця в сїм томі Сборника. В праці доторкнута дуже важна справа боротьби православія з т. назв. у Росії релігійним містицизмом початку XIX ст., а властиве духовим розумінєм християнства та й лібералізмом уряду російського в справах віри за мін. Голіцина, — напрям, з котрого було вийшло і таке капітальне діло як Біблійне товариство, для ширеня св. письма в живих мовах Росії. Станевич — наш український земляк, із Ніжина родом, перше майже незвідний письменник, прихильник Шишкова і ворог новітших рос. письменників: Карамзина, Жуковского і ин., раптом, 1818 р. прославив ся книгою п. з. „Бесѣда надъ гробомъ младенца о безсмертіи души, тогда только утѣшительномъ, когда истина онаго утверждается на точномъ ученіи вѣры и церкви“. Се була полеміка з містицизмом. Духовна цензура, звісно, пропустила книжку, та правительство звеліло її конфіскувати й знищити так, що доховав ся случайно тільки один примірник, про котрий не знали; воно покарало цензора і самого автора, котрому віднято місце в міністерстві. Та він, самою чуткою про свою книгу, підняв усіх ворогів містицизму, т. є. головно духовенство, так що Голіцин упав і на его місце настав грізний Аракчєев та архімандрит Фотій. Тоді пропав і містицизм у купі з Біблійним Товариством; сам цар помилував Станевича і навіть велів виплатити ему пенсію за всі роки відставки. Книгу его видано в друге. Характерна українська упертість Станевича взагалі, а найголовніше в тім, що не хотів відречи ся своєї книги, — того, що вважав правдою; та сумно, що він сю пригоду старав ся до самої смерти використати для грошей.

Далі йде в сїм томі Сборника „Отчетъ о дѣятельности Х. И.-Ф. О б. за 1895/96 акад. годъ“. Даємо звістки про важчіші

постанови й прояви. На засіданню товариства 12 сент. 1895 рішено видати „Пособіє для устройства научныхъ и литературныхъ чтеній“ (1 вид. в 650 прим.), осібно главу „Основы поэтики“ (в 500 прим.) і 2 вид. „Тетради для записыванія прочитанныхъ книгъ“ (3000 прим.). На засіданню 12 окт. 1895 Д. І. Багалій читав реферат про И. И. Гулака-Артемовського, — на жаль, чомусь не напечатаний. 27 окт. т. р. С. А. Ризніков реферував про історію зложення умови Мстислава Давидовича з Німцями (зміст реферату поданий). Д. Сумцов виложив історію розширення й популяризації научних тез А. А. Потебні — не подано! Тоді ж покладено збирати портрети діячів харк. університета й писати біографії професорів по катедрам. Далі д. Сумцов зробив короткий огляд укр. релігійних оповідань XVII ст. і Д. Овсянико Куликовський читав реферат про І. С. Тургенева. В. Савва говорив про історію чина царського вінчання, а проф. церк. права М. А. Остроумов читав реферат про первісне походження й значіння тексту т. зв. Сінопсиса — скороченого викладу церк. правил, як основ і печатної Кормчої книги. Зміст обох останніх рефератів поданий.

До справоздання додано програму „научныхъ чтеній для женщинъ весной 1896 г.“, а то: по римській історії В. Лапіна, по загальному язиковнавству проф. Д. Овсянико-Куликовского, по рос. історії прив. доц. В. Савви, по історії Атен проф. В. Бузескула, по історії західних літератур прив. доц. С. Соловйова і по історії римської поезії прив. доц. М. Маслова. По сій програмі було прочитано коло 50 лекцій. Слухачок було 111.

Зі статей першою напечатана стаття д. Амфіяна Лебедева п. з. Θεοκτιστὴς Μοχουλῆσκῃ, архієпископъ Бѣлгородскій (1787—1799) и Курскій (1799—1818). Стаття написана довговато і скуicznie, хоть усе ж таки цінна, бо зроблена по архівним матеріалам (харківської й курської дух. консисторій і харк. дух. семинарії) і приватним листам. Мочульський дуже заслужив ся коло виховання духовенства, між иньшим підіймаючи в ній літературний і взагалі естетичний смак. Найцікавіше з усього те, що він був ревним помічником і пропагатором Біблійного Товариства у Петербурзі, Москві й самім Курську, для них велів збирати гроші серед духовенства і світських людей тай сам давав і навіть записав у заповіті 300 р. Їго заходом зібрано на Бібл. Товариство грошей більш 5000 р. і забезпечено сталі річні датки в кілька сотень рублів. Та він же був трохи й обрусителем попівства своєї дієцезії, дбав про правильну рос. мову і вимову (не з українська). Див. про него ще Записки IV, бібліогр.

Після того іде стаття д. Сумцова „Личные обереги отъ сглаза (від уроків), вона буде обговорена осібно. Д. Сумцов помістив

тут ще 4 більші або менші статі, а то: „Литературная родня разказа гр. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы (Легенды о покаянии ангела, преимущественно малорусскія)“, „Пожеланія и проклятія (прим. малорусскія), „Опытъ историческаго изученія малорусскихъ пословицъ“, нарешті „Жаба и лягушка въ народныхъ повѣр'яхъ и сказкахъ“. Як бачимо, теми доволі різнородні й цікаві. Автор придержує ся широкого інтернаціонального методу, навіть, сказати би, за широкого, так що автор просто губить ся в морі інтернаціонального і не досить відтіняє самостійність укр. народу в духовій інтернаціональній праці, — як се робив пок. Драгоманов. Праці д. Сумцова взагалі якісь розрізнені, не видно зв'язи між ними самими, ані зв'язи їх із життям, через що їм не стає живости, загально-приступної-інтересности. Вони більше бібліографічні замітки, ніж самостійні студії. Нарешті вони й довговаті, особливо вступи, що часом обіцяють більше чим дають самі тексти праць. Та сим усім хибують наші фольклористи взагалі і ще далеко більше, як д. Сумцов. А жаль великий, бо через те наша суспільність мало важить фольклорні студії, такі важні для історії духового розвитку нашого народу і теперішнього его світогляду.

Д. Б. Ляпунов дав коротку жителісь пок. Ватрослава Облака, проф. славістики в грацькому університеті, додавши до неї повний реєстр ёго праць (1887—1896). Їх є 88. Інтересно, що пок. звертав увагу і на праці наших Русинів: він написав рецензії на працю Дра Ярославича й Прокона Лявга про Синайський молитвослов і на „Граматнку руского яз. для шкѣлъ середнихъ“ Ом. Огоновского (див. в „Archiv für slav. Philologie“ 1888 (XI, 590—594) і 1889 (ст. 584—586).

Після сего їдуть далі „Матеріали по історії войска Запорожскаго, извлеченные изъ дѣлъ Харк. Истор. Архива“ (публіковані д. П. Короленком). Поміщені тут документи від р. 1751 до 1772. Про вагу їх ніщо розказувати.

За тим іде III уступ дуже цінної статі д. Алякритеського п. з. Памяти Н. С. Тихонравова (Обзоръ трудовъ Н. С. Т-ва съ 1859—1874 г.).

Кінчить Сборник продовжене описи Харк. Істор. Архива (ст. 113—128).

Взагалі треба признати, що збірник дуже цінний, а все ж таки єму далеко напр. до „Записокъ Юго-Зап. Отд. Импер. Геогр. Общества“. Там праці були далеко живійші і краще оброблені, навіть про такі ж, на око, малі цікаві теми. Можна казати, що Київ більший осередок культури і Геогр. Товариством більше інтересувала ся публіка, тай

рівень українства тоді стояв доволі високо. Але ж від тоді минуло по-
верх 20 років; доволі часу для поступу хоть би й у Харкові.

М. II.

Жіноча бібліотека, видає Наталія Кобринська, книжка 3, Наша доля, збірник праць різних авторів, Льв., 1896, ст. 143, 12^о.

Провідниця жіночого руху в Галичині п. Н. Кобринська від дов-
шого часу видає збірники, присвячені сій справі: в р. 1887 вийшов
її „Перший вінок“, від р. 1894 почала виходити „Наша доля“, і тепер
маємо перед собою її третю книжку. За браком якоїсь спеціальної ча-
сониси жіночої, ці збірники служать головною підмогою і разом — зер-
калом сього руху і тим самим заслуговують уваги. Правда, рух сей на
Україні австрійській ще дуже слабкий. Фабрична продукція тут дуже
незначна, тож жіноча робітнича верства не дає себе знати якимись орґа-
нізаціями. Руська інтелігенція до недавня майже обмежалась сьвящен-
ством, де примусова рання женячка забезпечувала переважній більшості
дівчат замужество. Отже стимул економічний не давав себе так сильно
відчувати, як де инде. Знову загальне розмірне убожество сїєї інтелі-
генції, журба за хліб насущний і невисокий загальний рівень культур-
ний були причиною, що і стимули вищої категорії — культурні — до
жіночої еманципації, оśвітї, ініціативи майже бракували; до сього при-
лучало ся ще, що й польська суспільність, яка довго служила для Руси-
нів тутешних посередником для культурних ідей, не могла похвалити ся
високим рівнем культурним взагалї, спеціально — в справі жіночїй стояла
дуже не високо, а уряд державний до останніх часів був неприхильним
до розширення жіночої оśвітї. Всі ці обставини зложились на те, що
в справі жіночої оśвітї і що до рівеня культурних інтересів жіноцтва,
становища жінки в суспільности і її житю культурно-громадськїм Україна
австрійська вістала ся позаду України російської, особливо такої, якою
була вона перед зміцненем всеросійського декаденсу останніх часів.
Не диво, що й тепер, не вважаючи на поступ значний, зроблений остан-
німи часами галицькою Україною, жіноча справа стоїть тут ще дуже
слабо. Рушають її кілька одиниць, що знаходять ще досить слабе поперте
в ширших кругах жіночої інтелігенції і переважно іронїчні відносини —
серед суспільности. Тим більшого признання варта діяльність згаданих
одиниць. Ними аранжувались петиції в справі засновання гімназій для
дівчат і допущення їх до університетів, тепер вони займають ся орґані-
зацією охоронок для сільських дітей. Розумієть ся, для успіху потреба
більш симпатичних відносин від загалу.

Бідність сил дає себе відчувати і в сій новій книжці „Жіночої бібліотеки“. В ній окрім беллетристики (кілька віршів — перекладів Куліш і пані К., оповідання п. Г. Кулішевої, і уложена в форму беллетристичну оборона охоронок д. Селянського) і літературних заміток про нові явища європейських літератур, вибрані припадково, що з справою жіночою досить слабо звязані, знаходимо три статі і третю замітку. Дві статі з них належать самій редакторці. У вступній статі: Стремління жіночого руху (с. 1—16) подає вона огляд жіночої справи в Австрії: справи припущення жінок до університетських студій в Угорщині і Австрії, петиції вдів по урядниках, відносини робітниць та робітників віденських; огляд інтересний, але занадто короткий, де зауважено лише кілька моментів. Доповненням до неї служить фейлетон редакторки, де між иньшим подано дещо про справу руського жіноцтва в Галичині; шан. авторка подає тут коротесенькі відомости про жіночі товариства в Галичині (с. 131—2) і характеризує відносини до жіночої справи руської інтелігенції: констатуєть ся слабкість жіночого руху і неприхильність до нього; знову були б пожаданими звістки ширші і більш детальні. Д. А. Перль в статі „Про рух жіночий“ (с. 16—30) дає коротенький огляд розвою жіночої праці і рівноправности в цілм світі. На останку д. А. Попп коротенько (с. 63—6) говорять про організацію віденських робітниць. Крім того подано 3 пісні з Галичини що до становища жінки в родині, а в кінці книжки додано відозву в справі засновування охоронок.

Шан. редакторка добре розуміла потреби сього видавництва; в своїм фейлетоні, згадуючи про поставлені одним критиком жадання, аби жіноча часопись подавала докладні відомости про становище жінок в різних суспільностях і статистичні викази затрудиених жінок та їх праць для суспільности, вона сі жадання звертає на адресу чоловіків, що з такою свідомістю своєї культурної переваги споглядають на проби жіночі — дійти більшої освіти і вищого культурно-громадського становища, і висловляє гіркий докір, що щелрі на критику, не схотіли вони, не вважаючи на заклики, взяти участь в сїм видавництві, а на закінчення боронить ся від підозрінь про викликування „полового антагонізму“. Все се виглядає дуже сумно. Жіночий рух не може бути неприємним культурній верстві; не кажучи про вимоги справедливости і гуманности — існування в суспільности некультурних елементів вяже змагання верств культурнійших, особливо коли сі верстви так тісно повязані в життю, і більш сильна і культурна верства і тут як і скрізь повинна б прийти на поміч та допомгти вийти на битий шлях, коли уважає її теперішнє простовання манівцями.

М. Грушевський.

Извѣстія таврической ученой архивной комисіи N 25 і 26 (Рік десятий), Симферополь, 1896—7, ст. 165.

Зміст випуску N 25 такий: 1) Ордери князя Платона Зубова правителю Таврійського краю за 1796 р. под. Г. Кирієнком. Надруковано тут 41 документів, листів Зубова, всі вони належать до історії чорноморських українських козаків. 2) А. Маркевич подав ще один ордер (1795) того князя, що займається справою наслідників Преосв. Дорофія, єпископа феодосійського і маріупольського, з причини, що після смерті того єпископа (1790) не стало багато річей, які належали були до покійного. 3) Д. Лашков подає кінець свого історичного нарису кримсько-татарського землеволодіння. 4) Той сам автор подає збір документів до студійованя історії кримсько-татарського землеволодіння (далі) обнято період 1784—1802 р. 5) На кінці подано протоколи засідань комісії за 1896 р.; тут нема нічого важнішого.

Випуск за рік 1897 (N 26) обіймає докінчення ордерів кн. Зубова, та материялів для кримсько-татарського землеволодіння. Тут подав також М. Довнар Запольський реґести документів, що дотикають ся історії зносин Литви з Кримом. Материяли сі найдені в Метриці литовській, що переходять ся в архіві міністерства справедливости. Вони тим важніші, що найдені в актових книгах судових а не посольських (останні переховані в архіві мініст. справ заграничних). Автор подає загальні вказівки тих документів, ближше описує небогато з них, звичайно ограничає ся вказанням книжки, де їх можна найти. Всі подані документи відносять ся до початку XV ст., хоч автор, не знаю чому, не наводить майже ніяких дат сих документів. В кождім разі сі реґести можуть допомогти тому, хто би забрав ся до збираня материялів для студій відносин литовсько-татарських поч. XV ст. В протоколах засідання 4 жовтня 1896 поданий реферат О. Ретовського про X археологічний з'їзд у Ризі, де Р-ий був відпоручником Тавр. Уч. Арх. комісії.

С. Т.

Книжочки „Просьвіти“: Про польові пошкоды, Дра Костя Левицького Льв., 1893, 24 ст., 16^о.

Про книги ґрунтові А. Дольницького, 1893, 79 ст.

Про шпихлѣрѣ и крампницѣ Дра К. Левицького, 1893, 45 ст.

Про касы позичкові и щадницѣ, єго ж, 1894, 59 ст.

Про ґрунтовый катастеръ, єго ж, 1895, 19 ст.

Про права рускои мовы, єго ж, 1896, 32 ст.

Товариство „Просьвіта“ у Львові має на меті, як вказує сама назва, просьвіту і економічне добро народніх українсько-руських мас.

Се своє завданє вона сновняє закладанєм читалень, уряджуванєм господарских віч, вечериць і відчитів на ширших зборах (по філіях) і вузших (по поодиноких читальнях), а головнo тим, що видає за кождий місяць одну книжочку (2—3 арк. in 16°) з різних галузей письменства: з рільництва, природних наук, географії, історії, гігієни, економії, права і гарного письменства (беллетристики); декотрі з них мають чималу стійність в відділі популярного письменства, а хоч на сторонах „Записок“ обговорюють ся чисто наукові річи, для популярно наукових видань українсько-руських може найти ся місце. Обговорю власне популяризації правничі, і для цілости, говорити му перше про всі розвідки одного автора — дра Левицького.

При оцінюваню праць дра К. Левицького годить ся на першім місці поставити розвідку: Про польові пошкоды. Він подає тут важні для Галичини правні постанови про шкоди на ґрунтах і земних плодах рільників. Річ представляє так, як собі того треба жадати в деяких других его розвідках. Звичайні, поменші хиби, які взагалі лучають ся в письмах дра Л-ого, виринають тут рідко і уходять непримітно. Стиль і мова поправні; є лиш дрібні хиби як „стражник“ ст. 23, „винен кари“ і втасканє вишуканого „пошкода“, „пошкідник“ місто звичайного всюди принятого „школа, шкідник“.

В добрім съвітлі представляють ся також дві праці того ж автора: Про шпихлѣрѣ и крамницѣ та Про касы позичковѣ и щадницѣ.

В першій мова про зсипи збіжа в громадѣ як власну економічну самопоміч. Представленє їх основи, орґанізації і правних підстав випало особливо складно і інтересно. В дальшій части є мова про крамниці себ-то народну торговлю, єї значінє, діловодство і правну орґанізацію, до чого подано кілька взірців книг, виказів діловодства і бумаг, що знадоблять ся в тім ділі. Ся друга часть як труднійша, випала децо слабше. В другій праці: Про касы поз. и щадницѣ обговорено дрібно сі інституції з економічного і правного становища. Цілий уступ про значінє щадниці списаний не зовсім съвітло. Сі дві книжочки написані приступно, хоч подекуди виступають місця мірнійшої стилізації.

Переходимо до двох дальших розвідок дра К. Л-ого: Про права рускои мовы і Про ґрунтовый катастеръ. Перша трактує, як сама за себе говорить, про правне становище руської мови в Австрії, а особливо в Галичині як в приватнім житю, так публичнім перед всіми властями, з додатком про права в користь гр. кат. обряда. Вона сама в собі становить виправді більшу стійність чим ся друга, але як популярна праця представляє ся може найнекористнійше з поміж усіх наведених праць автора. В ній він наводить на цілі сторони довгі розпорядженя в оригіналі дословно з усіми выводами і мотивами, наведеннями, зсп-

ланнями і иньшими мороками для нефахових читачів, через що річ виходить подекуди так розтягнуеною, що сама суть просто губить ся, пр. стаття II себ то місце про руські виписи до ґрунтових книг, хоч до речі кажучи весь материял з стор. 14—20 і то в короткім змісті треба було для звязи підтягнути під с. IV — про права руської мови супроти судів. Але навіть там де автор переказує зміст постанов або свобідно поучає про них, цитує пребогато установ, їх дат, чисел і т. ин. (подібно робить, хоч в менших розмірах, в книжочці про ґрунт. катастер), що треба було по части сміло опускати, по части ограничати в самім тексті або переносити з тексту значком на долину під переділку.

Популярний писатель повинен і на хвилину не призабувати на степен ь інтелектуального розвою своїх читачів, і в тій справі припускати радше гірший стан. Для того порадио було б при вичислюваню адміністраційних та судових властей пояснити по дорозі коротенько їх значінє, круг діланя і інстанційний порядок, бо тут адміністраційні власти пішли в суміш без огляду на категорію і степен ь старшинства (ст. 22), так само при патяку на рекурси, апеляції, ревізії і зажалєня — інституції нової австр. цив. процедури — представити в головних чертах що се є, або таки не згадувати про них.

Вкінци за мало то — звести весь засіб постанов (на мій погляд — переважно в необробленім, трохи не сировім виді), що належать до прийнятої теми; доконче треба було подати, як і перед ким належить наставати чи обороняти свого права бодай в тих звичайнєньких, дрібних притоках, де треба самому особисто і нагло вставляти ся, себ то для засадничих загальних випадків, за марних що б удавати ся до правного порадирика, а за важних і за прикрих, що б самому нічого не тямити; місцями дуже корисним було би спеціалізувати точки, при котрих треба більше як доси зважати на занєхані або упоминати ся за відказувані права руської мови. При тім з огляду на сухий, утяжливий для популяризації предмет, вельми пожаданою є блискуча, животворна публіцистика. В нашій розвідці, хоч тема доволі вдячна, вона лиш зразу замітна і сьак так пособляє.

В книжочці: Про ґрунтовий катастер ь др К. Л. представляє єство і значінє ґрунтового катастру, єго ґенетичний розвій, коли і як переводить ся єго провіренє (ревізію) і які при тім обережности мають заховати рільники. Значить, книжочка для них вельми пригожа, особливо під пору провірюваня катастру. Але вона була б о много ціннішою для читачів, коли б, відповідно до їх ровени осьвіти, розпоряджувано материялом дотепнійше. Годї все те виказувати докладно, бо воно значило би *per longum et latum* подавати проєкт поодиноких перєставок, розкладів, зміненого виду друку і т. п., вкажу лиш для піддер-

жання свого висказу пр. на унесліженє уступів про те, що то єсть увільненє від земельного податку (ст. 4), або які роди управи розріжнєнє устава (ст. 15): вони уміщені під підрядною переділкою дрібнішим друком. Сей закид, як загальний мушу віднести і до попередньої книжочки.

Поза тим всім скажу, що взагалі у всіх писанях дра К. Левицького є брак т. зв. ядерности, яка вдвоє підносить стійність научних розвідок, а всякі популярні, при потрібнім яснім, приступнім стилю творить перлами простонародного письменства.

Про ґрунтові кнйги. Довша розвідка судії А. Дольницького за-становляєєть ся над зазначеною заголовком інституцією, се-б то про книги всіх тих ґрунтів певного судового округа, що становлять предмет приватно-правних відносин, списані і проваджені під паглядом суду з захованєм приписаних постанов.

Праця виявляє добрий правничий талант, але то для популярної книжочки ще не вистає. Правда, що до змісту не можна їй нічого закн-нути, бо написана з повним знанєм і всею точністю, вичерпано предмет як найдокладніше, до того додано ще 12 вірців на грамоти і поданя в сїм ділі враз з ясним розкладом ґрунтової книжки, — значить, праця справді добра наукова розвідка, та для популярного письменства вона дуже мало стоїть; зложились на се строго науковий спосіб виражуваня гадок, тяжкий дещо штучний стиль, надмірне накопи-ченє напроваджуваних устав і параграфів, тай подекуди чужа нашій мові складня, зближена до спеціальної урядової і разом польської.

Та се все доказати на примірах т. є. витягах, предовгих реченях і поодиноких висловах не відповідає технічним розмірам критичного від-ділу Записок. Мушу одначе признати, що написати селянинови про ґрунтові кнйги і правдиво і точно і популярно се задача, що її не можна виповнити так легко.

Що до термінології, то я не можу згодити ся на уживанє таких нещасливих на мій погляд неологізмів: „складний“ (складна часть) місто складовий, — „вірність“, а тоді віритель мусів би звати ся „віронець“, — „полагод“ = полагоджєнє, — „визивнє“ поступованє і т. и. Додам, що з кінцевого речєня (ст. 77) вишло непорозумінє, бо питаю хто як раз, нотар чи адвокат? Г. З.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Кієвская Старина за р. 1896.

Wilhelm Tomaschek — Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung, 1894.

Dr. S. Srkulj — Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896.

А. Шахматовъ — Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θεοδο-сія, 1896.

В. Θ. Миллеръ — Къ былинамъ о Чурилѣ Пленковичѣ, 1895.

— Былина о Батыѣ, 1896.

— Къ былинѣ о Соловѣ Будимировичѣ, 1895.

— Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ, 1896.

K. Górski — Historya piechoty polskiej, 1893.

— Historya jazdy polskiej, 1894.

A. Jabłonowski — Ukraina (Kijów — Braclaw) т. III, 1897, (Źródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI).

П. Кулишъ — Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго, 1895.

К. Мельникъ — Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка (1628), 1896.

Е. А. Альбовскій — Исторія Харьковскаго слободскаго козачьяго полка, I, 1896.

Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, т. V (1—4), 1896.

Н. А. Лашенковъ — Христофоръ (Сулима), первый епископъ слободско-украинскій и харьковскій, 1895.

С. А. Венгеровъ — Русскія книги. Съ біографическими данными объ авторахъ и переводчикахъ (1708—1893), т. I, 1897.

В. И. Шенрокъ — Матеріалы для біографіи Н. В. Гоголя, т. I—III, 1892—5.

Е. В. Пѣтуховъ — Писъма Гоголя къ Прокоповичу, 1895.

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. IX, 1897.

Н. Кобринська — Жіноча бібліотека, Наша доля, т. III, 1896.

Извѣстія таврической ученой архивной коммисіи N 25 і 6, 1896—7.

Др. Кость Левицький — Про польові пошкоды, 1893.

А. Доляницький — Про книги ґрунтові, 1893.

Др. К. Левицький — Про шпихлѣрѣ и крамницѣ, 1893.

— Про касы позичкові и щадницѣ, 1894.

— Про ґрунтовый катастеръ, 1895.

— Про права рускои мовы, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

(лютий—квітень 1897 р.).

Засідання виділу.

На засіданню виділу Наукового Товариства імени Шевченка 3 н. с. лютого, в присутності членів попереднього виділу: 1) уконституував ся виділ вибраний на загальних зборах 2 н. ст. лютого, вибравши заступником голови проф. І. Громницького, адміністратором К. Паньківського, секретарем проф. І. Кокорудза; редакторами видавництва potwierджено тих, що були за попереднього виділу; 2) прийнято 5 нових членів.

На засіданнях 19 лютого і 3 марта н. ст.:

1. Прийнято в члени товариства 3 осіб.

2. Установлено сталі дні на засідання виділу, а то що другу середу о 6 годині вечером.

3. На вість про смерть П. Куліша віддано покійному честь встаннем з місць і постановлено вислати жінці покійного лист снівчутя.

4. Рішено видати розправу д. Кордуби про писанки разом з таблицями писанок.

5. Прийнято прелімінар видатків на видавництва товариства в році 1897.

6. Прийнято внесення голови товариства що до видавництва на рік 1897, а то:

а) публікації етнографічні розширити; між иньшими видати том материялів етнольоґічних під ред. д. Ф. Волкова в Парижі;

б) з видань археографічних видати том II жерел до історії України-Руси в сім році і друкувати том писань Когляревського і том документів з часів руху Хмельницького, призначені до видання в році 1898; рівнож прийнято плян збірника драматичної літератури XVII—XVIII вв., зложений д-ром Ол. Колессою;

в) вивчати Записки в дотеперішнім обсягу;

г) видавати окремі збірники для кожної секції: природописної, історичної і фільологічної, при чім в сім році вийти має лише збірник секції природописної; для збірника секції фільологічної призначено: студії етнографічні Драгоманова, разом зібрані п. Павликом і критичну житєпись Шевченка написану Копиським (друковану частинами в виданнях Товариства) в рр. 1892 – 97;

д) вкінці на підставі постанови давнього виділу має сего року видрукувати ся Соматольогія проф. Верхратського.

7. Ухвалено розіслати XV-ий том „Записок“ яко І книжку за рік 1897-ий тільки тим членам, що вже заплатили членську вкладку за рік 1897.

8. На жаданє суду рішено зареєструвати виділ товариства яко фірму друкарні.

9. Ухвалено уложити регулямін адміністрації друкарні.

На засіданню 12 марта н. с.:

1. Сконстатовано, що відпоручники Товариства, вислані до Комітету Шевченкових вечерниць, беруть і дальше участь в імені виділу Товариства в тім же комітеті і в устроюванню Шевченкових вечерниць.

2. Принято до відомости, що прислано з України на річ товариства 1.838 зр. 9 кр. і уміщено ті гроші в щадницї „Дністра“.

3. Постановлено перед скликанєм статутової анкети обговорити проєкт нового статута на найблизшій засіданню виділу.

4. Ухвалено внести прошеннє до міністерства просьвіти, аби вставлено в бюджет сталу субвенцію на наукові видавництва Товариства 6.000 зр. річно.

5. Принято регулямін для адміністрації друкарні і для експедиції видань Товариства.

6. Принято до відомости повідомленнє суду окружного в Самборі про завіщанє бл. п. Франца Замлинського в Самборі, котрим записано на товариство четверту часть реальности в Самборі.

7. Візване ц. к. намістництва, щоби запропонувати знатоків для колегій, що мають розсуджати справи нарушення власности авторства, відослано до рішення секціям науковим.

На засіданню 31 марта н. ст.:

1. Принято 5 нових членів.

2. Принято до відомости, що одержано субвенцію від міністерства просьвіти 2.000 зр.; рівнож піднято половину субвенції від виділу краевого в сумі 1.000 зр. і цілу субвенцію на „Історичну Бібліотеку“ 500 зр.

3. На рескрипт намістництва, аби Товариство предложило членів до колегій, що мають розсуджувати справи нарушення авторської власности, — після того, як секції здали сю справу на виділ, — пред-

ложено пп. проф. Михайла Грушевського, проф. Івана Верхратського і д-ра Івана Франка.

4. Постановлено видати власним накладом Латинську граматiku для клас від III-ої до VIII-ої.

5. Удїлено п. Стефанови Томахівському, студентови філософічного видїлу у Львові, стипендію на 1896/7 рік в сумі 100 зр.

6. Принято до відомости, що прошенє про підвищення субвенції і вставлення її яко стало рубрику в бюджет державний внесено до міністерства просвіти дня 22 н. с. марта с. р.

7. Справу отвореня читальні в бібліотеці товариства наразі відложено.

Засідання секцій.

10 лютого н. с. засідання секції фізіологічної: а) секція уконституувала ся на новий рік, вибравши попередню президію: директором дра Смаля-Стоцького, заступником дра І. Франка, секретарем дра О. Колесу; б) др О. Колеса зreferував етимологічну розвідку крил. Б. Пюрка: „Тевло“; с) проф. М. Грушевський предложив „Сьпіванник з поч. XVIII в.“ і відчитав вступ до нього; ухвалено до друку обидві праці.

Тогож дня засідання секції історично-філософічної: а) секція уконституувала ся на новий рік, вибравши попередню президію: директором проф. М. Грушевського, заступником дра К. Левицького, секретарем дра К. Студинського; б) проф. Грушевський предложив статтю М. Княжевича: „Археологічний з'їзд в Рязі“ (надруков. в т. XV Записок); с) директор повідомляє, що проф. О. Барвінський просить звільнити його від редакторства „Історичної Бібліотеки“, секція просить проф. Грушевського прийняти на себе редакторство.

12 н. ст. лютого засідання секції математично-природописно-лікарської: а) секція уконституувала ся на дальший рік, вибравши директором проф. І. Верхратського, заступником дра Ш. Сельського, а секретарем І. Раковського; б) рішено видавати неперіодичний „Збірник секції математично-природописно-лікарської“ випусками, поручивши редакцію проф. І. Верхратському і проф. В. Левицькому; с) проф. П. Огоновський реферує розвідки проф. В. Левицького: Про переступ чисел e і π та Докази істновання інтегралів ріжничкових рівнянь; д) Др Сельський реферує статтю О. Ч. про „Ппроговський лікарський з'їзд у Київ“; статі ухвалено до друку в „Збірнику“.

24 н. с. лютого засідання секції фізіологічної: а) др. Франко реферує розвідку М. Кордуби: „Писанки галицького Волиня“ поручаючи до друку; б) проф. Грушевський реферує статтю О. Кониського: „Шевченко в часі подорожи на Україну в р. 1859“ (надрук. в Записках т. XV);

с) чл. М. Павлик предкладає плян видання збірки фольклорних праць Драгоманова; ухвалено видрукувати його в найближшій томі збірника фільологічної секції, що має на далі виходити.

Тогож дня засідання секції історично-філософічної: а) проф. Грушевський відчитав розвідку: про давній Звенигород галицький і при тім предложив деякі з археологічних находок зі Звенигорода під Львовом; б) секції історична і фільологічна нараджувались в справі відозви до Русинів про надсилення Товариству старинностей і материялів етнографічних, порученої загальними зборами.

10 н. с. марта засідання секції фільологічної: а) проф. Грушевський зreferував розвідку О. Кониського: „Шевченко в останні часи свого житя“ (надруков. в т. XVI Записок); б) чл. В. Гнатюк предложив „Легенди з Хітарського збірника“ і відчитав вступ до них (надруковано в Записках т. XVI).

Тогож дня засідання секції історично-філософічної: проф. Грушевський відчитав свій реферат: „Скити в Чорноморських степах“ (уривок з більшої праці).

24 н. с. марта засідання секції історично-філософічної: а) чл. Е. Барвінський відчитав свій реферат, призначений для Записок: Напад козаків на Очаків в р. 1541, ухвалено до друку; б) директор повідомив секцію про заклик намісництва, аби товариство предложило кандидатів до заміреної колегії знавців в справі літератури; секція ухвалює передати сю справу виділові.

27 н. с. марта засідання секції математично-природоиспо-лікарської: а) Др. Сельський реферує розвідки д-ра О. Дакури „Причинок до клінічної диягностики кишкового тифу: Диязорекия Ерліха і Серодиягностика Відаля і свою розвідку про механіку змін материниці; б) проф. Верхратський реферує розвідку І. Раковського: Причинок до порівнюючої анатомії кровних судин у енхітреїдів; праці ухвалено до друку в „Збірнику“.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj 29—86; 3. Sewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Sewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwinskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's. Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Sašekwič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Sewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 2.2—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Sewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Welicko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeličnick's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Sewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotos“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickij (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Šćurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs, Litthauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1840 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwskyj, I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewskyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. академична ч. 8

має на складі меж иншими отсі книжки:

Байда П. (Ніщинський) Гомерова Одиссея 2 томи	2-20 зр.
Грушевський М. — Віймки з жерел до історії України-Руси, ч. I до пол. XI в.	1-00 "
— Останній роман Г. Сінкевича	—20 "
— Вступний виклад з історії давньої Русі	—10 "
— Розвідки й материяли до історії України-Руси ч. I	—50 "
Драгоманов М. — Листочки до візка на могилу Шевченка	—10 "
— Старі хартиї вільности	— 3 "
Етнографічний збірник т. I і II по	1-50 "
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Ілюстрації королівщин в землях Галицькій і Перемиській	2-00 "
Жите і слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	2-50 "
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	—20 "
Заневич — Знесене панщини в Галичині	—50 "
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XVII по	1-00 "
"Зоря" письмо літературно-наукове р. III, V, VI без Бібліотеки по	3-00 "
" " " " " р. VIII, IX, X і XI по	5-00 "
" " літературно-наукове ілюстроване р. XII, XIII, XIV, XV, XVI і XVII по	6-00 "
Історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Русі	1-20 "
т. III і IV Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	3-40 "
т. V М. Смирнов — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографія до історії України-Руси	1-50 "
т. VI Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	1-60 "
IX—XII М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6-40 "
XIII — Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	1-60 "
XIV—XVI — Руїна	4-20 "
XVII—XVIII М. Костомарова Мазепа і Мазепинці, В. Антоновича Останні часи козаччини на Правобережжі	3-30 "
Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної	—35 "
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	—60 "
Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкович, порівнююча студія	1-00 "
— Юрий Косован-Федькович	—30 "
Кониський Олександр — Т. Шевченко до викупу з крѣпачтва і в академії	—20 "
— Т. Шевченко на першому заслання	—20 "
— Т. Шевченко на другому заслання	—20 "
— Т. Шевченко в дорозі з заслання	—20 "
Костомарів Микола — Руська історія в життєписах ч. II і III по	—30 "
Левицький Нечуй Іван — Сьвітогляд українського народу	—30 "

Левицький Кость Др. — Німецько-руський правничий словар	3-50 зр.
— Руска Правда	— 50 "
Миколаєвич — Опис повіту каменецького	1-00 "
Огоновський Ом. Др. — Історія руської літератури т. I. 3 зр. т. II. 3 зр. т. III. 4 зр. т. IV	1-00 "
Огоновський Ом. Др. — Studien auf d. Gebiete d. ruthen. Sprache	1-50 "
Овишкевич Гнат — Руска бібліотека т. III	1-50 "
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні	2-00 "
Павлик М. — Про читальні	— 50 "
— М. П. Драгоманов, его ювілей і похорон	2-00 "
Партицький Омелян — Старинна історія Галичини	3-00 "
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	— 35 "
— Скандинавщина в давній Руси	— 20 "
— Слово о полку Ігоревім	— 80 "
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім	1-40 "
Правнича часопись, річник по	1-00 "
"Правда" письмо літер. наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	2-00 "
— з р. 1878 1 зр., річн. XIII з доповненням	1-50 "
Руданський Степан — Твори т. I. 40, т. II. 50, т. III. 50 кр. IV в друку	
Студинський Кирило Др. — Лїрники, студия	— 20 "
— Пересторога, істор.-літературна студия	1-00 "
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2-50 "
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по	2-00 "
Франко Іван Др. — Жіноча неволя в народних піснях	— 35 "
— Нарис історії філософії	— 30 "
— Наші коляди	— 20 "
— Іван Вишенський	1-00 "
Целевич Юліян Др. — Історія скиту манявського	1-20 "
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з пересилкою	7-00 "
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша, ...	1-00 "
Щурат Василь Др. — Пісня про Роланда	— 50 "
— "Черне." Т. Шевченка, студия	— 10 "
— Чернеча республіка на Афоні	— 10 "

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улица Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šew čenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.